

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Олег Борисович Ганьба

**ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ
У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ
УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ**

Затверджено ректором академії як монографію

**м. Вінниця
ТОВ "ТВОРИ"
2020**

УДК 351.746.1:356.13(477)

Г19

Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 12 від 14 квітня 2020 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

1. Гусарєв Станіслав Дмитрович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, перший проректор Національної академії внутрішніх справ, м. Київ;

2. Удовика Лариса Григорівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії і теорії держави та права Запорізького національного університету, м. Запоріжжя;

3. Ляшук Роман Миколайович – доктор юридичних наук, начальник кафедри теорії та історії держави і права та приватноправових дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький.

Ганьба О. Б.

Г19 Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України: теоретичні і прикладні проблеми : монографія. / О.Б. Ганьба. – Вінниця : ТОВ "ТВОРИ", 2020. – 448 с.

ISBN 978-966-949-529-7

У монографії проведено комплексне дослідження теоретичних і прикладних проблем правових відносин у сфері прикордонної безпеки України та внесені пропозиції щодо їх вирішення. Проаналізовані історичні, теоретичні та практичні аспекти таких правовідносин, особливості їх прояву, місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин. На основі вивчення та узагальнення вітчизняного й зарубіжного досвіду окреслені перспективи розвитку правової регламентації та напрямки підвищення ефективності реалізації змісту правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.

Видання розраховане на науковців, докторантів, ад'юнктів, аспірантів, курсантів і студентів закладів вищої освіти, працівників правоохоронних органів, а також усіх, хто цікавиться проблемами теорії правових відносин і практикою їх реалізації в різних сферах правоохоронної діяльності.

ISBN 978-966-949-529-7

© Ганьба О.Б., 2020

© ТОВ "ТВОРИ", 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....	10
1.1. Стан наукового опрацювання проблематики правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.....	10
1.2. Історичні та правові аспекти становлення та розвитку правових відносин у досліджуваній сфері.....	21
РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ.....	37
2.1. Поняття та характерні риси механізму правового регулювання в контексті забезпечення прикордонної безпеки.....	37
2.2. Структурні елементи механізму правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки та їх особливості.....	56
2.3. Шляхи та засоби підвищення ефективності механізму правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України.....	74
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	99
3.1. Сучасна інтерпретація категорії «правові відносини» у юридичній науці.....	99
3.2. Специфіка правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.....	122
3.3. Службові повноваження як форма реалізації змісту правовідносин персоналом Державної прикордонної служби України та інших органів сектору безпеки і оборони.....	141

3.4. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни, трансформації та припинення правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.....	160
3.5. Суб'єкти та об'єкти правовідносин досліджуваної сфери та їх специфіка.....	187
3.6. Суб'єктивне юридичне право та суб'єктивний юридичний обов'язок як елементи змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки та їх особливості.....	211
РОЗДІЛ 4. КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	234
4.1. Критерії класифікації правовідносин та їх види у сучасній правовій науці.....	234
4.2. Додаткові критерії класифікації досліджуваних правових відносин та їх специфічні види.....	254
4.3. Регулятивні, охоронні та захисні правовідносини у сфері прикордонної безпеки, їх взаємозумовленість та трансформація.....	275
РОЗДІЛ 5. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ТА НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	296
5.1. Сучасний стан правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки.....	296
5.2. Зарубіжний досвід правової регламентації та реалізації правових відносин у досліджуваній сфері.....	320
5.3. Шляхи і заходи удосконалення правової регламентації та напрямки підвищення ефективності реалізації змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки України.....	341
ВИСНОВКИ.....	371
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	380

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Адміністрація Держприкордонслужби – Адміністрація Державної прикордонної служби України

АР Крим – Автономна Республіка Крим

АТО – антитерористична операція

БПЛА – безпілотний літальний апарат

ВПС – відділ прикордонної служби

ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток

ДМС – Державна міграційна служба України

ДПСУ – Державна прикордонна служба України

ЗСУ – Збройні Сили України

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КК – Кримінальний кодекс

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПВВ – контрольний пункт в'їзду-виїзду

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МОМ – Міжнародна організація з міграції

МПР – механізм правового регулювання

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

НГУ – Національна гвардія України

НПУ – Національна поліція України

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ОВС – органи внутрішніх справ

ОКПС – Окремий корпус прикордонної сторожі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ООС – операція Об'єднаних сил

ОРД – оперативно-розшукова діяльність

ОСД – оперативно-службова діяльність

ПВУ – Прикордонні війська України

РНБО України – Рада національної безпеки і оборони України

РФ – Російська Федерація

СБУ – Служба безпеки України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК – Цивільний кодекс

EUAM – Консультативна місія Європейського Союзу з реформування сектору цивільної безпеки України

EUBAM – Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні

EUROPOL – Європейський поліцейський офіс

FRONTEX – Європейське Агентство з прикордонної та берегової охорони (Європейське Агентство з питань управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах країн-членів Європейського Союзу)

ICMPD – Міжнародний центр з розвитку міграційної політики

INTERPOL – Міжнародна організація кримінальної поліції

ВСТУП

Нестабільність соціально-політичної ситуації в Україні, посилення існуючих і виникнення нових загроз у сфері національної безпеки, перебування нашої держави у стані гібридної війни, а також прагнення її до євроатлантичної інтеграції потребує докорінної модернізації правового регулювання всіх видів правовідносин, зокрема і у сфері прикордонної безпеки. Така модернізація має відбуватися на основі удосконалення їх правової регламентації на всіх рівнях правотворчості та підвищення ефективності реалізації їх змісту.

Удосконалення нормативно-правової бази досліджуваної сфери правового регулювання здійснюється на основі норм Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, особливо тих, які прийняті після 20 лютого 2014 року – нормативно-визначеної дати початку збройної агресії РФ проти України. Саме анексія АР Крим та м. Севастополя, а також окупація частини території Донецької та Луганської областей значно прискорили оновлення чинного законодавства у сфері національної безпеки України, правові норми якого закріплюють більш довшені теоретичні моделі правовідносин, на основі яких удосконалюються існуючі та формуються нові правові відносини, що відповідають європейським і світовим стандартам.

До причин, що зумовлюють необхідність подальшого покращання якості правового регулювання, насамперед, охоронних і захисних правовідносин в умовах сьогодення, окрім викладених, належать: втрата контролю над значною ділянкою державного кордону України з РФ; нагальна потреба ефективного забезпечення недоторканості й охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні; стан транскордонної злочинності, яка, пристосовуючись до заходів протидії правопорушенням, удосконалює у відповідь способи їх вчинення та маскуванню слідів; створення належних умов

для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканності в межах державного кордону України тощо.

Окреслені причини викликають потребу ретельного, усебічного та системного дослідження проблем правових відносин на загальнотеоретичному рівні, починаючи з архаїчних відносин первісного суспільства, які регулювалися мононормами архаїчного права. Адже саме загальнотеоретичний аналіз їх зародження, первинної сутності та призначення слугуватиме формуванню теоретичної та методологічної бази поглибленого осмислення правовідносин у сфері прикордонної безпеки на галузевому та конкретно-практичному рівнях їх прояву. Такий аналіз дозволить прослідкувати поступову трансформацію архаїчних відносин у класові правовідносини державно-організованого суспільства, що, на відміну від перших, регулювалися правовими нормами позитивного юридичного права.

Розв'язанню теоретичних та історико-правових проблем правовідносин присвятили свої роботи такі науковці, як: М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, С. В. Бобровник, Ю. А. Ведерніков, О. Ф. Вишневський, М. О. Горбатов, В. М. Горшеньов, Ю. І. Гревцов, С. Д. Гусарєв, А. П. Дудін, О. С. Іоффе, М. С. Кельман, С. Ф. Кечекян, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, М. М. Коркунов, Н. М. Крестовська, В. В. Лазарєв, О. В. Малько, Л. Г. Матвєєва, М. І. Матузов, О. Г. Мурашин, П. О. Недбайло, С. М. Олейников, Н. М. Оніщенко, Л. Й. Петражицький, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, Р. О. Халфіна, О. І. Харитонова, Н. М. Хома, М. В. Цвік, Л. С. Явич і багато інших дослідників.

Вагомий вклад у дослідження різноманітних аспектів життєдіяльності первісного суспільства, який слугував теоретичним підґрунтям в аналізі соціонормативного регулювання архаїчних відносин, внесли такі вчені, як: В. П. Алексєєв, Е. Аннерс, Р. Ф. Бартон, В. В. Бочаров, М. Гравітц, Г. Гурвич, В. Ю. Данілова, Х. М. Думанов, К. В. Кислюк, О. М. Кучер, Б. Маліновський,

М. Мосс, В. С. Нерсесянц, Н. М. Пархоменко, Р. Пенто, А. І. Першиц, О. Д. Тихомиров, Е. С. Хартленд, Г. Ф. Шершеневич та ін. Їх праці також поповнили теоретичну основу наших наукових пошуків.

Доречно наголосити, що потреба загальнотеоретичного дослідження витоків правовідносин, починаючи з додержавного періоду функціонування архаїчного права в умовах родового суспільства, зумовлена ще й тим, що еволюція їх складових, таких як суб'єкти, об'єкти, елементи змісту, а також інших пов'язаних з правовідносинами явищ, зокрема – механізму правового регулювання, юридичних фактів, критеріїв їх класифікації тощо, також починається з часів існування первісного соціуму. Окрім зазначеного, такий підхід щодо пізнання правових відносин сприятиме глибшому осмисленню причин зародження охоронних і захисних відносин у сфері прикордонної безпеки, які в додержавному суспільстві реалізовувалися в забезпеченні охорони та захисту власної території проживання та природних джерел існування конкретної соціальної спільноти.

Відтак, охоплення цілісної картини еволюції правових відносин, починаючи з їх витоків та закінчуючи сучасними проявами, створює умови та формує теоретико-правові основи їх подальшого наукового опрацювання відповідно до сучасного стану безпекового середовища України, необхідності відсічі збройної агресії РФ та запобігання очікуваним конфліктам.

Виходячи з викладеного, метою монографії є аналіз історичних, теоретичних і практичних аспектів правових відносин, особливостей їх прояву у сфері прикордонної безпеки України, а також окреслення на цій основі перспектив розвитку правової регламентації та напрямків підвищення ефективності реалізації їх змісту в досліджуваній сфері правового регулювання.

Саме висвітленню та розв'язанню визначених проблем правових відносин у сфері прикордонної безпеки, що становлять як теоретичне, так і практичне значення в умовах військово-політичних реалій сьогодення, присвячене наше комплексне фундаментальне наукове дослідження.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Стан наукового опрацювання проблематики правових відносин у сфері прикордонної безпеки України

Життєдіяльність української держави в умовах військового протистояння з РФ, анексія АР Крим і м. Севастополя, окупація частини територій Донецької та Луганської областей, втрата державного контролю над значною частиною державного кордону України з Росією, призвела до нагальної потреби підвищення ефективності реалізації правоохоронної функції нашої держави. Це спричинило значне зростання ролі та якості регулювання, насамперед, правоохоронних і правозахисних відносин з метою належного забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні, а також створення дієвих умов для повернення у перспективі окупованих і анексованих Росією територій під контроль України.

Окреслена політична ситуація, яка набула затяжного характеру, оскільки продовжується вже більше шести років, потребує комплексного системного наукового опрацювання проблем, які впливають на формування прикордонної політики держави загалом і специфічних проблем правових відносин у сфері прикордонної безпеки України зокрема. Адже така безпека є головною складовою національної безпеки. Таке дослідження дасть можливість на основі узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду, теоретичних висновків і рекомендацій сучасних учених, положень різноманітних нормативно-правових актів тощо виробити якісні шляхи та засоби вдосконалення правового регулювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки держави. Комплексність і системність наукового

аналізу таких правових відносин передбачає їх дослідження на декількох взаємопов'язаних рівнях, а також пізнання останніх, починаючи з додержавної епохи їх виникнення та розвитку на основі мононорм архаїчного права як відносин родового суспільства і закінчуючи сучасним періодом їх функціонування.

Наукове дослідження правовідносин, у тому числі і сфери прикордонної безпеки України, полягає в багатомірності їх наукового опрацювання залежно від широти та глибини аналізу в межах трьох рівнів, а саме:

1. На загальнотеоретичному рівні, який передбачає дослідження правових відносин у найбільш абстрактному вигляді на основі загальної теорії права як найбільш загальної абстрактної категорії. З таким дослідженням мають справу більшою мірою вчені-теоретики, суб'єкти правотворчої діяльності, а також фахівці-стратегі, якими є консультанти, експерти вищого керівництва правоохоронних та інших органів держави тощо.

2. На галузево-теоретичному рівні (зокрема на адміністративно-правовому, цивільно-правовому, кримінально-правовому, трудовому, сімейно-правовому рівнях тощо). На цьому рівні відповідні правовідносини, у тому числі і сфери прикордонної безпеки, також досліджуються на теоретичному рівні, проте в межах однієї галузі.

3. На конкретно-практичному рівні. На цьому рівні правові відносини досліджуються у контексті правореалізаційної та правозастосовної практики військовослужбовців і працівників правоохоронних органів спеціального призначення держави, зокрема ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони в ході виконання завдань щодо забезпечення прикордонної безпеки України [1, с. 65].

Виходячи з визначених рівнів, ми будемо характеризувати стан наукової розробки категорії «правові відносини» крізь призму проблематики досліджуваної сфери.

Так, на загальнотеоретичному рівні правові відносини досліджували такі зарубіжні та вітчизняні науковці: М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, Ю. Б. Батурина, Ю. А. Ведерніков, М. О. Горбатов, В. М. Горшенков, Ю. І. Гревцов, С. Д. Гусарєв, А. П. Дудін, Н. В. Заяць, О. С. Іоффе, М. С. Кельман, С. Ф. Кечеян, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, М. М. Коркунов, В. В. Лазарєв, О. В. Малько, М. І. Матузов, О. Я. Мотовіловкер, П. О. Недбайло, С. М. Олейников, Н. М. Оніщенко, Л. Й. Петражицький, О. В. Петришин, О. Ф. Скакун, Ю. Г. Ткаченко, Р. О. Халфіна, Л. С. Явич і багато інших дослідників. Їх наукові праці слугували загальнотеоретичною та методологічною основою нашого дослідження.

Найбільш вагомий науковий доробок в опрацювання проблем соціонормативного регулювання відносин первісного суспільства здійснили такі вітчизняні вчені дорадянського, радянського періоду та періоду незалежності України, а також зарубіжні науковці, як: В. П. Алексєєв, Е. Аннерс, Р. Ф. Бартон, В. В. Бочаров, М. Гравітц, Г. Гурвич, В. Ю. Данілова, Х. М. Думанов, К. В. Кислюк, О. М. Кучер, Б. Маліновський, М. Мосс, В. С. Нерсесянц, Н. М. Пархоменко, Р. Пенто, А. І. Першиц, О. Д. Тихомиров, Е. С. Хартленд, Г. Ф. Шершеневич та інші, роботи яких послугували цінною джерельною базою для дослідження мононорм архаїчного права, їх характерних рис, особливостей еволюції та трансформації у правові норми позитивного юридичного права державно організованого суспільства тощо. Наукові надбання перелічених учених також сприяли вивченню нами архаїчних правовідносин, які породжувалися, змінювалися та припинялися на основі конкретних життєвих обставин, мононорм архаїчного права родового суспільства, аналізу їх форм виразу та

реалізації тощо. Праці зазначених науковців також стали основою для аргументації існування архаїчних відносин у додержавну епоху родового суспільства тощо. Однак варто наголосити, що у цих роботах здебільшого йдеться про особливості суспільного ладу первісного соціуму, його архаїчного права, аналізуються мононорми та їх специфічні риси, форми виразу, способи реалізації тощо. Разом з тим в них оминаються проблеми первісних архаїчних відносин, що стосуються аналізу їх змісту, особливостей, видів, а також відмінностей від правовідносин, породжених правовими нормами позитивного юридичного права.

Значний внесок у дослідження окремих складових правового регулювання та елементів структури правовідносин на першому загальнотеоретичному рівні зробили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені здебільшого в кінці XIX ст., протягом XX ст. та на початку XXI ст.

Зокрема, опрацюванню проблем механізму правового регулювання в межах першого загальнотеоретичного рівня присвятили свої роботи такі науковці, як: А. О. Абрамова («Эффективность механизма правового регулирования»), С. С. Алексеев («Механизм правового регулирования в социалистическом государстве», «Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация»), С. В. Бобровник («Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права»), В. М. Горшенев («Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе»), Н. В. Заяць («Сутнісна характеристика правових засобів у механізмі правового регулювання»), Ю. В. Кривицький («Механізм правового регулювання в сучасній теорії права»), О. М. Куракін («Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель», «Структура механізму правового регулювання»), В. В. Пашутін («Склад механізму правового регулювання: системний підхід»), О. М. Хохлова («Субъективное право и юридическая обязанность в механизме правового регулирования»), К. В. Шундіков («Механизм правового регулирования»), Л. С. Явич

(«Проблемы правового регулирования советских общественных отношений») та ін.

На другому галузево-теоретичному рівні проблемні аспекти механізму правового регулювання досліджували: О. Ю. Бакірова («Элементы механизма правового регулирования жилищных отношений»), В. Б. Ісаков («Фактический состав в механизме правового регулирования»), З. С. Кравцова («Понятия і теоретико-методологічна характеристика механізму конституційно-правового регулювання»), М. М. Кропачов («Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность»), О. С. Лотюк («Особенности механизма конституційно-правового регулювання громадянського суспільства»), О. Матяж («Понятие механизма международно-правового регулирования»), В. С. Прохоров («Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность»), О. В. Радченко («Категорія «механізм» у системі державного управління»), О. М. Толочко («Механизм правового регулирования внешних экономических отношений») та багато інших учених.

Загальнотеоретичним проблемам юридичних фактів у межах першого рівня дослідження присвятили свої праці такі науковці, як: С. С. Алексєєв («Механизм правового регулирования в социалистическом государстве»), Є. І. Аюєва («Некоторые аспекты категории юридического факта»), О. М. Горюнова («Диалектика юридических фактов в системе правовых норм»), С. А. Зінченко («Юридические факты в механизме правового регулирования»), З. Д. Іванова («Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан»), В. Б. Ісаков («Проблемы теории юридических фактов», «Юридические факты в советском праве»), Г. В. Кикоть («Юридичні факти в системі правовідносин», «Юридичні факти у механізмі правового регулювання: проблеми теорії»), О. Є. Рябов («Юридические факты в механизме правового регулирования»), В. М. Сінюков

(«Юридические факты в системе общественных отношений»),
Є. О. Харитонов («Деякі питання класифікації юридичних фактів»),
Г. М. Чувакова («Юридические факты, фактические составы и их дефекты»)
тощо.

Юридичні факти на другому галузево-теоретичному рівні вивчали:
Н. В. Александрова, І. З. Федоров («Юридические факты в механизме
гражданско-правового регулирования»), О. І. Баїк («Про системність і
класифікацію юридичних фактів у податковому праві України»),
В. Г. Баландіна («Юридичні факти в податковому праві»), О. Г. Братель
(«Развиток учения про процесуальні юридичні факти в юридичній
доктрині»), О. В. Данилюк («Юридичні факти як підстави виникнення
індивідуальних трудових правовідносин»), А. М. Завальний («Юридичні
факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності»), А. В. Коструба
(«Юридичні факти в механізмі припинення цивільних майнових відносин»),
О. О. Красавчиков («Теория юридических фактов в советском гражданском
праве», «Юридические факты в советском гражданском праве»),
І. І. Митрофанов («Поняття та види юридичних фактів у кримінальному
праві»), Я. В. Сімутіна («Юридичні факти в механізмі правового
регулювання трудових відносин»), Л. В. Солодовник («Юридичні факти у
трудоному праві України»), О. А. Явор («Категорія юридичних фактів у
сімейному праві: теоретичне і практичне значення»), В. В. Ярков
(«Юридические факты в механизме реализации норм гражданского
процессуального права») та ін.

Вагомий внесок у висвітлення проблемних питань, що стосуються
суб'єктів і об'єктів правових відносин на першому загальнотеоретичному
рівні, зробили: С. І. Архіпов («Субъект права: Теоретическое исследование»),
Ю. І. Гревцов («Использование права субъектами юридических отношений:
проблемы теории и практики»), А. П. Дудін («Объект правоотношения
(вопросы теории)»), С. Ф. Кечемян («Правоотношения в социалистическом

обществе»), Є. Б. Лупарєв, М. Б. Добробаба, Т. В. Мокіна («Общая теория публичных правоотношений»), В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва («Основні поняття та категорії права»), В. І. Павлов, А. Л. Савенок («Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма»), М. В. Разуваєв («Теоретические вопросы общего учения о субъектах права»), Л. О. Самілик, Л. П. Корбут («Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин»), О. Д. Тихомиров («Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы»), Р. О. Халфіна («Общее учение о правоотношении»), Л. С. Явич («Советское право – регулятор общественных отношений в СССР») та інші вчені.

Дослідженню проблематики суб'єктів і об'єктів правовідносин на другому галузево-теоретичному рівні присвятили свої праці такі вітчизняні і зарубіжні науковці, як: Ю. П. Битяк («Наука адміністративного права України: поняття, предмет, методологія дослідження (адміністративних правовідносин)»), С. М. Братусь («Субъекты гражданского права»), І. Ф. Корж («Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України»), Т. О. Коломоєць, П. С. Лютіков («Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб як основа їх адміністративно-правового статусу: теоретико-правовий аналіз»), І. І. Литвин («Об'єкти адміністративно-правових відносин у сфері надання освітніх послуг»), Я. М. Магазинер («Объект права. Очерки по гражданскому праву»), В. Г. Фатхутдінов («Поняття суб'єктів, об'єктів та змісту адміністративно-правових відносин у сфері громадської безпеки»), В. Л. Федоренко («Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, види, питання конституційної правосуб'єктності»), О. І. Харитонова («Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії)»), Н. І. Цекалова («Індивідуальні суб'єкти міграційно-правових відносин») тощо.

Суб'єктивне юридичне право та суб'єктивний юридичний обов'язок як елементи змісту правових відносин на першому загальнотеоретичному рівні досліджували: С. С. Алексєєв («Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования»), С. Ф. Кечекян («Правоотношения в социалистическом обществе»), І. А. Сердюк («Методологічний аналіз інтерпретацій понять «суб'єктивне юридичне право» та «суб'єктивний юридичний обов'язок»»), Р. О. Халфіна («Общее учение о правоотношении»), О. М. Хохлова («Субъективное право и юридическая обязанность в механизме правового регулирования»), Л. С. Явич («Советское право – регулятор общественных отношений в СССР») та інші дослідники.

На другому галузево-теоретичному рівні суб'єктивне юридичне право та суб'єктивний юридичний обов'язок у контексті змісту галузевих правових відносин аналізували такі науковці, як: Ю. П. Битяк («Наука адміністративного права України: поняття, предмет, методологія дослідження (адміністративних) правовідносин»), З. С. Гладун («Зміст та особливості адміністративно-правових відносин у сфері охорони здоров'я населення»), Ю. Б. Ключковський («Суб'єктивні права, похідні від основних виборчих прав»), П. С. Лютіков («Суб'єктивні права й обов'язки як складові адміністративно-правового статусу юридичної особи: класифікація та характерні ознаки»), В. В. Надьон («Загальна характеристика та види суб'єктивного обов'язку в корпоративних правовідносинах»), М. О. Огурцов («Теоретические и методологические проблемы уголовно-правовых отношений»), С. О. Погрібний («Юридичні обов'язки та їх виконання в механізмі правового регулювання договірних цивільних відносин»), С. М. Синчук («Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти»), І. В. Спасибо-Фатєєва, В. В. Надьон («Правова природа обов'язків у спадкових правовідносинах»), В. Г. Фатхутдінов («Поняття суб'єктів, об'єктів та змісту адміністративно-правових відносин у сфері громадської безпеки»), О. І. Харитонова («Адміністративно-правові відносини:

концептуальні засади та правова природа»), А. А. Цибань («Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення») тощо.

Однак особливу теоретичну та методологічну цінність у дослідженні правових відносин сфери прикордонної безпеки України для нас мають наукові праці третього конкретно-практичного рівня пізнання правовідносин та елементів їх складу у дотичних сферах правоохоронної та інших видів діяльності нашої держави, що матеріалізуються в конкретних видах суспільних відносин. Науковий доробок вітчизняних і зарубіжних учених зазначеного рівня представляють: Е. Аннерс («История европейского права»), В. А. Дерець («Органи виконавчої влади України та управлінські відносини»), Х. М. Думанов, А. І. Першиц («Мононорматика и начальное право»), М. Б. Добробаба («Служебные правоотношения как элемент системы публичных правоотношений»), А. М. Завальний («Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності»), О. М. Калашник («Механізм правового регулювання цивільних відносин як об'єкт наукових досліджень: генеза та сутність»), М. І. Карпенко («Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти»), А. М. Кучук («Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні»), І. Ф. Корж («Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України»), І. П. Крип'якевич («Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)»), М. В. Лошицький («Адміністративно-правові відносини в сфері охорони громадського порядку»), Г. О. Пономаренко («Адміністративно-правові засади управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави»), С. О. Погрібний («Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України»), М. А. Погорецький («Оперативно-розсыские правоотношения: определение, структура, особенности»), В. Г. Пилипчук («Проблеми і напрями дослідження історії суб'єктів сектору безпеки України»), В. В. Резнікова («Поняття, особливості та види посередницьких

правовідносин»), Г. П. Ситник («Національна безпека України: теорія і практика»), І. А. Сердюк («Правоохоронні відносини: поняття, їх особливості та види»), А. С. Спаський («Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект»), С. Я. Фурса («Формування теоретичних основ виконавчих процесуальних правовідносин: сутність, система, ознаки та класифікація»), О. В. Юриста («Правоохоронні відносини за участю міліції: (теоретичний аспект)»), Д. І. Яворницький («Історія запорізьких козаків») та ін.

Попри все найбільш цінною теоретичною та методологічною базою для опрацювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки України як цільного автономного явища з урахуванням перебування України у стані гібридної війни з РФ та інших політичних реалій сьогодення є наукові праці різних дослідників, що стосуються проблематики практичної реалізації завдань, функцій, повноважень і напрямів діяльності як ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України, так і прикордонних відомств і правоохоронних органів зарубіжних країн.

До таких науковців і їх напрацювань, насамперед, варто віднести: О. В. Андрушко, Л. Ю. Капітанчук, А. З. Сорока («Охорона державного кордону України в сучасних геополітичних умовах: організаційні та правові проблеми») [2], В. О. Білецький («Аналіз повноважень оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України») [3], В. В. Березенко («Правовий режим державного кордону України: конституційно-правові аспекти регулювання та захисту») [4], О. І. Василенко («Пограничная деятельность в России: теория, практика и тенденции развития (конец XIX–XX вв.)») [5], Р. Л. Гальчук («Механизм правового регулирования пограничной деятельности: сущность, структура и критерии эффективности») [6], Ю. А. Дем'янюк («Прикордонна безпека: концептуальний підхід до дефініції поняття») [7], В. Л. Зьолка («Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-

правовий аспект)» [8], М. І. Кабачинський («Історія охорони кордонів України», «На варті рубежів Батьківщини: Прикордонні війська України в 1991–2003 роках», «Історія кордонів України») [9; 10; 11], Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко («Державна територія і державний кордон») [12], Р. М. Ляшук («Діяльність відділів прикордонної служби Державної прикордонної служби України (адміністративно-правовий аспект)») [13], Ю. О. Михайлова («Роль та місце Державної прикордонної служби у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки України») [14], В. І. Мільчев («Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали)») [15], А. Ф. Мота («Діяльність Державної прикордонної служби України з протидії нелегальній міграції (адміністративно-правовий аспект)») [16], Б. О. Моця («Формування та розбудова структур прикордонної варті на території України (кінець ІХ – початок ХХ ст.)») [17], О. Г. Мельников («Державне управління у сфері прикордонної безпеки в умовах європейської інтеграції України») [18], О. В. Мякота («Міжнародно-правовий статус державних кордонів України») [19], В. О. Назаренко, В. М. Серватюк, О. М. Ставицький («Теорія і практика організації та здійснення прикордонного контролю в контексті забезпечення національної безпеки України в прикордонній сфері») [20], Т. Б. Ніколаєнко («Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців») [21], В. В. Половніков («Заходи адміністративного примусу в діяльності Державної прикордонної служби України») [22], А. М. Притула («Теоретико-правові засади оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України») [23], С. О. Філіппов («Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реалії України») [24], О. Є. Цевельов («Державне реагування на загрози національній безпеці у сфері безпеки державного кордону України») [25], Н. І. Цекалова («Індивідуальні суб'єкти міграційно-правових відносин») [26], О. М. Шинкарук, С. П. Мосов,

В. А. Кириленко («Прикордонна безпека України: становлення, сучасний стан, проблеми і перспективи») [27] тощо. До зазначеного переліку можна додати і інші наукові дослідження, які ми згадуємо в тексті різних підрозділів монографії.

Отже, щойно названі наукові праці цитованих учених послужили основною джерельною базою для висвітлення особливостей відносин досліджуваної сфери правового регулювання, специфіки його механізму, спеціальних рис об'єктів, суб'єктів та інших складових елементів зазначених правовідносин, характеристики прояву, насамперед, охоронних і захисних правових відносин досліджуваної сфери, ідейно-евристичною основою для визначення напрямків і шляхів підвищення ефективності реалізації змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки України, а також пропозиції конкретних змін і доповнень до чинного законодавства.

1.2. Історичні та правові аспекти становлення та розвитку правових відносин у досліджуваній сфері

Наше дослідження, як уже наголошувалося, належить до спеціальних наукових розвідок, яке присвячено дослідженню особливостей становлення та розвитку правових відносин і пов'язаних з ними супутніх правових реалій у сфері прикордонної безпеки України. Беззаперечно, що вони мають свою специфіку, особливості формування, прояву, функціонування, реалізації тощо.

Відтак, для ефективного загальнотеоретичного дослідження концепції правових відносин варто звернутися до витоків їх виникнення у світовій практиці людського співжиття.

На нашу думку, зародження правових відносин у сфері прикордонної безпеки України сягає у додержавний період і бере свій початок з потреби

охорони меж території компактного проживання роду, братії, племені. Територія проживання первісної соціальної спільноти була для неї найголовнішою цінністю. Адже така територія охоплювала мисливські угіддя, рибні та сировинні запаси, ягідники, плодові дикорослі кущі та дерева, природні запаси будівельних матеріалів, рільні землі та інші джерела існування.

Межі такого проживання визначалися більшою мірою географічними об'єктами: річками, околицями лісів, струмками, берегами озер, каньйонами, ущелинами, гірськими хребтами тощо. Наявність власної засвоєної території, якою володіла відповідна людська спільнота, була головною умовою її виживання, адже забезпечувала ресурсами повсякденної життєдіяльності нинішні та прийдешні покоління. Тому питанню охорони власної території проживання, окресленої певними умовними кордонами, завжди приділялася першочергова увага і у випадку військової загрози територіальній цілісності на її захист і оборону спрямовувалися всі матеріальні та людські ресурси конкретної соціальної спільноти.

Відповідно категорія «кордон» з моменту її формування є визначальною при дослідженні прикордонних правовідносин, оскільки вони виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з його законним чи незаконним перетинанням, переміщенням через нього вантажів, тварин, дозволених чи недозволених товарів тощо.

У теорії держави поняття «кордон» це не лише лінія на географічній карті, рубіж певного географічного простору чи відповідної території, але ще і межа дії влади, а також зона зіткнення, перетинання, взаємонакладення інтересів різних владних структур [12, с. 57]. Саме зазначена дія влади породжує цілу низку різноманітних правових відносин, пов'язаних як з охороною та захистом державного кордону, так і з господарською, культурною, гуманітарною та іншими видами діяльності в прикордонні, під яким розуміється прилегла до кордону з одного або двох боків територія, на

якій здійснюється реальна або потенційна взаємодія і взаємовплив сусідніх держав [12, с. 80].

У перших державних утвореннях поняття «кордон» було суто умовним, нечітким, позбавленим конкретики. Кордони ніяк не позначалися на місцевості, постійно не охоронялися, не були юридично оформлені й узгоджені з сусідніми народами [9, с. 37].

Повертаючись до витоків нашого дослідження, варто наголосити, що, на думку окремих науковців, саме плем'я було верховним власником території, на якій воно проживало, що зумовлювалося спільністю економіки, культури, побуту, мови та численністю племені тощо [28, с. 40]. Відповідно захист власної території, який характеризувався хоча і відносно постійним і слабо організованим характером, також підлягав соціальній регуляції з допомогою мононорм архаїчного права. Однак ці проблеми ми розглядатимемо у наступних підрозділах монографії. Тут лише зауважимо, що охорона умовних кордонів, меж території проживання (адже офіційних, юридично визначених кордонів, як уже зазначалося, ще не існувало) носила колективну, на перших порах стихійну протидію у випадку реальної загрози, що супроводжувалося силовим видворенням (витісненням) або знищенням ворогів на власній території. Тому архаїчні відносини, які виникали з цього приводу, мали, насамперед, найважливіший доленосний, а відповідно і зобов'язально-охоронний характер, оскільки участь у них була першочерговим обов'язком кожного члена роду незалежно від його статі і віку.

Моральне право охорони та захисту власної території ґрунтувалося, на нашу думку, на принципі першості її заселення пращурами конкретної людської спільноти первісного суспільства.

Розвитку охоронно-захисних прикордонних відносин на землях України сприяло утворення перших слов'янських держав і розбудова по лінії тогочасних умовних кордонів змієвих валів (своєрідних земельних

укріплень), системи сторожових містечок, міст-фортець на перетині головних торгових шляхів та на річках Десні, Острі, Трубіжі, Сулі, Росі та інших водних артеріях тогочасних українських земель, що набуло найбільш активного розвитку за часів князювання Володимира Святославовича та його сина Ярослава Мудрого [29, с. 12].

Становленню прикордонних відносин тогочасної Київської Русі сприяло також удосконалення застосування форм і методів організації прикордонної сторожі (спорудження сигнальних веж, використання димових багать, попередження дзвонами тощо), головним завданням яких було своєчасне оповіщення князя та його дружини про наближення ворога, затримання просування ворожих підрозділів і своєчасне виставлення спеціальних дозорів, які виконували спостережно-розвідувальні функції. У приморських поселеннях також розвивалася система морських стражників, організація дозорної служби, система оповіщення керівництва великих гарнізонів тощо.

Значне сповільнення розвитку прикордонних правовідносин спричинила феодальна роздробленість земель Київської Русі, яка зі свого боку викликала руйнацію централізованої структури охорони кордонів. Відтак, кожне князівство стало самостійно охороняти лише свої кордони з допомогою застарілої системи фортець з нечисленними гарнізонами, які намагалися забезпечити охорону насамперед центру князівства [29, с. 13].

Одночасно з розвитком держав, їх кордонів і правового врегулювання їх охорони та захисту, викликаних зростанням економіки й інтенсивним розвитком торгівлі, поступово формувалися та урізноманітнювалися і правові відносини у зазначеній сфері.

Проте варто наголосити, що якщо на перших порах виникнення держав охорона їх кордонів мала безсистемний, стихійний характер через відсутність державного досвіду, чітко окреслених кордонів, слабкості нормативно-правового регулювання зазначеної сфери, то з розвитком митної справи як

джерела поповнення державної казни виникла потреба посилення охорони державного кордону з метою запобігання контрабанді. З цією метою до охорони порубіжжя стали залучати не тільки випадкових людей, а й професійних княжих дружинників, створювати постійні сторожові варти, а у пізніші часи – і армійські підрозділи, які стали здійснювати прикордонну сторожу на професійній основі [9, с. 18–27]. Зазначені процеси потребували активізації правового регулювання прикордонних відносин, що сприяло пришвидшеному формуванню правових відносин у сфері прикордонної безпеки.

Перші згадки про організацію та діяльність прикордонної сторожі на порубіжних землях України, а, відповідно, і започаткування розвитку правових відносин у зазначеній сфері стосуються 40-х років XII ст. У цей час ослаблені степові орди печенігів, торків, берендеїв та ін., які отримали назву «чорних клобуків», піддалися владі київських князів, за що їм було дозволено проживати на теренах степового прикордоння за обов'язок здійснення сторожової прикордонної служби. Як згадується у літописах, зазначена сторожа «не знали, що таке дисципліна, не раз хитрували і не хотіли слухати князів» [30, с. 21–22].

Однак, як наголошує той же І. П. Крип'якевич, ті степові поселенці, яких він називає попередниками запорожців, хоч і являли собою недобитки степових орд, проте зберегли свою воєнну організацію, непогано воювали та могли виставити значні військові сили, що було важливим в охороні кордонів держави та порубіжжя [30, с. 22].

Значним вкладом у розвиток забороняючих норм, а також охоронно-захисних відносин у сфері прикордонної безпеки стало прийняття у другій половині XVI ст. збірника законів під назвою Литовські статuti, які містили значний перелік військових злочинів, що стосувалися порушення правил прикордонної служби (артикули 11–12). Цей збірник являв собою якісну кодифікацію звичаєвого права народів, що входили до Великого князівства

Литовського – українців, литовців, поляків, білорусів, і був надрукований давньоруською мовою [31, с. 124].

Вагомий внесок у розвиток різноманітних правовідносин сфери прикордонної безпеки здійснили запорозькі козаки, які стали особливим виявом української військової формації, що виконували прикордонні завдання та функції [16, с. 10]. Уже з 1503 року нерегулярне козацьке військо, що складалося з черкаських козаків і козаків князя Дмитрія, використовувалося для захисту кордонів Литви від татарських нападів під командою «так званих старост, тобто керівників областей, міст і замків держави» [32, с. 8].

Важливе значення у вдосконаленні прикордонних правовідносин відіграв прийнятий у 1571 році у Московському царстві «Боярський приговор о станичной и сторожевой службе», який визначав порядок організації прикордонної сторожової служби [33, с. 5].

Певний вклад у розвиток міграційних відносин, які безпосередньо стосуються сфери прикордонної безпеки, внесло Уложення царя Олексія Михайловича 1649 року, яке регламентувало порядок виїзду в інші держави, з якими існували мирні відносини, на підставі проїжджої грамоти з одночасною забороною виїзду без такої грамоти. Зазначеним Уложенням установлювалася диференційована відповідальність особи за незаконне перетинання кордону залежно від мети його вчинення [34, с. 8].

За правління Петра I у зв'язку зі збільшенням ним тарифних мит на привозні товари значно активізувався контрабандний промисел і на прикордонну варту були покладені обов'язки посилення боротьби з контрабандою. Тому на виконання зазначеного завдання, а також з метою підвищення якості прикордонної служби та розширення нормативно-правової бази її регламентації у 1718 році був створений новий спеціалізований державний орган – Комерц-колегія. Діяльність зазначеного органу сприяла розвитку стійких публічних регулятивних і охоронно-

захисних правовідносин та накопиченню позитивного досвіду щодо забезпечення охорони державного кордону, а відповідно і розвитку правових відносин у прикордонній сфері Російської імперії, до складу якої входила тогочасна Україна [10, с. 272].

Розвитку правових відносин у сфері прикордонної безпеки сприяло також і розширення їх суб'єктного складу. Так, у середині XVIII ст. за ініціативою Російської імператриці Єлизавети Петрівни для захисту південних кордонів Російської імперії були найняті військовослужбовці сербського походження, які заснували своє військове прикордонне поселення, що отримало назву Нова Сербія (територія нинішнього обласного центру України – місто Кропивницький). Поряд з ним за наказом імператриці у 1752 році була зведена фортеця, яку назвали на честь святої Єлизавети, що пізніше поширилося на назву міста – Єлизаветград [35].

Продовжуючи вдосконалення нормативно-правової бази сфери регулювання прикордонної безпеки, підвищення якості механізму правового регулювання шляхом утвердження та деталізації прогресивних правових відносин, царським урядом у 1811 році було затверджено «Положення про влаштування воєнної сторожі на кордонах західних губерній», яке сприяло підвищенню якості й ефективності застосування службових повноважень персоналу, а також розмежування компетенції органів і посадових осіб прикордонної сторожі. Пізніше, з метою посилення серед особового складу такої сторожі службової дисципліни, у 1877 році був уведений у дію армійський Дисциплінарний статут.

Проте, незважаючи на спроби вдосконалення діяльності царської прикордонної сторожі шляхом підвищення якості її правового регулювання, у кінці XIX ст. виникла гостра потреба її реформування. У зв'язку з цим 15 жовтня 1893 року царською владою був створений ОКПС, діяльність якого регламентувалася більш досконалішими нормативно-правовими документами: «Правилами про Окремий корпус прикордонної сторожі»

1910 року; «Інструкцією служби чинів Окремого корпусу прикордонної сторожі» 1912 року; статутами, які врегульовували різні сфери його службової діяльності, прийнятими у 1910–1912 роках тощо [11, с. 153, 162].

Подальше вдосконалення нормативно-правової бази та механізму правового регулювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки України пов'язано з діяльністю гетьмана П. П. Скоропадського, уряд якого у 1918 році прийняв рішення про створення Окремого корпусу кордонної охорони, ефективна діяльність якого не була досягнута через різноманітні об'єктивні та суб'єктивні причини.

Після відновлення радянської влади в Україні 24 листопада 1920 року при Всеросійській надзвичайній комісії був створений Особливий відділ по охороні кордонів. Таку охорону на постійній основі здійснювали військові частини Червоної Армії [11, с. 186–188, 203].

Про часткове удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин у сфері безпеки державного кордону в радянські часи, пов'язане з утвердженням радянської законності та правопорядку позитивістського гатунку в дусі сталінської ідеології, ми вестимемо мову в підрозділі 3.1. монографії.

Якісно нові підходи щодо формування механізму правового регулювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки на європейських засадах почали здійснюватися вже після розвалу СРСР, у часи отримання Україною політичної незалежності.

Отже, узагальнення викладеного й аналіз відповідних історичних джерел і нормативно-правових актів дає нам змогу виділити такі періоди еволюції правовідносин у сфері прикордонної безпеки на теренах України:

1) додержавний період, для якого характерно існування примітивних архаїчних відносин, що регулювалися нормами архаїчного (звичаєвого) права та виникали і реалізовувалися з приводу захисту території – конкретного життєвого простору проживання первісної

соціальної спільноти, який був для них основним місцем проживання та джерелом існування. Такий захист носив доленосний характер для племені як верховного власника території, тому на його забезпечення використовувалися всі наявні людські та матеріальні ресурси первісної спільноти (більш детальній характеристиці цього періоду буде присвячено підрозділ 3.1. монографії);

2) другий державний період становлення та розвитку відносин у сфері прикордонної безпеки стосується діяльності прикордонної сторожі перших ранньофеодальних державних утворень східнослов'янських племен. Одним з таких головних державних утворень була Антська держава, центром якої, на думку вчених, міг бути і Київ. Вона проіснувала близько двох століть і була знищена під навалою кочових орд на початку VII ст. [36, с. 11].

Доречно наголосити, що першим східнослов'янським державним утворенням було важко протистояти навалам рухливих, добре озброєних кочівників, для яких військова справа була звичним способом життя, тому оборону і захист власної території вони забезпечували в основному завдяки будівництву укріплених городів, один з яких був головним городом як центр політичного, економічного та культурного життя [30, с. 7].

Проте система укріплених городів хоча і забезпечувала відстоювання державної незалежності та збереження матеріальних і людських ресурсів, однак мало сприяла розвитку прикордонних відносин, пов'язаних з удосконаленням форм і методів діяльності прикордонної сторожі, набуття нею професійних навичок і умінь, удосконаленню змісту та правової регламентації таких правовідносин тощо.

Прикордонна діяльність значно покращилася в період посилення державності Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, завдяки чому склалися сприятливі умови для розвитку її правової регламентації та удосконалення правовідносин у прикордонній сфері. Однак феодальна роздробленість, навала Золотої Орди призвели до руйнації централізованої

структури охорони та захисту кордонів Київської Русі та значного сповільнення розвитку прикордонної діяльності й, відповідно, – правовідносин зазначеної сфери.

Подальше відновлення прикордонної функції української держави та активізація розвитку прикордонних відносин припадає на XIV–XVIII ст., для якого характерно втрата Україною незалежності, у результаті чого українські землі були розділені між Литвою, Польщею, Молдавським князівством і Угорщиною, які характеризувалися різним рівнем державного розвитку. Це призвело до того, що держави-колонізатори змушені були займатися захистом українських територій і формувати структури прикордонної варті, що певною мірою сприяло подальшому розвитку прикордонних відносин в українському порубіжжі [11, с. 85];

3) третій період еволюції правовідносин у сфері прикордонної безпеки стосується буржуазної державності, для якого характерно кардинальне реформування прикордонної служби, починаючи з 1893 року, у зв'язку зі створенням ОКПС зі своїм статутом військового гатунку та цілою низкою нормативно-правових актів, які містили прогресивні правові норми для деталізованого регулювання різноманітних правовідносин у досліджуваній сфері на системній науково обґрунтованій основі. Зазначена нормативно-правова база успішно функціонувала до 1917 року, сприяючи розвитку та вдосконаленню форм і методів прикордонної діяльності, а відповідно і вдосконаленню прикордонних правовідносин як у всій Російській імперії, так і у прикордонному просторі України [29, с. 15];

4) четвертий період еволюції правовідносин у сфері прикордонної безпеки України припадає на радянський етап державного розвитку, якому передувала невдала спроба українських національних сил відновити та закріпити незалежну українську державу у 1917–1921 роках у межах її етнічних кордонів і створення власних прикордонних структур національного зразка. Реалізовувалися ці спроби і у часи Центральної Ради і

Гетьманату й Директорії, проте жодна з них не була доведена до логічного завершення через об'єктивні та суб'єктивні причини [9, с. 232]. Це значно загальмувало розвиток прикордонної інфраструктури, правової основи діяльності прикордонних органів і праворегулятивної політики відносно у сфері прикордонної безпеки України.

Подальша їх еволюція пов'язана з відновленням влади більшовиків і входженням України до складу СРСР. Започаткована в радянській Росії система охорони державного кордону автоматично була поширена і на Україну та інші союзні республіки створеного 30 грудня 1922 року СРСР, незважаючи на визнання формальної самостійності України резолюцією VIII Всеросійської конференції Російської комуністичної партії (більшовиків) ще 1 червня 1919 року. Паралельно з чисельними, не завжди виправданими та продуманими реформами, ініційованими під ідеологічним тиском більшовицької партії у сфері прикордонної діяльності радянської держави, все таки накопичувався позитивний практичний досвід щодо вдосконалення принципів, форм і методів діяльності прикордонних органів і підрозділів, узагальнення якого сприяло підвищенню якості, насамперед відомчої прикордонної нормотворчості, що позитивно відбилося на ефективності розвитку та реалізації правовідносин у зазначеній сфері. Однак варто зауважити, що в цей період, починаючи з 30-х років XX ст., майже припиняються наукові дослідження проблем правовідносин у сфері прикордонної безпеки, насамперед митних, через монополізацію зовнішньої торгівлі, запровадження жорсткої централізації державного управління прикордонною сферою під тотальним ідеологічним тиском більшовицької партії. Адже пильно контрольована дозвільно-забороняюча система прикордонної діяльності не потребувала її наукового обґрунтування [5, с. 234];

5) п'ятий період еволюції правових відносин у досліджуваній нами сфері стосується незалежної України, особливостями якого є те, що вони

починають розвиватися на основі правових норм національного законодавства. Цьому періоду розвитку й особливостям реалізації правовідносин у сфері прикордонної безпеки нами найбільше приділятиметься увага у наступних підрозділах монографії [37, с. 35–37].

Варто особливо наголосити, що викладені періоди еволюції правовідносин у сфері прикордонної безпеки на теренах України протікали не рівномірно, не лінійно, а з характерними підйомами та спадами, застоями та руйнаціями тощо.

Так, у додержавний період розвитку первісного суспільства для зазначених відносин характерна стихійність, безсистемність і певна хаотичність їх виникнення та реалізації на основі мононорм архаїчного (звичаєвого) права. Проте їх максимальна значущість для життєдіяльності тогочасного суспільства приводила до того, що захист власної території проживання племені й умовних географічних кордонів її визначення був першочерговим обов'язком кожного дорослого члена роду (племені).

У період зародження ранніх слов'янських держав на території нинішньої України поступовий розвиток їх економіки спричинив активізацію торгівлі, що послужило головною умовою інтенсифікації розвитку митних відносин з метою поповнення державної казни. Небажання купців платити високе мито за перевезення товарів через кордон породило масову контрабанду – незаконне перевезення товарів через державний кордон в обхід митних постів. Це сприяло розвитку охоронних відносин прикордонної сфери, викликаних боротьбою з контрабандою, та удосконаленню нормативно-правової бази її регулювання.

З утвердженням державності, зміцненням її економічної та політичної основи покращувався розвиток нормативно-правової бази її прикордонної діяльності: розширювався суб'єктний склад правовідносин; прикордонна сторожа поступово стала здійснюватися на постійній професійній основі, що сприяло накопиченню практичного досвіду з ефективної реалізації змісту

правовідносин зазначеної сфери; ускладнювалися форми, способи та методи прикордонної діяльності, що викликало урізноманітнення видів правовідносин у сфері прикордонної безпеки, ускладнення та удосконалення їх змісту тощо.

Послаблення або втрата державності викликала зворотні процеси у прикордонній сфері: руйнацію єдиної системи охорони державного кордону, гальмування розвитку зазначених правовідносин, втрату частини власної території в результаті переміщення ворогом лінії державного кордону на свою користь, що в підсумку призводило до занепаду нормативно-правової бази регулювання правовідносин досліджуваної сфери.

Отже, тільки у сильній, політично й економічно стабільній державі створюються належні умови для розвитку правових відносин у сфері прикордонної безпеки та вдосконалення нормативно-правової бази їх регулювання.

Повертаючись до аналізу еволюції правовідносин у сфері прикордонної безпеки у пострадянській період у зв'язку з отриманням Україною політичної незалежності з причини розпаду СРСР, доречно зазначити, що подальший процес розвитку правового регулювання відносин у досліджуваній сфері в основному співпадає з етапами розбудови прикордонного відомства незалежної України.

Так, перший етап (1991 рік – початок 1992 року) присвячений проблемам створення нормативно-правової бази діяльності ПВУ та напрацювання передового європейського досвіду цивілізованого регулювання прикордонних відносин у тісній взаємодії з громадськістю та з прикордонними органами суміжних держав на основі кращих європейських і світових стандартів. Це сприяло поступовому викоріненню радянських шаблонів та ідеологічних догм у зазначеній сфері й утвердженню якісно нових правових відносин завдяки прийняттю низки нормативно-правових актів: Указу Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року

№ 1464-ХІІ «Про підпорядкування Україні прикордонних військ, що дислокуються на її території», законів України: «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року № 1777-ХІІ; «Про Прикордонні війська України» від 4 листопада 1991 року № 1779-ХІІ; «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ [38; 39; 40; 41].

На другому етапі (9 березня 1992 року – кінець 1993 року) вдосконалення діяльності щодо забезпечення прикордонної безпеки України та утвердження нових правових відносин шляхом удосконалення механізму їх правового регулювання продовжувалося напрацювання та розширення нормативно-правової бази з урахуванням нових викликів і загроз у досліджуваній сфері. У зв'язку з чим Указом Президента України від 16 грудня 1993 року № 596/93 затверджена Комплексна програма розбудови державного кордону України [42]. Прийнято також Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» та Указ Президента України від 7 жовтня 1993 року № 431/93 «Про тимчасові статuti Збройних сил України», дія яких розповсюджувалася і на особовий склад ПВУ [43; 44].

Третій етап (січень 1994 року – кінець 1999 року) розвитку правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України характеризується активізацією виконання положень Комплексної програми розбудови державного кордону України, спрямованої на вдосконалення механізму їх правового регулювання, а також підвищення ефективності правових відносин [42].

Четвертий етап (початок 2000 року – березень 2003 року) знаменний переосмисленням ролі та статусу прикордонного відомства у механізмі держави, продовженням оновлення законодавчої бази з метою підвищення ефективності регулювання правових відносин, а також підготовкою до реформування ПВУ у правоохоронний орган спеціального призначення.

У зв'язку з цим 16 листопада 2000 року Указом Президента України затверджено Програму дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ України та митних органів України на період до 2005 року. Відповідно до зазначеного документа у лютому 2001 року був затверджений План основних заходів щодо реалізації зазначеної програми, що сприяло подальшому удосконаленню МПР та утворення прогресивних правових відносин у сфері прикордонної безпеки України [45].

П'ятий етап (27 березня 2003 року – 2014 рік) характеризується реорганізацією ПВУ у ДПСУ як правоохоронний орган спеціального призначення, з деталізованою регламентацією її діяльності, розмежуванням компетенції різних органів і підрозділів, що викликало розширення видів правовідносин у зв'язку з ускладненням і деталізацією завдань прикордонного відомства.

Вагомими нормативно-правовими актами щодо визначення стратегії удосконалення механізму правового регулювання правових відносин у сфері прикордонної безпеки України на цьому етапі стали Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України», Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, схвалена Указом Президента України від 19 червня 2006 року № 546/2006 та ін. [46; 47].

Шостий етап (2014 рік – по теперішній час) – удосконалення механізму правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки – характеризується тим, що він припадає на період відкритої агресії Росії щодо України, зазіхання на територіальну цілісність і суверенітет нашої держави, що проявилось в анексії Криму та м. Севастополя, розв'язання воєнної агресії на сході України та намагання зруйнувати єдність демократичного світу спробами ревізувати світовий порядок, що сформувався після закінчення

Другої світової війни, підірвати основи міжнародної безпеки та міжнародного права тощо [48; 49, с. 16–21].

Зазначена політична ситуація викликала нагальну потребу створення нової системи захисту державного кордону, підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері прикордонної безпеки України, запровадження європейських стандартів інтегрованого управління кордонами, створення належних умов для реалізації прав і свобод людини, розвитку транскордонного співробітництва тощо [50; 51]. У зв'язку з цим було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України та створення нових, більш прогресивних теоретичних моделей таких правовідносин, а також реалізацію прикордонної політики відповідно до кращих європейських і світових стандартів. До таких нормативно-правових актів варто віднести: Указ Президента України від 12 січня 2015 року «Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020», розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1189-р. «Про схвалення Стратегії розвитку Державної прикордонної служби», а також низку інших нормативно-правових актів, які стосуються проблем прикордонної безпеки [48; 50; 51]. Проте особливе місце серед них посідає, насамперед, Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» [52; 53, с. 86–105]. Про основні положення цих та інших нормативно-правових актів ми більш детально вестимемо мову в інших підрозділах монографії.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

2.1. Поняття та характерні риси механізму правового регулювання в контексті забезпечення прикордонної безпеки

Механізм правового регулювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки України посідає головне місце у праворегулятивній діяльності. Однак він є похідним явищем від категорії «правове регулювання».

Правове регулювання у сфері правового буття розглядається як одне з найбільш динамічних усеохоплюючих системних явищ, яке забезпечує реалізацію основної функції та призначення права – упорядкування та вдосконалення різноманітних суспільних відносин, примирення особистісних, групових, загальносуспільних та державних інтересів, їх охорону та захист як від зовнішніх, так і від внутрішніх посягань.

Одним із перших загальнотеоретичне визначення правового регулювання у радянській науці запропонував Л. С. Явич ще у 1957 році. Він зазначав, що під правовим регулюванням слід розуміти всі форми юридичного впливу держави на свідому діяльність суб'єктів права [54, с. 35].

Інший відомий науковець радянської доби – М. Й. Байтін, підкреслюючи значення правового регулювання, наголошував, що конкретна дія права полягає у тому, що воно є державним регулятором суспільних процесів і єдиною нормативною системою, регулюючий вплив якої на людей викликає юридичні наслідки. Право як державний регулятор суспільних відносин є єдиним офіційним визначником і критерієм правомірності чи неправомірності поведінки, тобто мірою свободи особи [55, с. 144].

Українські науковці того часу трактували правове регулювання в руслі офіційної радянської юридичної науки, тому воно не відрізнялося особливою оригінальністю, зважаючи на домінування зверхності Москви в наукових дослідженнях [56, с. 157].

Проте найбільш вагомий вклад у теоретичне вирішення проблем правового регулювання здійснив С. С. Алексєєв, який, узагальнивши наукові здобутки своїх попередників, уперше запропонував завершену теоретичну концепцію правового регулювання та його механізму. У 1966 році вийшла його монографія «Механизм правового регулирования в социалистическом государстве», в якій він, систематизувавши розрізнені фрагментарні знання як зарубіжних, так і радянських науковців багатьох союзних республік, у тому числі й українських, розробив чітку, логічно аргументовану теорію правового регулювання та її головної складової – механізму правового регулювання [57]. Зокрема він зазначав, що правове регулювання – це здійснюваний за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів та ін.) результативний, нормативно-організований вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до потреб суспільства [57, с. 30].

Окрім зазначеного, великою заслугою С. С. Алексєєва є також твердження, викладене ним уже в іншій науковій праці, що основи правового регулювання були закладені ще у первісному суспільстві, архаїчні відносини якого регулювалися синкретичними мононормами, що уособлювали в собі як заборони та дозволи, так і зобов'язання [58, с. 187–189].

Поділяючи повністю викладену позицію автора, наголосимо, що мононорми того часу реалізувалися у формі обрядів, ритуалів, міфів, культів тощо. Зазначені та інші проблеми архаїчних норм та архаїчних відносин ми більш детально аналізуватимемо в інших підрозділах монографії. А тепер, на підтвердження цієї позиції С. С. Алексєєва, пошлемося на думку відомого українського вченого М. І. Козюбри, який, розглядаючи роль релігії у

питаннях формування та функціонування права, зазначав, що релігійні постулати, культури, ритуали й обряди стали тим середовищем, у надрах якого зароджувалися, жили та розвивалися правила, що регулювали поведінку людей первісного суспільства [59, с. 4].

Першопочатковим засобом регулювання архаїчних відносин у первісному суспільстві були заборони (табу), вважає С. С. Алексєєв, і лише пізніше, з розвитком суспільства їх доповнили дозволи та позитивні зобов'язання [58, с. 187–189]. Цієї позиції дотримуються також інші науковці, наголошуючи на тому, що система первісного регулювання архаїчних відносин носила первинно-заборонний характер [60, с. 25]. Це однаковою мірою стосується і питань регулювання відносин, пов'язаних з охороною та захистом території компактного проживання племені чи інших соціальних спільнот первісного суспільства, що безпосередньо розкриває еволюцію регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки.

До цієї та інших проблем архаїчного регулювання суспільних відносин ми ще повернемося в ході висвітлення положень третього розділу нашого дослідження. Тут ми лише наголосимо, що правове регулювання архаїчних відносин сягає у сиву давнину додержавного розвитку первісного суспільства.

Визначення правового регулювання сучасних українських і зарубіжних учених, окрім уже цитованих нами у цьому підрозділі, зокрема С. С. Алексєєва, М. Й. Байтіна, Л. С. Явича, висвітлюються з більш-менш однакових позицій (ракурсів).

Так, О. Ф. Скакун зазначає, що правове регулювання суспільних відносин – це здійснюване громадянським суспільством і державою за допомогою усієї сукупності юридичних засобів упорядкування суспільних відносин, їх закріплення, охорона та розвиток [61, с. 254].

В. Д. Ткаченко та Є. Б. Ручкін визначають його як здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з

метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування [62, с. 207–208].

П. М. Рабінович під правовим регулюванням розуміє здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку [56, с. 151].

М. І. Козюбра та С. П. Погребняк наголошують, що правове регулювання – це впорядкування поведінки учасників суспільних відносин за допомогою спеціальних юридичних засобів і способів [63, с. 95].

Виходячи з викладених і інших визначень правового регулювання, можна погодитися з висновком О. М. Калашника, що дослідники різних поколінь значно збагатили спектр підходів до його трактування. Так, на сьогодні правове регулювання тлумачиться як: окреме системне правове явище; як упорядкування відносин з допомогою норм права; як визначення форм юридичного впливу суспільства та держави на суспільні відносини; як встановлення певного суспільного порядку; як процес упорядкування суспільних відносин з допомогою відповідних засобів і способів тощо [64, с. 137].

У контексті предмета нашого дослідження велике значення має окреслення відмінностей між правовим регулюванням і правовим впливом.

Так, під правовим впливом розуміється поширення дії права в усіх його формах на свідомість і поведінку людей, на їх взаємодію як учасників суспільних відносин з метою забезпечення особистих, групових, загальносуспільних чи державних інтересів [61, с. 256]. Іншими словами, правовий вплив передбачає дію права на свідомість і поведінку фізичних осіб за допомогою психологічних, ідеологічних, виховних і інших засобів, які не є чисто правовими за своєю сутністю.

Правовий вплив на свідомість та поведінку військовослужбовців і працівників ДПСУ, а також військових формувань і правоохоронних органів,

в обов'язки яких входить забезпечення прикордонної безпеки держави, має вагомe значення для підвищення якості правового регулювання у зазначеній сфері, особливо це важливо в умовах гібридної війни РФ проти України, результатом якої є проведення АТО/ООС.

У сфері прикордонної безпеки України правовий вплив хоча і здійснюється паралельно з правовим регулюванням, проте в багатьох випадках переує йому. Цьому сприяють діяльність курсів початкової підготовки для військовослужбовців, щойно зарахованих на службу; курсів підвищення кваліфікації; виховна та роз'яснювальна робота представників підрозділів по роботі з персоналом, підрозділів внутрішньої безпеки органів охорони державного кордону; виховна та навчальна робота начальників відповідних підрозділів тощо. Така першість правового впливу на свідомість військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших органів забезпечення прикордонної безпеки України з метою реалізації прикордонної політики сприяє підвищенню якості й ефективності правового регулювання у зазначеній сфері.

Переважає більшість засобів правового впливу прямо передбачена в підзаконних нормативно-правових актах, насамперед наказах і розпорядженнях, які регламентують ОСД органів і підрозділів ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України. Про це ми більш детально вестимемо мову в наступних підрозділах монографії.

А тепер зупинимось на конкретних відмінностях правового впливу від правового регулювання у досліджуваній сфері:

1) за предметом дії права: предметом правового впливу є значно ширше коло суспільних відносин, які не завжди регулюються виключно правом (відносини взаємодопомоги, морально-етичні військові відносини, виховні відносини з обміну досвідом між військовослужбовцями тощо), а предметом правового регулювання є конкретні правовідносини, які

стосуються виконання завдань та функцій відповідних органів і підрозділів ДПСУ;

2) за механізмом здійснення: правовий вплив охоплює заходи виховного, психологічного, інформаційного характеру, а правове регулювання об'єднує чисто правові засоби – норми права, юридичні факти, правовідносини та ін.;

3) за наслідками: у ході здійснення правового впливу настання чітко визначених матеріалізованих наслідків не обов'язкове, оскільки правовий вплив передбачає дію насамперед на свідомість військовослужбовця або працівника, а через неї – на майбутню його поведінку, а правове регулювання передбачає настання конкретних наслідків у вигляді реалізованих правовідносин із завершеним результатом [65, с. 254].

Запропоновані О. Б. Горовою щойно викладені та інтерпретовані й доповнені нами відмінності, можна продовжити ще й такими:

4) за ступенем визначеності: правове регулювання характеризується точною юридичною визначеністю (мірою), оскільки регулювання відбувається за допомогою певних правових норм і здійснюється завдяки правовідносинам, а правовий вплив не завжди має точну юридичну визначеність (міру), тому що здійснюється поза правовими відносинами (наприклад, позитивний приклад дій начальника підрозділу в надзвичайних ситуаціях як елемент виховної роботи з персоналом) [61, с. 257];

5) за ступенем обов'язковості: правове регулювання є специфічно-юридичним, обов'язковим, що є вкрай актуальним для сфери прикордонної безпеки, оскільки об'єктом регулювання та захисту виступають найвагоміші національні інтереси України, до яких належать життєво важливі інтереси людини, суспільства та держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток тощо [52, ст. 1]. Відповідно таке регулювання забезпечується чіткою визначеністю суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних

обов'язків його учасників, а в досліджуваній нами сфері – ще й ретельною деталізацією службових повноважень та компетенції військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших правоохоронних органів і військових формувань. Правовий вплив, як правило, не має виключної юридичної специфіки та всезагальної обов'язковості, тут діє здебільшого «дух» права, який впливає на правосвідомість і правову культуру суб'єктів права, що сприяє виробленню стандарту законослухняної поведінки;

б) за формами та способами досягнення результатів: правове регулювання використовує весь арсенал реалізації права – дотримання, виконання, використання та застосування правових норм, спираючись, у разі необхідності, на легальний примус, а правовий вплив є допоміжною дією права, тому він не може гарантувати доведення норм права до їх виконання, оскільки не володіє таким арсеналом форм і способів, які властиві правовому регулюванню [61, с. 257–258]. Такі форми та способи особливо яскраво проявляють себе в аналізі МПР.

Правове регулювання у будь-якій сфері залишиться мертвим недієвим явищем без механізму приведення його в дію. Як слушно зауважив Ю. М. Тодика: «недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, потрібні ще й чіткі механізми їх втілення в життя» [66, с. 337]. Тому процес правового регулювання тісно пов'язаний з категорією «механізм правового регулювання», який, на думку більшості науковців, є головним елементом структури правового регулювання.

Як переконливо зазначає С. В. Бобровник, правове регулювання є логічним процесом, що складається з певних елементів: а) предмета правового регулювання; б) способів правового регулювання; в) механізму правового регулювання [67, с. 104].

Механізм правового регулювання посідає важливе місце і в досліджуваній нами сфері – сфері прикордонної безпеки України, яка є головною складовою національної безпеки держави. Тому, по-перше,

значення цієї категорії актуалізується не тільки військовим протистоянням з Росією, а й інтенсифікацією інтеграційних і глобалізаційних процесів України, що призводить до виходу будь-якого напрямку правового регулювання, тим більше у досліджуваній нами сфері, за межі державних кордонів і потреби формування двосторонніх механізмів такого регулювання із суміжними державами у спільному прикордонному просторі, а також формування єдиного МПР регулювання для уніфікованого регулювання відносин у європейському прикордонному просторі загалом [68; 69; 70, с. 62–64].

По-друге, це зумовлено ще й тим, що загальнотеоретичне дослідження МПР, на думку багатьох науковців, є базовою, теоретичною основою, стартовою площадкою для його наукового осмислення як у галузевих юридичних науках, так і у спеціальних сферах правового регулювання, якою у наших наукових розвідках є сфера прикордонної безпеки України [68, с. 163].

По-третє, використання категорії «механізм правового регулювання» в дослідженні особливостей сфери правового регулювання прикордонної безпеки дозволяє не тільки систематизувати численні юридичні засоби дії права на суспільні відносини, а й визначити місце та роль кожного з них у системі правового регулювання, на що особливо наголошують окремі білоруські вчені [71, с. 532].

По-четверте, в умовах гібридної війни особливої актуальності набуває вдосконалення охоронних і захисних механізмів такого регулювання, оскільки охоронні та захисні правовідносини в умовах військового протистояння та потреби постійної відсічі і стримування збройної агресії РФ стають першочерговим завданням забезпечення національної безпеки, про що безпосередньо йдеться в Законі України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII «Про особливості державної політики із забезпечення

державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [72].

По-п'яте – досконалий МПР створює умови для ефективної реалізації прикордонної політики задля належного забезпечення національної безпеки нашої держави в умовах гібридної війни з Росією.

Отже, розглянувши місце та роль МПР у системі правового регулювання правовідносин сфери прикордонної безпеки, варто наголосити, що якщо правове регулювання у зазначеній сфері є складним динамічним процесом дії права на суспільні відносини з метою їх якісного упорядкування в інтересах національної безпеки України загалом, то МПР виступає як система взаємодіючих, взаємоузгоджених правових засобів, які забезпечують послідовність, збалансованість та ефективність цього процесу [73, с. 3–6].

А тепер розглянемо головні аспекти трактування категорії «механізм правового регулювання» сучасною наукою.

Теоретична концепція МПР пройшла тривалий час свого становлення та розвитку. Уперше питання впливу права на суспільні відносини, поняття та сутність механізму такого впливу були окреслені, як уже зазначалося, на рівні монографічних досліджень М. Г. Александровим та Л. С. Явичем наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ століття [74; 75; 76].

У 60-х та 70-х роках ХХ століття їх ідеї активно висвітлювалися у працях таких відомих вчених того часу, як С. С. Алексєєва, В. М. Горшенєва, В. П. Казимирчука, В. О. Шабаліна та ін.

Але повноцінне завершення дослідження категорії «механізм правового регулювання» як цілісного наукового вчення для радянської юридичної науки загалом та теорії держави і права зокрема здійснив неодноразово цитований нами С. С. Алексєєв, який зазначав, що це – «система усіх правових засобів, організованих послідовним чином, за допомогою якої забезпечується правовий вплив на суспільні відносини» [57, с. 30].

У подальшому в теорії держави і права проблеми МПР продовжували досліджувати такі вчені: А. І. Бобилев, В. О. Вітушко, В. М. Горшенєв, С. О. Комаров, Ю. В. Кривицький, О. М. Куракін, Л. Б. Гіунова, О. О. Шабаєва та ін. Проблему також активно розробляли і представники галузевих юридичних наук, а саме: О. М. Бандурка, А. Б. Гриняк, М. І. Іншин, І. І. Лукашук, М. В. Мазур, С. О. Погрібний, В. Д. Сорокін, О. О. Чефранова та ін. Проте вихідні базові положення, запропонованої С. С. Алексєєвим концепції механізму правового регулювання, залишилися до сьогодні практично незмінними.

Повертаючись до трактування МПР сучасною наукою, зауважимо, що з метою окреслення визначення та здійснення аналізу характерних загальних і спеціальних ознак МПР у контексті забезпечення прикордонної безпеки України необхідно, насамперед, чітко з'ясувати загальнотеоретичне тлумачення та сутність досліджуваної правової категорії.

Так, «механізм правового регулювання» як системна правова категорія в межах юридичної термінології однозначно не трактується, про що свідчать окремі тлумачні джерела, а також значна кількість праць вітчизняних і зарубіжних дослідників.

У науці існує декілька підходів трактування МПР: інструментальний, прибічниками якого є С. С. Алексєєв, С. В. Бобровник, В. Б. Ісаков, П. М. Рабінович, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома та інші науковці; функціональний (діяльнісний) підхід, якого притримуються такі дослідники, як В. М. Горшенєв, В. В. Пашутін, В. М. Сирих та ін.; соціологічний; психологічний та інші підходи, яких дотримуються значно менша кількість науковців. Тому головними підходами серед названих визнаються інструментальний і функціональний, оскільки вони отримали більш широке визнання.

Родоначалником інструментального підходу трактування МПР по праву вважається С. С. Алексєєв. Він та інші прибічники зазначеного підходу

розглядають МПР як узяті в єдності систему всіх правових засобів, пов'язаних між собою, за допомогою якої забезпечується правовий вплив (дія) на суспільні відносини. В. Б. Ісаков зазначає, що МПР є технологічною схемою правового регулювання, за допомогою якої формуються етапи втілення правової норми в життя і в яких проявляються її недоліки та позитиви. Тому завдяки аналізу останніх можна запропонувати науково обґрунтований план підвищення ефективності правового регулювання [77, с. 114–117].

О. Б. Горова в контексті зазначеного підходу окреслює МПР як сукупність правових засобів, узятих в єдності, за допомогою яких держава здійснює правовий вплив на конкретні суспільні відносини з метою їх упорядкування та розвитку [65, с. 261].

У такому ж зрізі визначають МПР і одеські науковці Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвєєва, які зазначають, що МПР – це функціонуюча як єдине ціле система правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин [78, с. 548].

У підручнику із загальної теорії права за загальною редакцією М. І. Козюбри МПР висвітлюється як логічно узгоджена динамічна система уніфікованих юридичних засобів і способів, необхідних і достатніх для забезпечення результативного правового регулювання суспільних відносин [63, с. 96].

Аналогічним чином МПР визначають і білоруські науковці – автори підручника із загальної теорії держави і права О. Ф. Вишневський, М. О. Горбаток та В. О. Кучинський – як систему взаємопов'язаних і взаємозумовлених юридичних засобів, способів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин [71, с. 532].

Інструментального підходу в інтерпретації МПР дотримуються також багато інших вітчизняних і зарубіжних учених [62, с. 220; 79, с. 546; 80, с. 269–271].

Однак, на думку окремих науковців, до яких належимо і ми, інструментальний підхід є певною мірою однобоким, оскільки він не враховує багатьох інших факторів впливу на процедуру регулювання суспільних відносин [81], що є вкрай актуальним для сфери прикордонної безпеки нашої держави. В умовах сьогодення у побудові та застосуванні МПР правовідносин у сфері прикордонної безпеки України не повно враховуються такі фактори, як: фактор гібридної війни Росії проти України; екстремальність умов реалізації та застосування правових норм; посилення значення охоронної та захисної функції права, а відповідно – охоронних і захисних правовідносин в умовах проведення АТО/ООС; фактор актуальності уніфікації правового регулювання у сфері прикордонної безпеки; посилення значення міжнародного правового регулювання відносин у прикордонному просторі суміжних держав у зв'язку з виникненням нових загроз і викликів як у сфері національної безпеки держав загалом, так і у сфері їх прикордонної безпеки зокрема тощо. Підтверджуючи значення сторонніх факторів, Л. С. Явич зазначав, що соціальна сторона механізму дії права передбачає дослідження також обставин (факторів), які перебувають поза самим механізмом, але певним чином його детермінують і на які такий механізм покликаний надавати зворотний вплив [82, с. 26–32].

Функціональний підхід, на відміну від інструментального, дає можливість більш широко трактувати МПР, охоплюючи його діяльнісну сторону, розкривати динаміку дії права у зазначеному механізмі. Так, В. М. Горшенев – автор цього підходу – стверджує, що МПР складається з двох полярних елементів: 1) це головні способи впливу на суспільні відносини – дозволи та заборони, які уособлюють його активну сторону; 2) способи реалізації норм права, які проявляються у фактичній поведінці відповідних суб'єктів, а саме – у вчиненні зобов'язаних або дозволених дій чи утриманні від заборонених нормою дій, у чому уособлюється його результативна сторона. Між цими полярними елементами, на думку

В. М. Горшенюва, розміщуються проміжні ланки (елементи), до яких він відносить юридичні факти, правосуб'єктність і правовідносини, які сприяють перетворенню нормативності права в упорядкованість суспільних відносин [83, с. 50–55].

На тому, що МПР є функціонуюча, динамічна система наголошують і інші науковці [78, с. 548; 84, с. 4–6].

Вітчизняний науковець О. М. Куракін, аналізуючи функціональний підхід у трактуванні МПР, зазначає, що у МПР зобов'язання, з одного боку, дозволи та заборони – з іншого, виступають засобами втілення особливих спеціально юридичних функцій, а саме: зобов'язання – динамічної, дозволи та заборони – статичної. Проте в обох випадках правове регулювання передбачає активну діяльність різноманітних суб'єктів, що важливо як у соціальному, так і в юридичному аспектах. При цьому завдяки динамічній функції на особу покладаються обов'язки до активних дій, а завдяки статичній функції – від неї вимагається утримання від певних дій [85, с. 28].

Функціональний підхід дозволяє більш глибоко проникнути у діяльнису, функціональну сторону МПР, пізнати характер і специфіку взаємодії правових засобів, що утворюють його структуру у сфері правового регулювання прикордонної безпеки держави. Зазначений підхід сприяє виявленню у МПР та його структурних елементах нових прихованих характеристик, які проявляють себе тільки у взаємодії між собою та у динаміці, у русі і які «мовчать», не проявляючи себе у статиці. Це зі свого боку сприятиме підвищенню ефективності МПР, що є особливо актуальним за умови перебування України в стані гібридної війни.

Іншим важливим підходом дослідження МПР у сфері прикордонної безпеки є соціологічний підхід, сутність якого полягає у більш широкому трактуванні такого механізму з позицій впливу права на суспільні відносини як складного соціального явища [86, с. 11–23]. Він передбачає розширення кола суб'єктів правового регулювання, залучення до них як офіційних

суб'єктів права (органів державної влади, їх посадових осіб тощо), так і інших учасників – представників органів місцевого самоврядування, громадських організацій, окремих громадян (за їх згодою) тощо, про що вже йшлося в цьому дослідженні та що є особливо важливим для досліджуваної нами сфери.

Окрім зазначеного, соціологічний підхід трактування МПР, на думку В. П. Казимирчука – автора цього підходу, полягає ще й у тому, що нормативні приписи законів та інших нормативно-правових актів мають бути спрямовані на формування позитивної соціальної поведінки на всіх рівнях дії права, починаючи від суспільства загалом та закінчуючи конкретно особою зокрема. Це зі свого боку сприятиме «запуску» соціального механізму дії права та переведення правових приписів у конкретні правовідносини (соціальну практику) [87, с. 37].

Урахування ролі конкретної особи у МПР правовідносин сфери прикордонної безпеки з позицій цього підходу має важливе значення, оскільки режим законності, належна військова дисципліна та військовий правопорядок формуються завдяки зусиллям кожного військовослужбовця і працівника ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони. Зокрема правомірна поведінка персоналу ДПСУ є головним засобом реалізації правовідносин у сфері прикордонної безпеки України, про що ми більш детально вели мову в окремих дослідженнях [88; 89].

Важливе місце у трактуванні МПР з урахуванням особливостей сфери прикордонної безпеки посідає також психологічний підхід. Сутність зазначеного підходу полягає у дослідженні фактора формування та прояву мотивів поведінки учасників процесу правового регулювання. Іншими словами – включення до предмета дослідження МПР ще й психологічного його аспекту, якому, до речі, недостатньо приділяється належної уваги як у вітчизняних, так і зарубіжних наукових працях [86, с. 252].

Цей підхід ґрунтується на потребі аналізу психологічних процесів, що виникають як психологічна реакція суб'єктів правовідносин, зокрема на вплив юридичної норми через свідомість конкретної особи на її поведінку. Адже в кінцевому рахунку це впливає на якість та ефективність виконання службових повноважень військовослужбовцями та працівниками ДПСУ та інших військових формувань і правоохоронних органів держави, що підкреслює важливість системного врахування положень психологічного підходу у формуванні МПР правовідносин досліджуваної сфери, оскільки психологічна складова такого механізму стосується не самої поведінки учасників правового регулювання, а її мотивів. Так у збірнику статей, присвяченому практичному досвіду виконання прикордонниками завдань у зоні проведення АТО, прямо вказується, що організація морально-психологічного забезпечення серед військовослужбовців, формування у них високого рівня мотивації до служби є першочерговим завданням Адміністрації Держприкордонслужби [90, с. 92].

Розглянувши головні підходи трактування категорії «механізм правового регулювання», проаналізувавши їх особливості, викладені в працях вітчизняних і зарубіжних учених та висвітливши їх значення для регулювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки України, можемо констатувати, що зазначені підходи не є взаємовиключними, не протирічать один одному, а навпаки, доповнюють один одного, створюючи умови більш глибокого, усебічного та комплексного пізнання як процесу правового регулювання загалом, так і МПР зокрема [91, с. 219].

Таке інтегративне сприйняття різних підходів до висвітлення МПР як єдиного явища дає підстави окремим науковцям стверджувати про становлення та розвиток комплексного (інтегративного) підходу щодо інтерпретації такого механізму (О. Ф. Скакун, Т. Клепцова, М. І. Матузов та ін.), що яскраво проявляється у наукових визначеннях МПР та окресленні його ознак прибічниками зазначеного підходу. Так, О. Ф. Скакун,

пропонуючи комплексне визначення МПР, зазначає, що це процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, здійснюваний суб'єктами правового регулювання за допомогою системи правових засобів, способів і форм з метою задоволення публічних і приватних інтересів учасників суспільних відносин, забезпечення правопорядку та перетворення змісту норм права у правомірну поведінку та іншу позитивну правову діяльність суб'єктів права [61, с. 268–269].

Інший науковець – Т. Клепцова у своєму устремлінні максимально інтегрувати визначення МПР, надмірно розширила його трактування, наблизивши розуміння МПР до визначення правової системи суспільства, у чому сама і зізнається [92, с. 390].

Отже, сутність комплексного (інтегративного) підходу до висвітлення МПР полягає в характеристиці такого механізму з допомогою усього комплексу його проявів і ознак як загальносоціальних, так і спеціально-юридичних, на чому слушно наголошує вітчизняний науковець О. М. Куракін [85, с. 32–33].

Відповідно комплексний підхід передбачає висвітлення та аналіз МПР не тільки через державну діяльність, а й через суспільне забезпечення його функціонування з допомогою структурних утворень громадянського суспільства, таких як: органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, релігійні конфесії та ін.

Для повного аналізу наукової інтерпретації категорії «механізм правового регулювання» доречно зупинитися на його загальнотеоретичних ознаках (рисах), які по-різному визначаються сучасними науковцями. Так, О. Ф. Скаун пропонує такі загальні риси МПР: 1) він є складовою частиною механізму соціального регулювання; 2) визначається закономірностями еволюції суспільства, рівнем розвиненості політики, економіки, культури тощо; 3) є складною системою, що охоплює комплекс правових засобів і форм, суб'єктів, юридично значимих результатів, що перебувають у зв'язку

та взаємодії; 4) є динамічною частиною правової системи суспільства; 5) є процесом, що складається зі стадій, яким відповідають свої механізми дії; 6) є такою системою, що визначає ступінь ефективності правового регулювання; 7) за кінцеву мету має утвердження законності та забезпечення правопорядку в суспільстві [61, с. 269].

Інший науковець Ю. А. Ведерніков повторює у власній інтерпретації зазначені ознаки, але зводить їх кількість до чотирьох [92, с. 388–389].

О. Б. Горова також пропонує чотири ознаки МПР, які перегукуються з 1, 3, 4 та 7-ю рисами щойно викладеного переліку О. Ф. Скакун, проте останню ознаку дещо звужує та подає її як цілеспрямованість і результативність МПР [65, с. 261–262].

Ю. В. Кривицький серед уже цитованих нами загальнотеоретичних ознак МПР пропонує ще й такі: 1) це система засобів, що характеризується такими параметрами, як: динамічність, відкритість, гетерогенність, штучність та релятивність; 2) він характеризується телеологічною (цільовою) спрямованістю; 3) він є теоретико-методологічною категорією [93, с. 77–78].

Окремі зарубіжні науковці, зокрема, О. В. Малько, як ознаки МПР пропонує його мету, засоби досягнення такої мети та результативність МПР [94, с. 56–57]. Зазначені ознаки, на нашу думку, не розкривають сутності явища, а швидше характеризують його структуру та частково процедуру дії.

Зустрічаються науковці, які взагалі ігнорують висвітлення загальнотеоретичних ознак МПР, обмежуючись тільки його загальним визначенням [63, с. 96; 95, с. 137].

Таке ігнорування, на наш погляд, не дає можливості виокремити специфічні особливості прояву МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України з позицій порівняльного аналізу його загальнотеоретичних та специфічних рис і, як наслідок, сформулювати повну та всебічну уяву про цю категорію, а в кінцевому рахунку – позбавляє теоретичної основи

формулювання об'єктивної дефініції МПР правовідносин у досліджуваній сфері.

Тому ми визнаємо, що цитовані нами загальнотеоретичні ознаки МПР, пропонувані О. Б. Горовою, Ю. В. Кривицьким, О. Ф. Скакун та іншими вченими, однаковою мірою характеризують МПР правових відносин досліджуваної нами сфери. Відтак нам залишається з позицій компаративістики окреслити ще й спеціальні його ознаки, які віддзеркалюють особливості сфери прикордонної безпеки. До таких ознак, на наш погляд, варто віднести: 1) досліджуваний механізм є складовим компонентом більш складної системи – МПР правовідносин у сфері національної безпеки України; 2) визначається, окрім зазначеного, рівнем розвитку правових відносин як у сфері забезпечення прикордонної безпеки загалом, так і в окремих сферах діяльності правоохоронних органів і військових формувань, які є суб'єктами її забезпечення; 3) носить обмежений характер публічності завдяки тому, що він охоплює правові норми, що містяться у відомчих конфіденційних («закритих») підзаконних нормативно-правових актах з грифами секретності «Цілком таємно» та «Таємно» тощо; 4) є узгодженою системою, що включає чітко визначений законодавством комплекс правових засобів і форм, спеціальних суб'єктів (ДПСУ, НГУ, НПУ, СБУ та інших правоохоронних органів і військових формувань, утворених відповідно до законів України [52]) і юридично значимих результатів; 5) є складним процесом, якому притаманна динамічність, дієвість та інтенсивність застосування правових і організаційних засобів, кінцевою метою яких є гарантування суспільству і кожному громадянину захисту від загроз як на державному кордоні, так і в ході охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні [96, с. 118]; 6) такий МПР носить уніфікований характер, оскільки завдяки йому реалізуються узгоджені із суміжними державами правові норми, що стосуються регламентації спільних інтересів прикордонного

простору; 7) він носить комбінований, національно-міжнародний характер, оскільки завдяки йому реалізуються норми як національного, так і міжнародного законодавства, що регулюють правовідносини не тільки у сфері прикордонної безпеки України, а й у сфері колективної прикордонної безпеки європейських держав загалом. Завдяки такому МПР реалізуються також норми двосторонніх угод із суміжними державами, які регламентують спільні інтереси прикордонної сфери.

Отже, на підставі проаналізованих у цьому підрозділі положень можна запропонувати таке визначення МПР правовідносин у сфері прикордонної безпеки України – це система правових взаємодіючих, взаємоузгоджених, у тому числі і конфіденційних засобів, передбачених нормами національного та міжнародного права, а також нормами угод із суміжними державами, з допомогою яких здійснюється упорядкування суспільних відносин (у тому числі і за участі спеціальних суб'єктів) у прикордонному просторі України з метою забезпечення її як національної безпеки загалом, так і прикордонної безпеки зокрема.

Завершуючи загальнотеоретичну характеристику МПР правовідносин у досліджуваній нами сфері, принагідно наголосити, що МПР і механізм правового впливу не є тотожними поняттями, незважаючи на твердження окремих науковців, зокрема О. А. Лукашевої, Л. С. Явича та деяких інших учених. Ці категорії суттєво різняться за такими параметрами:

а) вони зорієнтовані на використання різних форм правового впливу, про що ми детально вели мову на початку цього підрозділу [97, с. 14–18];

б) механізм правового впливу залежно від суб'єктів його здійснення є більш широким поняттям ніж МПР;

в) механізм правового впливу охоплює як правові, так і неправові засоби дії на свідомість і поведінку суб'єктів права, а МПР – тільки правові;

г) у зазначених механізмах використовуються різні методи правового впливу на відповідних суб'єктів права, їх свідомість, поведінку тощо. Якщо

для МПР характерні імперативний, диспозитивний методи, метод правового заохочення та інші, то для механізму правового впливу більш притаманні інформаційний, ідеологічний, пропагандистсько-виховний методи тощо, що знаходить своє яскраве відображення у сфері регулювання відносин прикордонної безпеки України.

2.2. Структурні елементи механізму правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки та їх особливості

Сучасні наукові погляди щодо структури МПР та визначення його елементів досить суперечливі та неоднозначні, що зумовлюється не тільки складністю зазначеного явища, а й багатоманітністю та особливостями його проявів у різних галузях правового регулювання та сферах діяльності правоохоронних органів держави, у тому числі і спеціального призначення. Проте найбільш розповсюдженою позицією у визначенні структури МПР є визнання залежності її від конкретних стадій правового регулювання, оскільки на кожній такій стадії діють свої засоби правового регулювання, які ніби «прив'язуються» до неї, виконуючи своє призначення, що проявляється в їх конкретних функціях.

Як відомо, у сучасній науці домінують два підходи щодо визначення структури МПР – широкий і вузький. Сутність широкого підходу полягає в тому, що його прихильники до структури МПР відносять широке коло правових засобів, більшість з яких дублюється, одночасно виступаючи як самостійними елементами, так і складовими частинами інших правових засобів [85, с. 140]. Про це ми будемо детально вести мову у цьому підрозділі, але дещо пізніше.

Виходячи із широкого підходу, до структури МПР належать такі правові засоби:

1) норми права, які містять теоретичну конструкцію (модель) правовідносин;

2) нормативно-правовий акт, який виступає зовнішньою формою вираження норм права, засобом донесення їх змісту до суб'єктів права. У сфері прикордонної безпеки України нормативно-правові акти слугують ще й засобом надання конфіденційності змісту окремих норм права, що містять інформацію з обмеженим доступом;

3) юридичний факт, який указує на обставини виникнення, трансформації, призупинення та припинення правовідносин у досліджуваній сфері. Вони одночасно виступають ще й одним із компонентів науки, методу та механізму правового регулювання, елементом системи правотворчості, підставою виникнення правових зв'язків тощо [98, с. 16];

4) правові відносини та їх зміст, які є основою структури МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України, оскільки саме завдяки їм реалізується у прикордонній діяльності теоретична модель правовідносин у формі службових повноважень її учасників;

5) акти тлумачення норм права, які мають місце за потреби уточнення та конкретизації їх змісту, з'ясування факту внесення змін і доповнень до текстуального змісту правових норм тощо;

6) реалізація права у простих та складній формі його втілення в життя.

До інших елементів структури МПР прибічники широкого підходу її визначення відносять також законність, правопорядок, правосвідомість, правову культуру, правомірну поведінку, протиправну поведінку, юридичну відповідальність, санкції правової норми та інші правові засоби [65, с. 262; 99, с. 105–106; 100, с. 41–44].

Натомість вузький підхід трактування структури МПР, на думку його прибічників, охоплює лише ті правові засоби, що складають основу

регулятивної функції права, а саме: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини та реалізацію права [101, с. 117].

Окремі науковці до вузького розуміння структури МПР додають ще й законність [85, с. 140; 99, с. 106].

Деякі дослідники, намагаючись найточніше визначити місце кожного структурного елементу у МПР, пропонують поділяти їх залежно від ролі у цьому механізмі на основні та факультативні, про що вестимемо мову дещо пізніше [102, с. 211; 103, с. 10–16].

Ми наразі акцентуємо увагу на тому, що точне визначення структури МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України дозволить відмежувати правові засоби, які безпосередньо беруть участь у процедурі правового регулювання у конкретних стадіях регулятивного процесу від інших правових засобів і систематизувати їх в єдину злагоджену функціонуючу субстанцію, що дозволить розкрити їх субординаційну логіку віднесення до тої чи іншої стадії такого регулювання, охарактеризувати роль і місце кожного юридичного засобу в загальній системі правового регулювання тощо [104, с. 7–9].

Як уже неодноразово наголошувалося у попередньому підрозділі, МПР відносин у сфері прикордонної безпеки є системою взаємодіючих, взаємоузгоджених правових, у тому числі і конфіденційних засобів, передбачених нормами національного та міжнародного права, з допомогою яких здійснюється упорядкування суспільних відносин. Відповідно основою МПР є насамперед правові засоби. Вітчизняний науковець Н. В. Заяць стверджує, що виокремлення серед юридичних феноменів правових засобів здійснюється завдяки лише трьом критеріям: субстанціональність правових явищ; можливість їх використання суб'єктами; наявність у правових явищах соціальної сили [105, с. 203].

На думку іншого науковця Ю. В. Кривицького, в основу віднесення певних правових засобів до елементів МПР варто покладати певні критерії, а

саме: а) такими елементами виступають лише ті правові явища, які є правовими засобами; б) критерієм виділення елементів МПР є також стадії правового регулювання; в) кожній стадії правового регулювання відповідає один ключовий елемент, до якого можуть приєднуватися інші правові засоби, що пов'язані з ним; г) аналіз структури МПР передбачає фокусування уваги на основних засобах правового регулювання [93, с. 76–77].

Узагальнюючи викладені та інші критерії виокремлення правових засобів як елементів МПР, доповнюючи та інтерпретуючи їх у власному баченні, пропонуємо ще й такі: 1) можливість віднесення їх до тої чи іншої стадії правового регулювання, що визначається залежно від їх ролі та призначення у конкретній стадії; 2) виконання таким елементом основної або допоміжної функції у процедурі правового регулювання; 3) можливість бути логічною складовою певної підсистеми МПР у межах конкретної стадії; 4) реальне використання їх суб'єктами правового регулювання; 5) конкретно визначений прояв їх ефективності у МПР.

Функціональне призначення правових засобів вбачається у з'ясуванні їх ролі як особливого набору інструментів для ефективного вирішення будь-яких соціальних завдань, у нашому дослідженні – це своєчасне й ефективне забезпечення регулятивної, охоронної та захисної функцій права у сфері прикордонної безпеки України з метою якісної реалізації прикордонної політики нашої держави.

Пропонуючи авторське, загальнотеоретичне визначення правових засобів, С. С. Алексєєв підкреслював, що правові засоби – це такі юридичні уявлення та форми, завдяки яким виражаються та реалізуються можливості права, його сила та спричиняється настання реального, фактичного, соціально-економічного результату, а також необхідного ефекту соціального життя [97, с. 14].

Зарубіжні дослідники окреслюють правові засоби як інструменталізовані установлення та форми матеріального характеру,

завдяки яким приводиться в дію сила (енергія) регулятивної природи права, що зумовлює потрібний соціально корисний ефект у впорядкуванні суспільних відносин [106, с. 67].

Н. В. Заяць пропонує таке визначення правових засобів – це об’єктивовані субстанційні правові явища, що мають низку ознак, які сприяють реалізації потенціалу права.

Виокремлюючи їх ознаки, вона акцентує увагу на тому, що правові засоби слід розглядати як у юридичному, так і в соціальному аспектах. У юридичному – як сукупність правових інструментів та формалізований результат діяльності суб’єктів. У соціальному – як утворення, з допомогою якого закріплюються відповідні цінності права, відображаються конкретні інтереси та досягається очікуваний результат. Далі науковець зазначає, що правові засоби є субстанційними явищами правової дійсності трьох рівнів (первинного рівня, рівня правових форм та операціонального рівня), які мають відповідну функціональну спрямованість на вирішення конкретних соціальних завдань. Дослідниця також наголошує, що правові засоби є різними за своєю природою інституційними утвореннями, за допомогою яких реалізується потрібний потенціал права. Вони, на думку науковця, не прив’язані до однієї сфери суспільних відносин, оскільки покликані забезпечити певну соціальну свободу й активність відповідних суб’єктів, у нашому дослідженні – це, насамперед, військовослужбовців і працівників ДПСУ, стимулювати їх соціально активну поведінку та бути спрямованими на досягнення певного результату – забезпечення належної ефективності правового регулювання [105, с. 205].

Викладені науковцем ознаки красномовно підтверджують важливість дослідження правових засобів як елементів структури МПР з метою їх удосконалення, у тому числі і у сфері прикордонної безпеки України.

Правові засоби пов’язують ідеальне (мету) з реальним (результатом), уособлюючи при цьому як ідеальні засоби (засоби-установлення), так і

реальні засоби (засоби-технології). Саме завдяки такому поєднанню вони набувають особливих властивостей діючих у взаємозв'язку явищ за такою схемою: «мета-засіб-результат» [85, с. 69].

До правових засобів, на думку багатьох науковців, належать правові норми, принципи права, суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки, заборони, дозволи, санкції, пільги та заохочення, юридичні факти, правовідносини, форми реалізації права, правозастосовні процедури та процеси, правові документи, правові інститути, будь-які правові процедури, правові режими та інші правові явища [85, с. 69–70].

Доречно зауважити, що на наше переконання, далеко не всі вони належать до елементів структури МПР, а тільки ті, які відповідають певним властивостям, викладеним нами на початку цього підрозділу.

О. В. Малько для кращого виокремлення правових засобів як елементів МПР, пропонує такі їх характерні ознаки: а) вони виражають усі узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів правового регулювання; б) віддзеркалюють інформаційно-енергетичні якості та ресурси права; в) виступають взаємопов'язаними функціонуючими складовими елементами МПР; г) є складовими різних правових режимів; д) викликають юридичні наслідки відповідної якості, які свідчать про ефективність правового регулювання; е) забезпечуються, у разі потреби, примусовою силою держави [107, с. 507].

Цитований автор водночас логічно зазначає, що правові засоби – це правові явища, які знаходять своє втілення в інструментах (установленнях) та діяннях (технологіях), з допомогою яких задовольняються різноманітні інтереси суб'єктів права та забезпечується досягнення соціально корисної мети [108, с. 88].

Проаналізувавши загальні визначення та характерні риси правових засобів, пропонує вітчизняними та зарубіжними науковцями, доцільно зупинитися на аналізі обставин віднесення окремих з них до правових засобів

як структурних елементів МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України, а також аргументувати причини невизнання як таких елементів інших правових засобів.

До сьогодні не існує єдності в науці щодо з'ясування завершеного переліку правових засобів як структурних елементів МПР незалежно від того, чи в широкому, чи у вузькому ракурсах (підходах) він трактується. Проте більшість науковців схильні до того, що беззаперечними структурними елементами МПР є норми права, правовідносини й акти безпосередньої реалізації суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків. Усі названі елементи прив'язуються науковцями до тих чи інших стадій правового регулювання, однак навіть щодо третього елементу – актів реалізації, то і тут відсутня єдність у їх трактуванні [63, с. 101–102; 65, с. 260–262; 78, с. 549–550; 92, с. 390–392; 95, с. 135–136; 100, с. 41–44; 109, с. 269–271].

Переважає більшість як вітчизняних так і зарубіжних науковців визнають існування п'яти стадій правового регулювання, три з яких – головні та дві – факультативні. До головних належать такі: 1) стадія регламентації суспільних відносин, головним компонентом якої є норма права та нормативно-правовий акт як форма її виразу, що виступає як допоміжний правовий засіб; 2) стадія виникнення суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків у конкретних суб'єктів, головним компонентом якої є правові відносини, а допоміжним правовим засобом, який спричиняє їх виникнення, трансформацію та припинення, виступає юридичний факт; 3) стадія реалізації суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків у конкретних правовідносинах, головним компонентом якої виступають правові акти, а саме: акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків, які відіграють роль допоміжних правових засобів зазначеної стадії. Така реалізація здійснюється як у простих

формах (дотримання, виконання, використання), так і у складній формі – правозастосування [63, с. 102; 65, с. 260–262; 95, с. 135–136; 109, с. 269–271].

Факультативними стадіями майже всі науковці називають стадію застосування норм права та стадію тлумачення правових норм. Погоджуючись загалом з таким визначенням науковцями стадій правового регулювання та трактування їх змісту, що однаковою мірою стосується і сфери прикордонної безпеки України, пропонуємо з метою уникнення довільності, плутанини та безсистемності віднесення правових засобів до елементів структури МПР поділити всі такі правові засоби на дві групи: 1) головні правові засоби, які складають ядро МПР; 2) допоміжні правові засоби, які виконують додаткові, обслуговуючі функції у правовому регулюванні. Головні правові засоби варто назвати компонентами, щоб термінологічно відокремити їх від допоміжних правових засобів та підкреслити їх первинну значущість, головну роль у правовому регулюванні досліджуваної нами сфери [100, с. 41–44].

Відтак, до таких головних компонентів, на нашу думку, варто віднести: а) норми права; б) правові відносини; в) правові акти; г) фактори (інструменти) дії права на правовідносини.

Якщо перші два названі нами компоненти визнаються майже всіма дослідниками беззаперечно, то до третього компонента як головного елемента МПР відносять і акти реалізації норм права [65, с. 261], і індивідуальні договори й угоди [78, с. 551] та інші засоби.

Щоб уникнути такої плутанини ми пропонуємо до головних компонентів (головних правових засобів) віднести лише чотири, щойно названі родові категорії, а решту правових засобів розцінювати як допоміжні правові засоби, адже вони є складовими або різновидами головних компонентів.

Так, норми права як головний компонент МПР доповнюють такі допоміжні правові засоби, як: теоретична модель правовідносин, що

міститься у змісті правової норми; санкція правової норми як її структурний елемент; пільги та заохочення, які містяться у правових приписах і виступають як заохочувальні санкції тощо.

Правові відносини як один з головних компонентів МПР доповнюють і деталізують такі допоміжні правові засоби, як юридичні факти, які є причиною їх виникнення, трансформації та припинення, а також суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки, що у сукупності утворюють зміст правовідносин тощо.

Правові акти є також головним компонентом МПР і деталізуються такими допоміжними правовими засобами, як: нормативно-правові акти, акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків, правозастосовні акти, правоінтерпретаційні акти тощо.

Суб'єктів правового регулювання, які приводять у дію весь механізм такого регулювання та здійснюють праворегулятивну діяльність, характеризують такі правові явища: правосвідомість, правова культура, правомірна поведінка, протиправна поведінка тощо. Вони виділяються окремими науковцями – прибічниками широкого підходу трактування структури МПР як самостійні елементи МПР. Однак, на наш погляд, вони є лише якісними характеристиками зазначених суб'єктів і не можуть розцінюватися як правові засоби, що належать до самостійних елементів структури МПР.

Предмет правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки представляють здебільшого публічні адміністративні відносини державно-владного характеру, які уособлюють найголовніші особистісні, суспільні та державні інтереси, що у сукупності являють собою національні інтереси України [52, ст. 1]. Вони знаходять свою деталізацію у різноманітних правовідносинах суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки України, серед яких варто назвати охоронні, захисні та інші специфічні

правові відносини, які ми детально аналізуватимемо в наступних розділах монографії.

Викладене нами визначення предмета правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України та його аргументація повністю узгоджується з визначеннями цього явища, запропонованими різними науковцями. Так, О. Ф. Скакун стверджує, що предметом правового регулювання є сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами, які вказують на конкретну сферу або коло суспільних відносин, на яке спрямований вплив (дія) норм права, зокрема їх диспозиції [109, с. 258].

Інший науковець зазначає, що під предметом правового регулювання розуміють сукупність суспільних відносин, які можуть бути упорядковані юридичними засобами й об'єктивно потребують такого упорядкування. А далі вчений акцентує увагу на тому, що такий предмет охоплює лише ті повторювані правовідносини, які піддаються зовнішньому контролю та мають певну суспільну значущість [92, с. 379–380].

Наступним головним компонентом МПР відносин у досліджуваній нами сфері є фактори (інструменти) дії права на правовідносини, які, на наш погляд, деталізуються у таких допоміжних правових засобах, як: заборони, дозволи, зобов'язання, стимули, що виступають як способи правового регулювання; різноманітні методи правового регулювання; типи правового регулювання; режими правового регулювання тощо [95, с. 137–144; 109, с. 261–268].

Отже, кожний елемент структури МПР у процедурі правового регулювання виконує свої специфічні завдання та функції, а в сукупності з іншими діє як узгоджена система. Правовими засобами, як слушно зауважив С. С. Алексєєв, є фрагменти правової дійсності, що розглядаються під кутом зору їх функцій та ролі як інструментів юридичного впливу [57, с. 112].

На завершення розгляду структури МПР відносин у сфері прикордонної безпеки варто зазначити, що спроби окремих науковців поділяти МПР на окремі стадії викликають певні сумніви [78, с. 549; 109, с. 269; 110, с. 37; 111, с. 12].

Такий поділ, на наш погляд, фактично призводить до ототожнення МПР з правовим регулюванням, що є недопустимим. На стадії поділяється тільки саме правове регулювання як вид правової діяльності, а МПР не є видом діяльності, а комплексним засобом її здійснення, що охоплює низку субординаційно узгоджених взаємодіючих правових компонентів, які виступають як правові засоби забезпечення такої діяльності. Відповідно саме правові засоби як інструментарій проявляють свою дію на певних стадіях правового регулювання як елементи цілого. Механізм правового регулювання забезпечує рух права щодо реалізації його регулятивно-охоронної функції. Він створює умови ефективного забезпечення соціонормативного призначення права. Відтак поділяти МПР як комплексно діючий інструмент на стадії – не логічно, оскільки стадії притаманні певним видам суспільної діяльності, якою і виступає правове регулювання суспільних відносин.

А тепер коротко зупинимося на висвітленні особливостей прояву зазначених головних та окремих додаткових правових засобів як елементів структури МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України.

Так, норми права виступають нормативною основою МПР у будь-якій сфері правового регулювання, оскільки вони містять бажані теоретичні моделі можливої поведінки учасників майбутніх правовідносин, що втілюються у суб'єктивних юридичних правах, а як необхідний варіант поведінки – у суб'єктивних юридичних обов'язках [65, с. 262]. Правова норма у МПР може бути і як засіб, і як результат праворегулятивної діяльності. Завдяки зусиллям конкретних суб'єктів права, якими виступають військовослужбовці та працівники ДПСУ та інших органів сектору безпеки і

оборони нашої держави, правова норма приводиться в дію, реалізується, адже до цього вона залишається мертвою теоретичною конструкцією. Тільки реалізована норма стає інструментом урегулювання конкретних регулятивних, охоронних чи захисних правовідносин досліджуваної сфери [85, с. 78–79].

Правова норма розглядається як головний складний компонент МПР у сфері прикордонної безпеки України завдяки тому, що вона містить у своєму змісті низку інших допоміжних правових засобів, які виступають як елементи МПР, а саме: загальні та конкретні моделі правовідносин у вигляді теоретичних конструкцій, сформульованих правотворчим органом; юридичні факти (викладені у гіпотезах норм); суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки, що втілені у вигляді службових повноважень військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших правоохоронних органів і військових формувань; заборони, дозволи, зобов'язання та інші способи правового регулювання, які певною мірою віддзеркалюють методи правового регулювання та інші інструменти дії права тощо.

Саме норма права об'єднує мету та різноманітні засоби в логічну систему, пов'язує їх в єдину субстанцію, що утворює збалансовану схему правового регулювання [6, с. 87].

Специфічними завданнями норми права в МПР відносин сфери прикордонної безпеки України є:

а) визначення загального кола суб'єктів, на які вона поширює свою дію. Правова норма досліджуваної нами сфери насамперед стосується окремого родового виду спеціальних суб'єктів публічного права, наділених державно-владними повноваженнями, наприклад, начальників відділів прикордонної служби, дільничних інспекторів прикордонної служби, посадових осіб оперативно-розшукових підрозділів тощо;

б) окреслення у гіпотезі правової норми тих умов, за наявності або відсутності яких вступають в дію правила поведінки, якими відповідно повинні керуватися конкретні суб'єкти ДПСУ;

в) розкриття не тільки самого правила поведінки шляхом указівки на суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки конкретних учасників правовідносин, а й встановлення чітко визначених примусових заходів, загальний характер яких викладений у санкції правової норми, що будуть застосовані до відповідного учасника в разі невиконання або неналежного виконання ним своїх юридичних обов'язків. Це правило однаковою мірою стосується як загальних суб'єктів правовідносин у сфері прикордонної безпеки, так і спеціальних суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, якими виступають, насамперед, військовослужбовці та працівники ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України, до яких законом можуть бути передбачені більш суворі заходи державного примусу [65, с. 262; 112, ст. 364–367; 113, ст. 172¹⁰–172¹⁸].

Висвітливши загалом місце, роль, завдання та значення норм права у МПР відносин сфери прикордонної безпеки як одного з головних його компонентів, наголосимо, що іншому такому компоненту зазначеного механізму – правовим відносинам – будуть присвячені декілька самостійних підрозділів наших наукових розвідок. У них ми характеризуватимемо юридичні факти як підстави виникнення, трансформації та припинення правовідносин; аналізуватимемо роль, місце та особливості суб'єктів і об'єктів правових відносин досліджуваної сфери; окреслюватимемо специфіку суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків військовослужбовців, працівників та інших суб'єктів правовідносин тощо.

Як ми уже наголошували раніше, правовідносини, еталон яких закладений у правовій нормі, є фактичним засобом реалізації службових

повноважень військовослужбовцями ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони. Адже саме завдяки їм приписи норм втілюються в реальне життя, тому правовідносини є одним з головних елементів МПР відносин у досліджуваній сфері [114, с. 204–205].

Вважаємо, що у цьому підрозділі варто також коротко зупинитися на висвітленні місця та ролі нормативно-правових актів у МПР, оскільки вони посідають вагоме місце у процедурі правового регулювання відносин сфери прикордонної безпеки України. Саме нормативно-правові акти є найважливішим допоміжним правовим засобом МПР, адже вони виступають джерелом і формою правових явищ [85, с. 144].

Правова норма завдяки нормативно-правовому акту набуває зовнішнього виразу, офіційності та загальної обов'язковості. Нормативно-правові акти обслуговують нормативну основу МПР, тому їх функції у такому механізмі зводяться до введення у процес правового регулювання відносин сфери, що аналізується, нових більш досконалих норм, забезпечення своєчасної заміни або скасування тих норм, що вичерпали себе як застарілі та не відповідають вимогам часу [115, с. 438].

Нормативно-правові акти слугують основою для всіх інших правових актів: правоінтерпретаційних, правозастосовних тощо [78, с. 551–552].

Нормативно-правові акти, що містять правові норми для регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України, мають свої особливості, а саме:

1) вони характеризуються високим ступенем деталізації суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків учасників правовідносин, що реалізуються у формі службових повноважень військовослужбовців і працівників ДПСУ тощо;

2) в окремих випадках в інтересах національної безпеки України вони носять конфіденційний (закритий) непублічний характер, оскільки їм надається гриф секретності «Цілком таємно», «Таємно» тощо;

3) у багатьох випадках вони є результатом спільної (міжнародної) правотворчості суміжних держав, оскільки регулюють загальні інтереси таких держав у прикордонному просторі. Прикладом можуть слугувати дво- та багатосторонні угоди, спільні інструкції тощо;

4) вони часто містять посилання на норми та принципи міжнародного права, що регулюють правовідносини спільного прикордонного простору декількох держав;

5) норми законів та інших нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади України, що стосуються реалізації прикордонної політики в інтересах національної безпеки держави, конкретизуються у великій кількості відомчих підзаконних актів;

б) вони віддзеркалюють уніфікований характер правових норм, призначених для регулювання різноманітних відносин міжнародного прикордонного простору.

Зазначені особливості знаходять своє відображення у специфіці правового регулювання відносин сфери прикордонної безпеки України, яке здійснюється в умовах гібридної війни РФ проти України, проявів нових викликів і загроз тощо [116, с. 9–10].

Не менш важливу роль у МПР відносин досліджуваної сфери відіграє також такий головний компонент, як фактори (інструменти) дії права на правовідносини, що уособлюються у згаданих нами таких допоміжних правових засобах, як: способи, методи та інші інструменти дії права на правовідносини. Специфікою сфери прикордонної безпеки сьогодення є те, що в ній широко розповсюджені такі способи правового регулювання, як заборони та зобов'язання та меншою мірою – дозволи. В умовах посилення старих та виникнення нових загроз і викликів у цій сфері потреба вдосконалення способів і методів правового регулювання стає очевидною.

Для сучасних заборон характерна принципова однозначність, імперативна категоричність і незаперечність (наприклад, забороняється:

залишати без нагляду, передавати іншим особам зброю та засоби екіпіровки; наводити зброю, навіть розряджену, у бік іншого військовослужбовця; розпалювати вогнище під час несення служби в прикордонному наряді тощо), високий ступінь забезпеченості їх дисциплінарною, адміністративною та кримінальною відповідальністю. Важливою особливістю заборон є також те, що вони органічно пов'язані з дозволами та зобов'язаннями і, на думку С. С. Алексєєва, певним чином віддалені від державної влади [58, с. 355–357].

Сутність специфіки юридичної заборони у сфері прикордонної безпеки України полягає в покладанні на особу юридичного обов'язку утримуватися від певних дій. Від військовослужбовця та працівника ДПСУ чи іншого суб'єкта правова норма вимагає пасивної поведінки – утримання від визначеної в законі або іншому нормативно-правовому акті соціально-шкідливої для прикордонної сфери поведінки під загрозою настання юридичної відповідальності, а в екстремальних умовах – навіть від застосування зброї та спеціальних засобів тощо. У нормативно-правових актах, особливо відомчих, заборони закріплюються за допомогою низки таких стандартних формулювань, як: «прикордонним нарядам забороняється», «військовослужбовець не має права», «категорично заборонено», «не допускається» тощо [95, с. 139].

Юридичне зобов'язання у досліджуваній сфері полягає у покладанні на суб'єкта юридичного обов'язку виконувати певні дії, визначені законодавцем чи іншим правотворчим органом суспільно корисними для прикордонного простору шляхом закріплення їх у змісті зобов'язуючої правової норми. Сутність юридичного зобов'язання полягає у вимозі до певного суб'єкта, насамперед військовослужбовця або працівника ДПСУ, активної необхідної поведінки, яка для нього є обов'язковою, оскільки передбачена зобов'язуючою нормою та забезпечена державним примусом, характер і сутність якого гарантуються санкцією такої норми. Виконання юридичних

зобов'язань не залежить від волевиявлення зобов'язаного суб'єкта, наприклад, порушника режиму державного кордону, оскільки це правове примушення його до певних дій, передбачених правовою нормою. Юридичне зобов'язання, на переконання С. С. Алексєєва, властиве не стільки праву, скільки діяльності владних органів держави [58, с. 334–335].

У нормативно-правових актах, особливо відомчих, закріплення юридичних зобов'язань здійснюється за допомогою таких формулювань, як: «начальник відділу прикордонної служби зобов'язаний», «старший прикордонного наряду повинен», «на військовослужбовця покладається обов'язок» тощо [95, с. 139; 116, с. 8–11; 117].

Інші способи та методи правового регулювання як допоміжні засоби МПР та інші його елементи ми аналізуватимемо в ході висвітлення подальших проблем правовідносин сфери прикордонної безпеки України, що є складовою предмета нашого наукового пошуку.

Завершуючи розгляд структури МПР відносин у сфері прикордонної безпеки та характеристику його елементів, якими виступають головні та допоміжні правові засоби, варто зупинитися на характеристиці проблем надуманого віднесення окремих правових засобів до елементів структури МПР.

Так, видається сумнівним віднесення до них окремими науковцями правосвідомості та правової культури. На наш погляд, ці категорії є якостями, позитивними властивостями суб'єктів правового регулювання, що стосуються їх характеристики, потенційних можливостей, а МПР є інструментом, який такий суб'єкт приводить в дію та керує ним задля досягнення мети правового регулювання. Сам МПР є надбанням правової культури, однією з форм її виразу – і тільки.

Теж саме стосується і військового правопорядку та законності. Їх включення до елементів структури МПР відносин у сфері прикордонної безпеки носить штучний, надуманий характер. Адже військовий

правопорядок та утвердження законності є метою, кінцевим результатом правового регулювання у зазначеній сфері, тому мета не може бути одночасно засобом досягнення самої себе. Законність зі свого боку виступає швидше принципом правового регулювання, режимом його функціонування, який стосується більше організації та здійснення праворегулятивної діяльності його суб'єктами. Відповідно їй, як і правопорядок, не логічно відносити до елементів структури МПР. Зазначеної позиції дотримуються і інші науковці, хоча з менш лаконічною її аргументацією [93, с. 77].

Навіть С. С. Алексєєв – автор завершеної концепції МПР – був прибічником виведення таких правових категорій, як правосвідомість, правова культура, законність і правопорядок за межі структури МПР, наголошуючи, що вони є лише його середовищем, фоном [100, с. 44].

Сумнівним, на наш погляд, є також віднесення до самостійних елементів МПР окремими науковцями і суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків [118, с. 65; 119]. Вони в сукупності формують лише зміст правовідносин їх учасників, а відповідно, є елементом структури правових відносин, на чому ми уже наголошували у цьому підрозділі. Правовідносини, як уже зазначалося, виступають головним компонентом МПР, формують його ядро, тому суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки (зміст правовідносин) відіграють роль лише допоміжних правових засобів у структурі МПР відносин досліджуваної нами сфери, які конкретизують і сприяють функціонуванню зазначеного головного компонента МПР.

2.3. Шляхи та засоби підвищення ефективності механізму правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України

В умовах гібридної війни Росії проти України постає гостра проблема подальшої розробки методологічних і організаційних основ удосконалення правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки нашої держави, що тісно пов'язано з дослідженням і розв'язанням проблем підвищення ефективності механізму такого регулювання.

Згідно з сучасними довідковими джерелами «ефективність» не характеризує самостійний, відособлений предмет матеріального світу, а відображає його певні ознаки, тому вона є оціночною категорією, яка слугує для вимірювання ступеня (рівня) досягнення відповідних цілей через категорію «ефект», що означає наслідок дії будь-яких причин, враження, викликане чимось, або засіб, метою якого є справити враження, здивувати чи створити ілюзію [120, с. 37].

Відповідно до іншого джерела термін «ефективність» означає «дієвий», той, що дає необхідний, зазвичай позитивний результат; а прикметник «ефективний» означає те, що дає заздалегідь намічений ефект, тобто приводить до потрібних результатів [121, с. 322].

Однак варто пам'ятати, що не всякий ефект є ефективним, адже дія певного явища може породжувати і негативний ефект. Позитивним може бути тільки соціально корисний, близький до мети ефект [122, с. 266].

Термін «ефективність» широко вживається в науковому та практичному обігу не тільки у сфері економіки, політики, соціології тощо, а й у сфері діяльності правоохоронних органів, у тому числі і ДПСУ, про що свідчить низка монографічних і дисертаційних досліджень останнього десятиліття. Так, В. О. Назаренко, В. М. Серватюк, О. М. Ставицький досліджували: умови та чинники, що впливають на ефективність прикордонного контролю; проблеми оцінки ефективності управління

системою прикордонного контролю органів охорони державного кордону; механізм оцінки ефективності ОСД під час здійснення паспортного контролю; методу оцінки ефективності охорони державного кордону на шляхах міжнародного сполучення тощо [20, с. 8–71, 143–167].

Ефективність МПР, що є предметом нашого наукового пошуку у цьому підрозділі, є родовим поняттям щодо інших видів правової ефективності, оскільки вона охоплює ефективність правотворчості, ефективність актів правореалізації та правозастосування, ефективність дії окремої норми права, ефективність окремого нормативно-правового акта тощо. Відповідно для якісного дослідження ефективності МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України необхідний поетапний аналіз усіх його правових засобів як головних, так і допоміжних, що дасть змогу з'ясувати, які саме його структурні елементи неповною мірою виконують своє призначення та своєчасно усунути виявлені недоліки [62, с. 224; 123, с. 50–54].

Отже, ефективність МПР зазначених відносин як складна комплексна оціночна категорія охоплює:

- а) ефективність правотворчої діяльності, яка передбачає своєчасне прийняття якісних норм права з чітким викладом усіх її структурних елементів, досконалих нормативно-правових актів (особливо підзаконних) та наявність збалансованої підсистеми законодавства загалом, яке призначене для регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України. Така умова підвищення ефективності правотворчої діяльності, як показують дослідження останніх років, викладені у працях професора І. Д. Шутака та професора І. І. Онищука, визначальною мірою залежить від професійного та системного використання надбань юридичної техніки в ході нормотворчої діяльності й умілого застосування технологій їх використання [124; 125; 126];
- б) ефективність правореалізації та правозастосування змісту конкретних правовідносин (насамперед, охоронних і захисних) у формі

службових повноважень військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони держави;

в) ефективність використання правового інструментарію (способів, методів, типів правового регулювання тощо);

г) ефективність функціонування усіх суб'єктів праворегулятивної діяльності, починаючи від центральних органів виконавчої влади держави та закінчуючи суб'єктами реалізації конкретних видів правовідносин сфери прикордонної безпеки України;

д) ефективність контрольно-наглядової діяльності за якістю здійснення регулятивних процесів у досліджуваній сфері як з боку уповноважених державних органів, так і з боку громадянського суспільства – через громадські об'єднання, депутатів місцевих рад тощо, що прямо передбачено ст. 10 Закону України «Про національну безпеку України» [52; 127, с. 36–38].

До висвітлення особливостей окремих, щойно викладених складових ефективності МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України, ми згодом ще повернемося у цьому підрозділі, а зараз доречно зупинитися на особливостях визначення ефективності МПР та ефективності правового регулювання, щоб уникнути термінологічної плутанини в подальших наших наукових розвідках.

Більшість науковців обмежуються характеристикою ефективності правового регулювання загалом, залишаючи поза увагою висвітлення ефективності його механізму.

Так, В. С. Смородинський зазначає, що ефективність правового регулювання – це спроможність його приводити до максимально можливих позитивних результатів за рахунок обґрунтованих, розумних і доцільних витрат і обмежень [95, с. 144]. При цьому автор оминає своєю увагою ефективність іншого поняття – механізму правового регулювання.

Інший вітчизняний науковець Ю. А. Ведерніков визначає ефективність правового регулювання через співвідношення між очікуваними наслідками дії права на суспільні відносини та їх фактичними результатами, також оминаючи увагою ефективність механізму його здійснення [92, с. 394].

В. Д. Ткаченко та Є. Б. Ручкін під ефективністю правового регулювання розуміють зумовлену його організацією конкретну міру результативності правового регулювання, яка виявляється у певному співвідношенні між очікуваними та фактичними наслідками дії права на суспільні відносини [62, с. 223]. Зазначені автори також ігнорують окреме висвітлення проблеми ефективності МПР.

Уникають питань висвітлення ефективності МПР також автори підручника «Загальна теорія права» за зальною редакцією М. І. Козюбри, зосереджуючи свою увагу лише на ефективності правового регулювання загалом, яке вони визначають як його спроможність приводити до максимально можливих позитивних результатів за рахунок обґрунтованих, розумних і доцільних витрат і обмежень [63, с. 96]. Зазначене визначення фактично дублюється з визначенням ефективності правового регулювання, запропонованого В. С. Смородинським.

Приблизно в такому ж контексті трактують ефективність правового регулювання окремі зарубіжні науковці [128, с. 7; 129, с. 109–111].

Виходячи з викладеного, можемо констатувати, що у пропонуваніх визначеннях ефективність правового регулювання пов'язують із порівнянням очікуваних і фактичних позитивних наслідків при мінімальних витратах.

Деякі вітчизняні науковці взагалі залишають поза увагою як ефективність правового регулювання, так і ефективність його механізму [65; 78].

Однак, на наш погляд, заслуговує окремої уваги також аналіз ефективності МПР, оскільки така ефективність не є тотожною поняттю

«ефективність правового регулювання», з чим погоджуються як деякі вітчизняні, так і окремі зарубіжні науковці [130, с. 7–10; 131, с. 371–374].

Так, О. Ф. Скакун визначає ефективність МПР як міру досягнення очікуваного результату правового регулювання або співвідношення між установленою метою правового регулювання суспільних відносин і реальними результатами. Навіть з поверхового аналізу цього визначення не вбачається різниці між ним і визначеннями ефективності правового регулювання, щойно викладених нами авторів. Продовжуючи думку, науковець пов'язує ефективність МПР з двома іншими оціночними категоріями, такими як цінність, під якою вона розуміє задоволення потреб й інтересів людини, соціальних груп і суспільства, та економічність, яку вона трактує як адекватність обсягу соціальних витрат результатам правового регулювання [61, с. 271].

Дещо розмите визначення ефективності МПР пропонує і зарубіжний науковець Р. Л. Гальчук, яке за своєю сутністю нічим не відрізняється від визначення ефективності правового регулювання, запропонованого ним же у своєму дисертаційному дослідженні. Так, він зазначає, що ефективність МПР прикордонної діяльності – це, насамперед, його результативність, ступінь практичної реалізації поставленої законодавцем мети та її матеріалізації в конкретних результатах [6, с. 131].

О. М. Куракін, пропонуючи авторське визначення ефективності МПР, на відміну від О. Ф. Скакун і Р. Л. Гальчука, втілює в ньому інструментальну складову, що якісно відрізняє ефективність МПР у його баченні від ефективності правового регулювання. Він наголошує, що ефективність МПР як оціночна категорія визначає здатність спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини досягати соціально корисного результату та юридичних цілей за допомогою особливих правових засобів, що характеризує рівень співвідношення між фактичним результатом його дії і цілями, для досягнення яких були використані зазначені правові засоби [85, с. 256].

Інші вітчизняні науковці наголошують, що ефективність МПР характеризується такими показниками: 1) результативністю; 2) співвідношенням соціальних цінностей і мети; 3) економічністю його дії; 4) врахуванням співвідношення інтересів різних суб'єктів громадянського суспільства та держави; 5) стабільністю результату; 6) мобільністю його дії та ін. [92, с. 394].

З таким твердженням важко не погодитися, як і з тим, що на ефективність МПР, у тому числі і в регулятивній його діяльності сфери прикордонної безпеки України, негативно впливають низка недоліків самої процедури правового регулювання та інші фактори, а саме:

а) відставання правового регулювання від змін соціально-політичної ситуації в суспільстві. У нашому дослідженні це проявляється у відставанні правотворчості від нових викликів і загроз, що мають місце у сфері прикордонної безпеки України, адже громіздка, тривала у часі нормотворча процедура не встигає щодо своєчасного реагування на них;

б) складність і багаторівневість застосування права як цілісної системи соціонормативного регулювання також знижує ефективність реагування права на соціальні процеси як внутрішнього, так і зовнішнього характеру;

в) ефективність МПР і правового регулювання загалом також залежить від рівня розвитку суспільства, його політичної стабільності, стану правосвідомості та правової культури, рівня розвитку та технологій застосування юридичної техніки і, насамперед, правореалізаційної, правозастосовної та правотлумачної, дослідження яких активізовано зусиллями окремих вітчизняних науковців [124; 125; 126; 132, с. 3–10; 133, с. 37–43];

г) якість кадрового забезпечення органів публічної влади – суб'єктів праворегулятивної діяльності, зокрема ДПСУ та інших державних органів сектору безпеки і оборони України. Адже підвищенню ефективності

правового регулювання сприяє рівень правової культури та правосвідомості їх посадових осіб, професійна дисциплінованість, наявність високих професійних знань, навичок і умінь, відсутність корупційних схильностей тощо [95, с. 144–145].

Виходячи з викладеного, можемо дійти висновку, що категорії «ефективність механізму правового регулювання» та «ефективність правового регулювання» не є тотожними. Їх відмінності полягають у такому:

1) ефективність МПР є первинною категорією відносно ефективності правового регулювання, оскільки саме правове регулювання є результатом (наслідком) дії його механізму як комплексного інструментарію. Без ефективного інструменту не може бути ефективних результатів його застосування;

2) ефективність МПР забезпечується переважно правотворчими суб'єктами, які, як стверджує І. Д. Шутак, провадять правотворчу діяльність у формі регламентованої, процедурної діяльності, закріплення в чинних джерелах права її результатів тощо [133, с. 40] шляхом: а) створення якісних норм права, у гіпотезах яких прописуються юридичні факти, у диспозиціях формулюються моделі поведінки учасників майбутніх правовідносин, у санкціях – заходи державного впливу щодо порушників; б) розробки досконалих законів і підзаконних актів, які розмежовують компетенцію посадових осіб, формулюють їх повноваження тощо. А ефективність правового регулювання забезпечується суб'єктами правореалізації в ході їх правомірної поведінки шляхом дотримання, виконання та використання норм права, а також суб'єктами правозастосування у конкретних охоронних і захисних правовідносинах;

3) ефективність МПР досягається, насамперед, розробкою високоякісного інструментарію, що є тривалим у часі процесом, адже на розробку якісних способів, методів, типів, процедур, режимів тощо правового регулювання та їх удосконалення витрачаються колективні

зусилля не одного покоління інтелектуалів-фахівців, використовуються матеріальні, організаційні та інші ресурси держави. А ефективність правового регулювання залежить від якісного, умілого використання такого інструментарію правореалізаційними та правозастосовними суб'єктами в ході повсякденної правореалізаційної практики військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших правоохоронних органів і військових формувань України;

4) ефективність МПР та ефективність правового регулювання є взаємопов'язаними та взаємозалежними оціночними категоріями, адже неефективний інструментарій не породить ефективний результат його застосування;

5) якщо ефективність МПР залежить від якості створеного інструментарію, його техніко-юридичної досконалості, який уособлюється в головних і допоміжних правових засобах, що утворюють його структуру, то ефективність правового регулювання залежить від якісної реалізації змісту конкретних регулятивних, охоронних і захисних правовідносин з допомогою такого інструментарію у сфері прикордонної безпеки України [134, с. 27–32].

Отже, відмінності між ефективністю МПР і ефективністю правового регулювання є очевидними, що дасть можливість у подальшому використовувати зазначені оціночні поняття як різнойменні, хоча і тісно взаємопов'язані між собою.

Відсутня єдність серед науковців і щодо визначення факторів ефективності МПР та їх назв. Одні називають їх «чинниками», паралельно виділяючи ще й критерії такої ефективності [61, с. 272–274; 62, с. 223–225; 135, с. 127].

Інші дослідники пропонують називати їх «показниками» ефективності МПР, одночасно виділяючи ще й термін «фактори» такої ефективності [63, с. 96; 92, с. 394–395].

Ще інші науковці для визначення ефективності МПР вживають термін «умови» [6, с. 137–138; 85, с. 241].

Окремі з названих понять у наукових працях часто вживаються як синоніми, проте деякі вчені бачать різницю між, наприклад, термінами «критерій» і «показник» [136, с. 96], «критерій» і «умова» [137, с. 588, 1506].

На наш погляд, для визначення та характеристики ефективності МПР у сфері прикордонної безпеки України доцільніше буде вживати терміни «критерій» та «умови», оскільки критерій є виміром оцінки, судженням, ознакою, на підставі якої здійснюється визначення або класифікація будь-чого. Відповідно критерій виступає підставою оцінки якогось явища [137, с. 588]. У нашому випадку критерій є підставою оцінки ефективності МПР, його раціональності, а умова розглядається як обставина реальної дійсності, наявність якої сприяє підвищенню такої ефективності.

Умови розглядаються ще і як обставини, від яких щось залежить, або вихідні вимоги, які варто враховувати, або обставини, у яких щось відбувається [138, с. 685]. Сукупність умов створюють позитивний фон, атмосферу сприйняття ефективності МПР у досліджуваній сфері. Паралельно із зазначеними термінами для характеристики ефективності МПР ми вживатимемо й інші синонімічні поняття: «чинники», «фактори» тощо, оскільки вони широко вживаються у науковому обігу як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Окремі науковці (Р. Л. Гальчук, О. М. Куракін, О. В. Малько, К. В. Шундіков та ін.) [6, с. 131–134; 85, с. 311–313; 139, с. 109–110] пропонують трактувати ефективність МПР у більш широкому, соціальному аспекті, а не тільки у юридичному контексті, з позицій якого вона тлумачиться як певний ступінь реалізації державно-владних велінь, викладених у правових актах та вираженій у свідомій правомірній поведінці суб'єктів права, та відповідність її фактичним результатам [140, с. 161].

Відповідно соціальний аспект є більш широким на відміну від юридичного, оскільки він передбачає орієнтацію правового регулювання та його механізму на досягнення не стільки мети законодавця (адже вона може бути хибною та не відповідати соціальним запитам), а скільки суспільно корисних результатів, що відповідають прогресивним потребам й інтересам особи, громадянського суспільства та держави.

Зазначена позиція підтверджується думкою В. М. Кудрявцева, згідно з якою соціальна ефективність права тісно пов'язана з вивченням його соціальної зумовленості, адже якщо відповідна норма не викликана потребами життя, то її застосування не дасть бажаного результату [141, с. 210].

Серед соціальних потреб А. Маслоу розрізняє фізіологічні, безпекові, потреби в повазі, самоповазі, самоактуалізації та в соціальній спільності [142, с. 77, 105]. При цьому безпекові потреби науковець ставить на друге місце після фізіологічних, що має пряме відношення до предмета нашого дослідження. Так, потреби безпеки стають пріоритетними для осіб, які перебувають на територіях, прилеглих до зони проведення ООС, в умовах гібридної війни Росії проти України, оскільки від них залежить не тільки здоров'я, а й життя мирних громадян. Так, упродовж 16 лютого – 15 травня 2019 року Управлінням Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини задокументовано 45 жертв серед цивільного населення, пов'язаних із конфліктом – 10 загиблих і 35 поранених, що на 181 відсоток більше, ніж у попередньому звітному періоді – з 16 листопада 2018 року до 15 лютого 2019 року, – але є найнижчою цифрою порівняно з аналогічними періодами 2015–2018 років. А загальна кількість загиблих серед цивільного населення в результаті гібридної війни станом на 15 травня 2019 року сягнула позначки у 3 331 особу [143].

Юридичний аспект ефективності правового регулювання та його механізму, який ґрунтується на відповідності його результату цілям, визначеним законодавцем, є неповним, однобоким і формальним, оскільки може призвести, як мінімум, до гонитви за кількісними показниками. А як максимум – до того, що людина у приведених владно-публічних відносинах переважно виступатиме не як автономний і творчий суб'єкт, а фактично як об'єкт права [144, с. 486].

Тому поєднання юридичного та соціального аспектів у дослідженні ефективності правового регулювання та механізму його здійснення у сфері прикордонної безпеки України вважаємо методологічно виправданим.

Більшість вітчизняних науковців – фахівців загальної теорії права – чинники або фактори, від яких залежить правове регулювання, поділяють на три групи:

1. Чинники, що характеризують досконалість нормативної основи правового регулювання: а) відповідність юридичних норм загально-соціальним запитам та природі суспільних відносин; б) наявність досконалих відпрацьованих процесуально-процедурних механізмів реалізації норм матеріального права; в) оптимальність побудови системи законодавства, його належна систематизованість, особливо у формі кодифікації та її своєчасне оновлення; г) техніко-юридична досконалість правових актів; д) здатність законодавства забезпечувати узгодження реальних потреб і інтересів особи, суспільства та держави; е) чітке окреслення та відпрацювання дієвих видів юридичної відповідальності з одночасним скороченням владних, імперативних методів правового регулювання за рахунок розширення диспозитивних.

2. Друга група чинників характеризує стан і якість правозастосовної діяльності. До них належать: а) узгоджена, системно-організована діяльність судових, правоохоронних, контрольно-наглядових та інших правозастосовних органів України завдяки оптимальному розподілу

компетенції між ними, яка б виключала дублювання в їх роботі; б) високий освітньо-інтелектуальний та професійний рівень суб'єктів правозастосовної діяльності всіх рівнів завдяки підвищенню якості та стабілізації кадрової політики у відповідних сферах правового регулювання; в) наявність злагодженої системи правових стимулів у вигляді правових пілг і заохочень для ефективної мотивації професійної діяльності зазначених суб'єктів; г) матеріальна оснащеність і технологічна забезпеченість процедури та механізму правового регулювання; д) тісна взаємодія державно-владних суб'єктів праворегулятивної діяльності зі структурами громадянського суспільства тощо.

3. До третьої групи науковці відносять чинники, що охоплюють соціально-правові передумови правового регулювання і, насамперед: а) ступінь відповідності різноманітних інтересів і потреб учасників правовідносин кінцевій меті правового регулювання; б) високий рівень правової інформованості суб'єктів права; в) належний рівень їх правосвідомості та правової культури; г) сприйняття принципу верховенства права як універсального підходу у вирішенні законних потреб й інтересів відповідних суб'єктів тощо [61, с. 273–274; 62, с. 224–225; 92, с. 394–395].

Навіть поверхневого аналізу щойно викладених груп чинників, від яких залежить ефективність правового регулювання та механізму його здійснення, достатньо, щоб упевнитися в тому, що їх автори особливо не переймаються розмежуванням критеріїв такого підвищення від умов, що сприяють покращанню зазначеної ефективності. На наш погляд, таке розмежування сприятиме більш глибокому аналізу дослідження цього явища як оціночної категорії. Цю позицію ми і врахуємо в ході характеристики особливостей ефективності МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України.

Якщо в окресленні переліку трьох груп чинників та їх характеристики, від яких залежить ефективність правового регулювання та механізму його

здійснення, науковці більш-менш однакові, то у визначенні критеріїв такої ефективності їх думки дещо розходяться.

Так, В. Д. Ткаченко та Є. Б. Ручкін серед критеріїв зазначеної ефективності називають: а) ступінь відповідності первинних способів правового регулювання (дозволів, заборон, зобов'язань тощо) конкретним формам реалізації норм права (використання, дотримання, виконання); б) рівень досягнення з допомогою зазначених простих форм реалізації норм права визначених правових цілей: кінцевих і проміжних, основних і вторинних; в) рівень витрат (людських, матеріальних, темпоральних тощо), затрачених для досягнення кінцевого результату; г) порівняння співвідношення позитивних і негативних наслідків дії права на суспільні відносини [62, с. 223–224].

О. Ф. Скакун обмежується визнанням лише першого зі щойно названих нами критеріїв, зате вона слушно акцентує увагу на тому, що ефективність МПР можна вивчати в різних ракурсах: за рівнем досягнення мети; за часом її досягнення; за спрямованістю мети, що також є, на нашу думку, корисним у визначенні такої ефективності [61, с. 272].

Критерії ефективності, запропоновані Ю. А. Ведерніковим, названі ним «показниками», які ми вже цитували у цьому підрозділі, хоч і різняться своїм формулюванням від критеріїв, запропонованих іншими авторами, проте за своєю сутністю значною мірою переплітаються з ними [92, с. 394].

Автори підручника «Загальна теорія права» за зальною редакцією М. І. Козюбри також називають критерії підвищення ефективності правового регулювання «показниками», проте вказують лише на два з них: 1) співвідношення між реальними та запланованими результатами правового регулювання; 2) відношення досягнутого результату регулювання до понесених при цьому витрат і докладених зусиль [63, с. 96].

Окремі зарубіжні науковці пропонують такі основні критерії забезпечення ефективності МПР прикордонної діяльності, як

результативність, соціальна прогресивність, адекватність і практичність [6, с. 136–137]. Їх, на наш погляд, успішно можна застосувати до МПР будь-якої сфери діяльності держави, оскільки вони не відображають специфіку МПР прикордонної діяльності.

Натомість О. М. Куракін пропонує розділяти критерії забезпечення ефективності МПР на такі види: якість його статичних елементів та якість його функціональних елементів. За обсягом їх прояву він поділяє зазначені критерії на загальні, які характеризують ефективність МПР загалом, та спеціальні, які характеризують ефективність його окремих елементів, що, на наш погляд, є науково обґрунтованим і логічним, адже, на думку автора, з якою варто погодитися, МПР хоча і розглядається як системне цілісне утворення, проте його структурні складові в ньому не розчиняються, тому їх потрібно розглядати як самостійні правові явища. Викладене твердження ґрунтується на тому, що кожна структурна одиниця МПР виконує в ньому власну функцію, що не є тотожною функціям системи загалом [85, с. 243–245].

Отже, проаналізувавши в загальному позиції вітчизняних і зарубіжних науковців щодо трактування ними критеріїв, від яких залежить ефективність МПР та правового регулювання, вважаємо за доцільне запропонувати власні головні критерії забезпечення ефективності МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України, до яких, на наш погляд, варто віднести такі:

- 1) максимальна їх результативність у забезпеченні заходів державної прикордонної політики;
- 2) якісний рівень їх спрямованості на забезпечення як національної безпеки України загалом, так і її прикордонної безпеки зокрема;
- 3) мінімальна витрата людських, матеріальних, організаційних й інших ресурсів щодо досягнення якісного кінцевого результату правового регулювання зазначених відносин;

4) ступінь відповідності та збалансованості потреб і інтересів різноманітних суб'єктів правовідносин у ході правового регулювання національним інтересам суспільства та держави у досліджуваній сфері;

5) якісний рівень правового забезпечення шляхів відновлення територіальної цілісності України згідно з Конституцією України, законами України та статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй [145].

А тепер зосередимося на характеристиці загальнотеоретичних умов, що сприяють підвищенню ефективності правового регулювання та МПР його здійснення.

Так, В. С. Афанасьєв серед таких умов називає якість роботи правозастосовного органу, наявність організаційних, матеріальних та інших чинників, стан законності та правопорядку тощо [146, с. 17].

О. Ф. Скакун серед таких умов, насамперед, називає моральні якості суб'єктів правозастосовної діяльності, їх професійну активність, рівень правосвідомості та правової культури [61, с. 274]. Окреслену позицію поділяють і інші вітчизняні та зарубіжні науковці, які наголошують, що результат ефективності правового регулювання та механізму його здійснення залежить не тільки від права, а й від безлічі умов психологічного, соціального, економічного, культурного та іншого характеру, а також характеристик самого суб'єкта (його поглядів, уявлень, професійних навичок і умінь, патріотизму, відданості професії тощо), які діють на всіх стадіях правового регулювання [147, с. 164; 148, с. 114; 149, с. 217]. О. М. Куракін та інші науковці до таких умов відносять також рівень законності та правопорядку, якість джерел права, насамперед, відомих нормативно-правових актів, рівень і досконалість правореалізаційної та правозастосовної діяльності тощо [85, с. 289–291].

Виокремлюючи умови ефективності МПР прикордонної діяльності, Р. Л. Гальчук серед них називає: узгодженість і досконалість правових норм регулювання зазначеної діяльності; стабільність законодавства у

прикордонній сфері; досконалий рівень правозастосовної діяльності; наявність дієвого механізму державного примусу; відсутність прогалин у правовому регулюванні прикордонної діяльності; високий рівень правосвідомості посадових осіб прикордонних органів; надійний захист суб'єктивних прав учасників прикордонних відносин; посилення відповідальності за неналежне виконання юридичних обов'язків усіма суб'єктами прикордонних відносин на основі вдосконалення інституту юридичної відповідальності [6, с. 138].

Однак автор майже не називає специфічних умов, що сприяють підвищенню такої ефективності, а щойно викладені умови підходять для будь-якої сфери діяльності держави. Зазначені умови, на наше переконання, мають містити особливості прикордонної сфери правового регулювання та механізму його здійснення, оскільки тоді вони сприятимуть більш глибокому пізнанню процесу правового регулювання в досліджуваній сфері, виявленню прихованих характеристик такого процесу й усуненню його недоліків. Адже умови ефективності МПР проявляють себе як зовнішні обставини, що діють поза нормами права, створюючи загальний фон, стан, який або знижує, або підвищує якість дії права загалом [150, с. 45].

Виходячи з щойно викладеної аргументації, ми пропонуємо власні умови підвищення ефективності МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України, а саме:

1) удосконалення змісту та структури охоронних і захисних норм права як засобу регулювання охоронних і захисних правовідносин з урахуванням перебування України у стані гібридної війни з РФ [61, с. 286–287];

2) удосконалення діючих форм права особливо підзаконних нормативно-правових актів закритого типу, що регулюють оперативно-розшукові, оперативно-безпекові, кримінально-аналітичні та інші

правовідносини у зв'язку з посиленням існуючих і виникненням нових загроз і викликів у досліджуваній сфері;

3) високий професіоналізм та оперативність діяльності правотворчих суб'єктів вищого, центрального та регіонального рівнів сектору безпеки і оборони держави;

4) системність, уніфікованість та збалансованість чинного законодавства як сфери національної безпеки України, так і сфери її прикордонної безпеки;

5) досконалий рівень правореалізаційної та правозастосовної діяльності з урахуванням екстремальності умов її здійснення в зоні проведення АТО/ООС;

6) високий рівень ідеологічної, патріотичної та професійної підготовки військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України на основі підвищення рівня їх правосвідомості та правової культури;

7) наявність досконалої, гнучкої, результативної та справедливої системи юридичної відповідальності щодо порушників законодавства з прикордонних питань;

8) належна мотивація персоналу ДПСУ та інших державних органів забезпечення прикордонної безпеки щодо якісної правореалізаційної діяльності та суспільно корисної його орієнтації з метою формування у військовослужбовців і працівників антикорупційної свідомості;

9) забезпечення дієвого соціального і правового захисту особового складу правоохоронних органів і військових формувань України з метою створення реальної атмосфери захищеності його від зовнішніх і внутрішніх загроз.

А тепер пропонуємо зупинитися на характеристиці ефективності окремих головних і допоміжних елементів структури МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України.

Одним із головних таких елементів є норми права, які щодо багатьох інших складових МПР є родовим поняттям, адже вони у свій текстуальний зміст включають: юридичні факти (в гіпотезі), що є умовами виникнення, трансформації та припинення правовідносин; суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки учасників правовідносин (у змісті правовідносин), які утворюють теоретичну модель, еталон таких відносин; вид, міру та характер юридичної відповідальності щодо порушників норм права (у санкції норми права) тощо.

Кожен із сучасних науковців вкладає своє розуміння в поняття ефективності норм права. Одні стверджують, що вона полягає у їх здатності з найменшими витратами впливати позитивно на суспільні відносини [151, с. 44–53], інші наголошують, що ефективністю правових норм є їх здатність впливати на суспільні відносини в соціально корисному напрямку [152, с. 221], а ще інші переконують, що це їх здатність забезпечити узгодження реальних потреб і інтересів різноманітних суб'єктів права [61, с. 273] або здатність викликати максимально можливу позитивну дію на суспільні відносини в інтересах розвитку суспільства [153, с. 112–120].

Проте більшість дослідників однакостайні в тому, що ефективність правових норм проявляється в ході їх якісної правореалізації [85, с. 310], з чим ми цілком погоджуємося.

Важливу роль у підвищенні ефективності МПР відносин у сфері прикордонної безпеки відіграє ефективність нормативно-правових актів та інших форм права (наприклад, нормативних договорів із суміжними державами щодо узгодження прикордонних конфліктів та інцидентів). Особливе місце у вирішенні зазначеної проблеми посідає підвищення якості законів та інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у досліджуваній сфері. Під такою якістю слід розуміти стійку сукупність властивостей правової легальності, інструментально-правових і техніко-

юридичних властивостей закону, що характеризують повноту та точність регламентації в ньому засобів діянь для ефективного досягнення відповідної правової мети [154, с. 112]. З цією метою, починаючи з 20 лютого 2014 року – початку тимчасової окупації території України [155, ст. 1], прийнято низку нових законів та інших нормативно-правових актів, завдяки яким значно активізовано розвиток і розширено коло суспільних відносин та удосконалено якість правових норм (їх змісту, структури, техніко-юридичної логіки викладення) з урахуванням нових викликів і загроз як у сфері національної безпеки України загалом, так і у сфері її прикордонної безпеки зокрема [48; 50; 51; 52; 155; 156; 157].

На окресленій проблемі та шляхах її вирішення акцентується увага і в Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженій Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016, а також у рішеннях колегії Адміністрації Держприкордонслужби останніх років. Так, у згаданій Концепції підкреслюється, що одним із головних завдань розвитку сектору безпеки і оборони є удосконалення законодавчої бази з питань функціонування та розвитку зазначеного сектору на основі відповідних принципів і стандартів ЄС і НАТО [156].

Головними завданнями ДПСУ у 2016 році, визначеними рішенням колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27 січня 2016 року № 1, були: розмежування функцій і завдань між ДПСУ й іншими силовими органами та контрольними службами, зокрема в зоні проведення АТО; розвиток співпраці з інституціями ЄС, НАТО; імплементація Дорожньої карти з організації спільної оперативної охорони кордону з країнами ЄС та Молдови; підвищення спроможності Служби протидіяти сучасним викликам та загрозам у Чорному і Азовському морях тощо [158]. Основні зусилля ДПСУ у 2017 році були зосереджені: на забезпеченні готовності органів і підрозділів до охорони тимчасово неконтрольованих ділянок державного кордону після відновлення

територіальної цілісності України; створенні системи інтегрованого управління безпекою державного кордону; упровадженні європейських стандартів у систему прикордонного контролю та ін. [159]. 2018 рік у контексті досліджуваних питань відзначився виконанням серед інших і таких завдань: реалізація Плану заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського та українсько-молдовського державного кордону, територій, прилеглих до районів проведення антитерористичної операції та АР Крим; адаптація чинних нормативно-правових актів з питань прикордонної безпеки до сучасних викликів і загроз; приведення сил і засобів ДПСУ до готовності із виконання завдань щодо відновлення охорони і захисту тимчасово неконтрольованих ділянок державного кордону тощо [160]. Зі свого боку рішення колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 7 лютого 2019 року № 4 проблему адаптації чинних законодавчих актів з питань охорони державного кордону до сучасних реалій і міжнародних стандартів виокремлює як одне з головних завдань підвищення ефективності системи охорони державного кордону у 2019 році [161]. А в рішенні колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 14 лютого 2020 року № 2 «Про підсумки оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2019 році та завдання на 2020 рік» питання запровадження основних принципів інтегрованого управління кордонами, упровадження системних реформ, забезпечення належного рівня прикордонної безпеки та підтримання готовності органів ДПСУ до взяття під охорону тимчасово неконтрольованих ділянок державного кордону в межах Донецької та Луганської областей визначаються як пріоритетні щодо зосередження основних зусиль у 2020 році [162].

Із приведених аргументів проглядається нагальна потреба вирішення проблеми підвищення ефективності законів та інших нормативно-правових

актів регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України з урахуванням перебування України у стані гібридної війни з РФ.

Принагідно також зауважити, що на підвищення ефективності законодавства, у тому числі і того, що регулює охоронні та захисні правовідносини досліджуваної нами сфери, впливає низка факторів, які ще у 1998 році оприлюднював відомий український учений П. М. Рабінович і які, на жаль, залишаються актуальними до нині. Серед них він виділяє: деформацію правосвідомості; непрофесійність правозастосовної діяльності, викликану корупцією; зниження професіоналізму посадових осіб, спричинене неякісним підбором кадрів і частою їх ротацією тощо [163, с. 19].

Серед інших факторів негативного впливу на ефективність українського законодавства будь-якої сфери правового регулювання учені називають ще й такі: прогалини та суперечності в законодавстві; певна безсистемність правотворчого процесу; складність адаптації національного законодавства до законодавства ЄС; його нестабільність та низька ефективність забезпечення реалізації окремих нормативно-правових актів тощо [164, с. 117; 165, с. 133].

Виходячи з викладеного, варто наголосити, що метою підвищення ефективності законодавства сфери регулювання відносин прикордонної безпеки є належне правове забезпечення державної політики, спрямованої на охорону та захист державного суверенітету, охорону суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні відповідно до міжнародних стандартів [52], а також на відновлення територіальної цілісності України [48].

Значний вплив на рівень ефективності МПР відносин у сфері прикордонної безпеки загалом та окремих його структурних елементів спричиняє якісна робота з персоналом ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони держави, посадові особи яких виступають суб'єктами правореалізаційної та правозастосовної діяльності, а відповідно, і учасниками

регулятивних, охоронних та захисних правовідносин у досліджуваній сфері. На нагальність вирішення зазначеної проблеми звертається увага також у стратегічних нормативно-правових актах регулювання відносин у сфері національної безпеки України.

Так, серед головних завдань, визначених Стратегією розвитку Державної прикордонної служби, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1189-р, виокремлюється потреба удосконалення системи підготовки, комплектування, роботи з особовим складом відомства, покращання його соціального захисту тощо [51].

З-поміж основних напрямків особливого партнерства з НАТО у Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 акцентується увага на потребі імплементації принципів ініціативи НАТО щодо побудови цілісності, прозорості, доброчесності та зниження корупційних ризиків серед персоналу органів у секторі безпеки і оборони. Наголошується також на потребі розвитку спільних програм підготовки такого персоналу, зокрема Програми професійного розвитку [48].

У Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України серед ключових напрямків розвитку зазначеного сектору у сфері підвищення ефективності роботи персоналу вказується не тільки сам напрямок, а й заходи щодо його реалізації. Так, документ зобов'язує запровадження інтегрованої освіти, бойової і спеціальної підготовки персоналу із залученням викладачів, інструкторів із держав-членів НАТО і ЄС, формування нової культури безпеки зі збереженням, за необхідності, спеціалізації та індивідуалізації національної системи підготовки кадрів тощо [156].

Втілення всіх викладених заходів у життя безсумнівно сприятиме підвищенню ефективності не тільки правотворчої та правореалізаційної

діяльності у сфері прикордонної безпеки України, а й головних і допоміжних елементів (правових засобів) МПР відносин у досліджуваній сфері.

Вирішенню окресленої проблеми сприятиме також дієва мотивація щодо якісного виконання службових повноважень військовослужбовцями та працівниками ДПСУ та інших правоохоронних органів і військових формувань, їх належний соціальний захист тощо. На цьому положенні особливо загострюється увага в рішеннях колегії Адміністрації Держприкордонслужби, де зазначається, що підвищення рівня соціальних стандартів, запровадження ефективних механізмів мотивації персоналу ДПСУ та інших заходів зумовило зменшення кількості правопорушень і спроб надання неправомірної вигоди прикордонникам, а відповідно значне збільшення кількості випадків свідомої відмови персоналу від її отримання. Так, у 2015 році – 275 військовослужбовців ДПСУ відмовилися від отримання неправомірної вигоди [158]; у 2016 році – 1 022 військовослужбовці [159]; у 2017 році – 1 082 [160]. У 2018 році кількість тих співробітників ДПСУ, які свідомо відмовилися від отримання неправомірної вигоди склала 785 осіб, у зв'язку з чим – 636 з них заохочено грошовими преміями [161]. А протягом 2019 року 587 прикордонників відмовилися від отримання неправомірної вигоди, з яких 368 були заохочені грошовими преміями [162].

Про підвищення рівня мотивації персоналу відомства до служби свідчать також результати унікального для державних органів внутрішнього дослідження рівня довіри до реформ і керівництва ДПСУ її особового складу та запуску стратегічних комунікацій у правоохоронному органі спеціального призначення. Дослідження проведене у 2019 році Центром стратегічних комунікацій «СтратКом Україна» за підтримки Міжнародної організації міграції в рамках проекту «Нове обличчя кордону». Відповідно до його результатів більшість персоналу ДПСУ (77 %) дали позитивні відповіді на запитання – чи мені подобається моя робота? та 83 % опитаних – чи мені

подобається працювати з людьми мого підрозділу? Загальна оцінка іміджу відомства склала 61 %, а позитивне ставлення до керівництва відомства – 54 %. При цьому 70 % респондентів готові з гордістю розповідати друзям і знайомим, де вони служать, а 54 % – рекомендувати як хороше місце роботи [166].

Особливо важлива мотивація службової діяльності та соціального захисту для тих військовослужбовців, які перебувають у зоні проведення ООС, про що ми більш детально вестимемо мову в подальших підрозділах монографії.

Отже, на підставі аналізу й узагальнення викладених у цьому підрозділі положень, можемо зробити висновок, що ефективність МПР відносин у сфері прикордонної безпеки України – це взята в єдності та узагальнена як єдине ціле ефективність головних і допоміжних його правових засобів, з допомогою яких забезпечується якісний спеціально-юридичний вплив на правові відносини прикордонного простору України, завдяки чому досягається соціально корисний результат щодо забезпечення прикордонної безпеки та створюються правові умови задля відновлення територіальної цілісності України.

До шляхів підвищення ефективності МПР відносин у досліджуваній сфері можна віднести такі:

- 1) підвищення якості правотворчої діяльності з урахуванням принципів і стандартів держав ЄС і НАТО у сфері прикордонної безпеки;
- 2) подальша ретельна систематизація законодавства у формі кодифікації з метою підвищення його збалансованості й адаптації до вимог і принципів міжнародного права;
- 3) підвищення рівня правореалізаційної діяльності військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших правоохоронних органів і військових формувань на основі удосконалення їх вмотивованості до виконання службових обов'язків, особливо в зоні проведення ООС;

4) підвищення якості освіти, а також професійної підготовки персоналу ДПСУ з метою підвищення рівня його правосвідомості, правової культури, патріотичності та формування у нього нової безпекової культури з урахуванням реалій сьогодення;

5) удосконалення системи реалізації інституту юридичної відповідальності суб'єктів правопорушень у зазначеній сфері шляхом розширення багатоманітності його застосування та ін.;

6) забезпечення дієвого правового і соціального захисту суб'єктів праворегулятивної діяльності зазначеної сфери;

7) тісна внутрішньодержавна взаємодія та міжнародне співробітництво органів забезпечення прикордонної безпеки суміжних держав і України.

РОЗДІЛ 3

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1. Сучасна інтерпретація категорії «правові відносини» у юридичній науці

Загальнотеоретичне осмислення правових відносин сучасною наукою сприяє більш глибокому пізнанню специфіки правовідносин, яка притаманна їм у сфері прикордонної безпеки України.

Для ефективного загальнотеоретичного дослідження концепції правових відносин варто звернутися до витоків їх зародження у світовій практиці людського співжиття. Давно відомо загальновизнане положення, що правовідносини почали формуватися та розвиватися одночасно з виникненням позитивного юридичного права, тому логічним є твердження, що якщо не було права, то не було і правових відносин. Адже правовідносини є результатом реалізації норм права в повсякденному житті конкретними суб'єктами. Тому в більшості наукових і навчальних джерел правових систем романо-германської правової сім'ї панує думка, що правовідносини є результатом дії права в державно-організованому суспільстві. Так, сучасні відомі вітчизняні науковці О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, О. Р. Дашковська та ін. стверджують, що в первісному суспільстві правових відносин не існувало, оскільки не було права [167, с. 433]. Продовжуючи думку, вони стверджують, що правовідносини є юридичним виразом різноманітних суспільних відносин, результатом їх правової регламентації органами державної влади в ході реалізації ними своїх владних повноважень (О. Р. Дашковська) [62, с. 334].

Домінуюча в Російській імперії та радянські часи позиція щодо одночасного виникнення держави і права через одні і ті ж причини та

забезпечення дії права спеціально створеним апаратом примусу, організаційними й економічними можливостями держави не давала можливості взагалі піднімати проблему первинності походження права [168, с. 42; 169, с. 64]. Тому проблема виникнення та формування правових відносин ще в додержавному суспільстві само собою відпадала або всіляко замовчувалася. Пануюча думка про відсутність у такому суспільстві права виключала можливість твердження щодо існування в ньому і правовідносин.

Значний вплив на поширення зазначеної позиції в науковому середовищі здійснила і концепція юридичного позитивізму, згідно з якою право є продуктом держави, вольовими наказами суверена, забезпечуваних здатністю примушувати до потрібної поведінки [170, с. 27].

Твердження про відсутність права, а відповідно і правових відносин у первісному суспільстві не заперечувало логічної думки щодо потреби впорядкування повсякденного життя родової общини певними правилами. Адже у будь-якому суспільстві для підтримання в ньому порядку, узгодження інтересів, досягнення консенсусу потрібне соціальне регулювання [61, с. 40].

На перших порах у науці домінувала позиція, що регулювання суспільних відносин у додержавному суспільстві здійснювалося звичаями, заборонами (табу), релігійними нормами, нормами первісної моралі [169, с. 64–65]. Однак уже на початку ХХ ст. стала активно поширюватися концепція мононорми, яку підтримували такі відомі вчені, як М. М. Коркунов, Г. Ф. Шершеневич та ін. [171, с. 112]. У другій половині ХХ ст. зазначена концепція була суттєво розвинута й обґрунтована А. І. Першицом, Х. М. Думановим, В. П. Алексеевим та ін. [172; 173, с. 85–91; 174, с. 287–288]. Згідно з нею під мононормою вищезгадані автори розуміють синтез (синкретизм, неподільну єдність) правових, релігійних, моральних та інших правил, пояснюючи це тим, що в умовах первісного

суспільства рівень його розвитку та тип суспільних відносин не давали підстав для їх диференціації на окремі види, адже все матеріальне та духовне життя такого суспільства, усі відомі засоби пізнавальної та практичної діяльності не були відокремлені один від одного і сприймалися ним як цілісна субстанція [175, с. 52–53].

Разом з тим прибічники концепції мононорми як минулих часів, так і сьогодення далеко не одноставно розглядають останню як елемент додержавного права, заперечуючи його існування або обходячи цю проблему. Єдине, що вони визнають беззаперечно, так це те, що мононорми слугували джерелами формування позитивного юридичного права [62, с. 62–64; 61, с. 42].

Існує діаметрально протилежна точка зору на проблему соціонормативного регулювання суспільних відносин у первісному суспільстві, якої дотримуємося і ми. Зокрема багато дослідників, яких ми цитуватимемо у цьому підрозділі, визнають існування додержавного права у родовому суспільстві, називаючи його «звичаєвим», «архаїчним», «примітивним», «примирювальним» правом тощо*. Так, Г. Гурвич ще у 30-х роках ХХ ст. термін «право» переносив на будь-які соціальні норми, якщо вони досягли відповідного рівня ефективності, визнаються та дотримуються більшістю [176, с. 73–78].

Відомі французькі дослідники Р. Пенто та М. Гравітц наголошують, що будь-яке суспільство визначається правом і його існування неможливо без певного правопорядку [177, с. 54]. Аналогічної точки зору дотримуються і Е. С. Хартленд та Е. Аннерс, стверджуючи, що примітивне право додержавного суспільства є сукупністю всіх звичаїв племені. Воно є суттєвим віддзеркаленням життя первісного соціуму, яке пронизує всі його сфери, виконуючи примирювальну функцію [178, с. 5, 137; 179, с. 10].

*П р и м і т к а**. Зазначимо, що терміни «архаїчне право» та «архаїчні відносини», на наш погляд, найбільше підходять до висвітлення досліджуваних явищ. Тому саме їх ми використовуватимемо надалі.

Визнання існування архаїчного права у первісному суспільстві автоматично позбавляє мононорму панівного статусу в системі його соціонормативного регулювання, адже мононорма тут втрачає своє самостійне значення і виступає як складовий елемент архаїчного права.

Окремі як сучасні вітчизняні, так і зарубіжні вчені також поділяють зазначену позицію, підкреслюючи, що архаїчне право сформувалося ще у додержавний період і тільки з появою писемних актів у державно-організованому суспільстві воно перетворюється на допоміжне джерело [61, с. 43; 180, с. 566].

Отже, ураховуючи викладені аргументи, можна узагальнити, що архаїчне право первісного суспільства є першим в історії людства самостійним типом права недиференційованого на антагоністичні класи соціуму, яке виражало волю та захищало інтереси та потреби максимальної більшості його членів, спираючись на публічний авторитет і суспільне визнання і регулювало архаїчні відносини протягом тривалого часу в додержавну епоху життєдіяльності людської спільноти.

На користь існування архаїчного права в первісному суспільстві свідчить низка факторів, викладених у наукових працях різних галузей знань: від етнології, історії, соціології до юриспруденції тощо.

Якщо ще в першій половині ХХ століття епоху родової організації суспільного життя інакше не називали як епохою варварства, дикості тощо, то в останні пів століття накопичено вагомий науковий матеріал, який дає право стверджувати про відносно високий рівень інтелектуального розвитку членів додержавного суспільства. Вони за відсутності писемності запам'ятовували та передавали прийдешнім поколінням роду назви сотень Богів, імена своїх предків до десятого і більше поколінь, зміст і характер величезної кількості ритуалів, табу, звичаїв, міфів, заклять тощо [181, с. 144]. Серед позитивних рис первісної людини, які сприяли успішній культурній, соціальній еволюції родового суспільства, В. С. Нерсесянц називає

колективізм, духовний універсалізм, релігійність, обмеженість у потребах і здатність до самопожертви [175, с. 50].

З метою успішного виживання та розвитку в умовах жорстокої конкуренції з сусідніми племенами та природними катаклізмами первісне суспільство змушене було на рівні інстинкту самозбереження тісно згуртовуватися, мирно співіснувати та допомагати одне одному. Тому свідомо чи інстинктивно люди вимушені були узгоджувати свою поведінку один з одним для досягнення певного компромісу. Саме через злагодженість своєї поведінки люди отримали можливість задовольняти власні потреби та інтереси і більш-менш успішно виживати та розвиватися у ворожому оточенні [63, с. 80].

Значний вклад щодо обґрунтування існування та успішного функціонування архаїчного права в додержавний період родового ладу, у тому числі і на теренах нинішньої України, здійснили представники історичної школи права, які трактували його як найкращий вираз народної правосвідомості та ключ до розуміння народного духу [180, с. 567].

Отже, на підставі викладеного можна дійти висновку, що архаїчне право первісного суспільства суттєво відрізняється від позитивного юридичного права, притаманного державно-організованому, соціально-розширеному суспільству, а саме:

1) архаїчне право формувалося поступово, природно, еволюційним шляхом позитивного відбору й удосконалення кращих правил поведінки протягом тисячолітньої історії існування людства, а позитивне юридичне право створювалося державою у вигляді писаних законів та інших нормативно-правових актів або утверджувалося у вигляді певних джерел права (юридичних прецедентів, нормативних договорів тощо);

2) архаїчне право забезпечувалося внутрішнім переконанням кожного члена роду (яке ґрунтувалося на тезі «так треба»), силою звички, позитивним прикладом авторитетних людей родового суспільства (вождів,

старійшин, жерців, авторитетних воїнів тощо), вихованням, страхом перед потойбічними силами, можливістю осуду з боку соціальної спільноти, застосуванням внутрішніх санкцій, і, насамкінець – вигнанням з роду, а позитивне право забезпечувалося легальною примусовою силою держави з допомогою спеціального апарату примусу;

3) архаїчне право виражало інтереси всіх членів первісної спільноти, а позитивне юридичне право – більшою мірою інтереси правлячого класу, клану, якому належала публічна політична влада та правотворчі повноваження, що давало можливість творити закони «під себе», під свої потреби та інтереси;

4) архаїчне право є консервативним за формою та змістом, тому зміни в ньому відбувалися повільно, протягом тривалого часу та зумовлювалися змінами й еволюцією умов суспільного життя, а публічне юридичне право – більш рухоме, динамічне, пристосовницьке до змін у соціальному середовищі, оскільки залежить від суб'єктивної волі верховного правителя – носія влади, воля якого втілюється в закон;

5) архаїчне право тисячі років існувало в усній формі і передавалося від покоління до покоління на рівні суспільної свідомості, а позитивному юридичному праву притаманна, як правило, письмова форма закріплення та існування;

6) мононорми архаїчного права не містили закріплених, чітко визначених санкцій за їх порушення, вони розмиті, різнилися навіть у близьких соціальних спільнотах. Їх застосування залежало від авторитету та вольового рішення носіїв соціальної влади первісного суспільства (старійшини, вождя племені, ради старійшин, жерця тощо), а правові норми позитивного юридичного права містять чітко окреслені юридичні санкції, які диференційовано застосовувалися до представників різних класів, прошарків суспільства залежно від їх соціального статусу та майнових статків тощо;

7) архаїчне право носило безсистемний характер через відсутність потреби і можливостей у його систематизації та упорядкуванні, оскільки воно існувало в усній формі, а позитивне юридичне право більш систематизоване для зручності користування і поступово удосконалювалося, оскільки здійснювалося професійними державними чиновниками, які набували досвіду застосування юридичної техніки у сфері правотворчості.

Зазначені відмінності суттєво впливали і на характер суспільних відносин, які регулювалися як архаїчним, так і позитивним юридичним правом, про що ми ще вестимемо мову.

Підтвердженням тривалості функціонування архаїчного права в додержавній організації суспільного життя свідчить також і той факт, що час цивілізованого розвитку державно-організованого соціуму складає всього 5 000–6 000 років, а епоха первісного суспільства охоплює період близько 2 мільйонів років [62, с. 61].

Визнання існування архаїчного права як самостійного типу соціонормативного регулювання архаїчних відносин в умовах додержавного суспільства докорінно змінює часові межі виникнення (зародження) правовідносин у правовій історії людства загалом як самостійного юридичного явища. Цей факт має вирішальне значення і для дослідження концепції становлення та розвитку правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.

А тепер більш детально зупинимось на аналізі мононом та архаїчних відносин як основного засобу їх реалізації.

Так, вивчення різних наукових, довідкових і навчальних джерел дозволило виокремити характерні ознаки мононом, а відповідно окреслити специфічні риси архаїчних відносин первісного суспільства:

а) монономи не диференціювалися за регулятивними особливостями. У них перепліталися ритуали, міфи, моральні засади, вимоги та релігійні настанови. Тому архаїчні відносини, породжувані ними, мали моністичний,

комплексний, змішаний характер, відображаючи раціональний зміст життя родового суспільства [61, с. 42]. Проте в мононормі могли превалювати заборонний чинник або релігійна чи ритуальна складові. Також могла яскраво виділятися обрядова домінанта. Відтак породжувані мононормами архаїчні відносини формувалися переважно як охоронні, релігійні, ритуальні чи обрядові;

б) мононорми, у яких домінувало звичаєве начало, регулювали найбільш стійкі суспільні відносини, які формувалися протягом тривалого часу в результаті неодноразового повторювання. Тому їх дотримання набувало характеру відпрацьованої звички [62, с. 63]. Відповідно такі звичаєві відносини відрізнялися стандартною відшліфованою поколіннями процедурою поведінки її носіїв, яка мала в основному підсвідомий характер.

Зазначені характеристики однаковою мірою стосувалися і табу. Відомі навіть випадки, коли ненавмисне порушення мононорми, в основі якої лежала суворя заборона, викликала психогенну смерть від нервового стресу [182, с. 40];

в) мононорми закріплювали первісну рівність у соціально-однорідному суспільстві, виключаючи будь-яку перевагу одного члена суспільства над іншим, що відбивалося у сутності мононорм та архаїчних відносин. Тому в таких відносинах, як правило, виключалася ієрархічність у статусі суб'єктів, оскільки вони були рівними у своїх можливостях [61, с. 42];

г) у зміст мононорм був закладений принцип колективістського співжиття родового суспільства, адже мононорми виражали здебільшого виключно колективістські общинні цінності, дотримання яких було в інтересах всього роду [175, с. 54].

Відповідно у реалізації архаїчних відносин домінувало виконання, насамперед, обов'язків, яким відводилася головна роль. Права суб'єктів архаїчних відносин розчинялися і не відокремлювалися від обов'язків. Через це такий суб'єкт мав досить обмежені можливості у самостверженні і

залежав у своїх діях від колективної волі (рішення) роду, який міг узяти на себе відповідальність за дії свого члена, зокрема відкупити його, узяти під захист, якщо спільнота визнає його невинним. Якщо ж вина члена роду є очевидною, то колективним рішенням винного могли покарати і застосувати до нього навіть остракізм, що було рівнозначно смерті [183, с. 336];

д) значна кількість мононом носила релігійно-ритуальний смисл, що знаходило свій відбиток і в архаїчних відносинах. Як слушно зауважує відомий вітчизняний учений М. І. Козюбра, «...релігія справила величезний вплив на формування та функціонування права. Релігійні постулати, культури, ритуали й обряди стали тим середовищем, у надрах якого зароджувалися і «жили» правила, що регулювали поведінку людей» [59, с. 4]. Це зумовлювалося неспроможністю первісної людини раціонально пояснити окремі явища природи (землетруси, цунамі, смерчі тощо), а безсилля перед ними спонукало родову спільноту пояснювати їх походження потойбічними силами, міфічними причинами тощо [62, с. 63–64];

е) поширеною формою існування мононом і архаїчних відносин був ритуал, який являв собою низку послідовно здійснюваних діянь, що несли зашифрований смисл, зрозумілий для усіх оточуючих або тільки для посвячених (жертвам, шаманам, старійшинам, вождям тощо). У ритуалах акцент зміщувався зі змісту на зовнішню форму його виразу, яка була суворо канонізованою [62, с. 63]. Головною метою ритуалів було задобрювання потойбічних сил, звернення до них за допомогою, наприклад, у викликанні дощу, сприянні в результативному полюванні, лікуванні хворих тощо;

ж) регулятивну та виховну функцію у первісному суспільстві виконували релігійні обряди, які також служили формою виразу архаїчних відносин. Сутність зазначених обрядів полягала в здійсненні комплексу послідовних дій, вигуків, демонстрації знаків, сигналів, тілесних рухів тощо, що в сукупності утворювали код спілкування з потойбічними силами (духами, богами, душами предків тощо). Ритуальні й обрядові відносини

характеризувалися чіткою послідовністю їх здійснення, що ґрунтувалося на суворій дисципліні та відпрацюванні до автоматизму механізму їх виконання. Від учасників обрядових і ритуальних відносин вимагалось лише суворе дотримання всіх елементів процедури їх здійснення [175, с. 52];

и) здебільшого реалізація мононорм і виникаючих на їх основі архаїчних відносин не потребувала стороннього контролю і зовнішнього примусу або впливу. Мононорми, як правило, виконувалися свідомо, в основному добровільно, без задіяння вольового чинника, а інколи – на рівні інстинкту. Якісна реалізація мононорм і ретельне здійснення виникаючих на їх основі архаїчних відносин забезпечувалися також соціальним контролем з боку членів роду. Такий контроль не обов'язково супроводжувався суворим покаранням порушника мононорми, діяння якого проявилось в неналежному її виконанні. Реакцією на таке порушення могла служити відмова в допомозі винному в масштабних роботах, які вимагали додаткових рук і сили (ремонт чи будівництво його житла, ліквідація наслідків стихійного лиха, роботи на земельній ділянці тощо). Широко застосовувалася психологічна ізоляція системного порушника мононорм від суспільного життя роду, що проявлялося в ігноруванні та нехтуванні його прохань [184, с. 58].

Відомий дослідник первісної організації суспільства Б. Маліновський зазначені засоби впливу на порушників мононорм називав «внутрішніми санкціями» [185, с. 30], дещо ідеалізуючи їх можливості та значення.

Ефективним засобом дотримання мононорм і реалізації архаїчних відносин була загроза сакрального покарання з допомогою залучення потойбічних сил (духів, богів тощо), що супроводжувалося застосуванням магічних санкцій (прокляття, заклинання), дія яких у свідомості додержавного суспільства розтягувалася у часі, але була неминучою. Загроза гніву і кари містичних сил були страшнішими, ніж людське фізичне покарання. Як наголошує В. С. Нерсесянц, магічна санкція була істинною

знахідкою, майже ідеальним засобом запобігання порушенням мононорм і забезпечення архаїчних відносин у родовому суспільстві [175, с. 63];

к) варто особливо наголосити, що свідомістю пересічного учасника первісного суспільства і навіть представників його еліти мононорма та архаїчні відносини не розмежовувалися, а сприймалися як єдина субстанція. При цьому архаїчні відносини розцінювалися як «правило в дії» або «норма в дії».

Окрім інших причин, на наш погляд, це пояснюється ще й тим, що при передачі знань про зміст мононорм, процедури їх дотримання тощо представникам підростаючого покоління дорослими членами суспільства застосовувалися стереотипні твердження, що пояснювали їх важливість, доцільність і необхідність як для окремого індивіда, так і для родового суспільства загалом. Такими твердженнями були: «так треба», «так робили наші пращури», «так було завжди», «цього вимагають духи, боги» тощо. Зазначені вирази вживаються і в сучасному житті при поясненні малим дітям змісту звичаїв, традицій або релігійних положень, яких доросла людина не в змозі доступно пояснити;

л) окрім дослідники вбачають зародження в надрах архаїчного права паростків сучасних галузевих правовідносин. Так, на думку М. Мосса, завдяки архаїчним міжродовим, міжплемінним, міжсоюзно-племінним договорам зародилися сучасні цивільно-правові відносини. Сторонами у них виступали не окремі особи, а роди, племена, ради старійшин, ради вождів, а об'єктами – як рухоме та нерухоме майно, так і військові послуги, обряди, жінки, ярмарки, свята тощо. Змістом таких договорів були взаємні поставки об'єктів договору [186, с. 88–89; 28]. Кожний акт поставки тут виступає як напівкомерційна угода, що супроводжується публічним церемоніальним супроводом, метою якого є справити позитивне враження на іншу сторону договору, похвалитися власними статками, продемонструвати багатство роду або племені, завоювати довіру та визнання тощо [175, с. 82].

Інший дослідник Е. Аннерс вважає, що повноваження вождя в керівництві військовими діями, які регламентувалися окремими мононормами, послужили основою зародження військового права у пізніші державні часи та посприяли розвитку військових відносин.

У примирювальному праві додержавного суспільства й архаїчних відносинах, що виникали в ході примирювальної процедури, здійснюваної радою старійшин, народними зборами або вождем, той же Е. Аннерс вбачає зародження окремих елементів кримінально-правових і цивільно-правових відносин [179, с. 12–15].

У первісному соціальному контролі за дотриманням мононорм та в застосуванні внутрішніх, у тому числі і магічних (сакральних) санкцій, О. Ф. Скакун вважає зародження інституту юридичної відповідальності, який отримав свій подальший розвиток уже в державно-організованому суспільстві [61, с. 43].

Отже, на підставі викладеного можна констатувати, що правовідносинам державно-організованого суспільства, що регулюються правовими нормами позитивного юридичного права, передували архаїчні відносини, які регулювалися мононормами архаїчного права. Обидва види зазначених відносин функціонували паралельно протягом тривалого часу. Процес витіснення архаїчних відносин з одночасним трансформуванням їх у класові правові відносини відбувався поступово, еволюційним шляхом. Зазначена тенденція пояснюється тим, що майнове та суспільне розшарування родової общини та переродження її в територіальну (протоселянську) общину спричинило формування класів і започаткувало економічну експлуатацію заможною племінно-бюрократичною верхівкою родового суспільства своїх збіднілих співвітчизників. Це зі свого боку породило розвиток пізньородових напівексплуататорських (перехідних) відносин, які в період утвердження ранніх держав стали основою для

формування та розвитку експлуататорських економічних відносин державно-організованого суспільства [175, с. 98].

Проаналізувавши проблеми походження архаїчного права, його мононом та архаїчних відносин у додержавному суспільстві, їх загальних ознак і особливостей, доцільно перейти до дослідження зазначених проблем уже в державно-організованому суспільстві, зосереджуючи увагу на їх найменш досліджених або спірних проблемах.

Вітчизняний науковець професор О. І. Харитонова окреслює такі три основні періоди в розвитку теорії правових відносин:

1. Формування теорії правовідносин у контексті загального розвитку правової науки Російської імперії протягом другої половини XIX ст. та початку XX ст.

2. Започаткування оригінальної радянської теорії правових відносин в часи існування більшовицької державності та протягом життєдіяльності СРСР, починаючи з 20-х років XX ст. і закінчуючи другою половиною 80-х років XX ст.

3. Вітчизняний період розвитку теорії правовідносин після набуття Україною незалежності, який бере початок з 90-х років XX ст. і продовжується в наш час [187, с. 19].

Запропонована періодизація розвитку та дослідження теорії правових відносин обмежується лише дореволюційним часом, радянською добою та періодом незалежності України, оминаючи первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну та ранньобуржуазну епохи накопичення емпіричного матеріалу, спроб наукового осмислення окремих проблем правовідносин, аналіз та узагальнення існуючих поглядів на певні аспекти таких відносин різних мислителів тогочасного світу.

Тому, на наш погляд, теоретичне дослідження проблем правовідносин варто починати з архаїчних відносин, що регулювалися монономами

архаїчного права первісного суспільства, про що вже йшлося у першій половині цього підрозділу.

У пізнанні еволюції правових відносин як головної юридичної категорії заслуговує уваги і рабовласницька епоха їх розвитку, особливо в давньоримський період.

Так, римські юристи урегульовані правом відносини називали *ius vinculum* як взаємний двосторонній зв'язок між конкретними сторонами, що характеризується пов'язаністю нормами об'єктивного права. Таке трактування двостороннього правового відношення між сторонами відповідає загалом сучасній дефініції правовідносин [188, с. 58–60].

Зазначене визначення правових відносин послужило теоретичною базою осмислення їх у більш пізніші часи. Зокрема М. М. Коркунов окреслює правовідношення як юридичне відношення двох суб'єктів, пов'язаних між собою взаємними правами й обов'язками, наголошуючи, що головним у правовідносинах є обов'язок кожної зі сторін [189, с. 139, 143].

Л. Й. Петражицький, спираючись на здобутки римських юристів і європейських мислителів більш пізніших часів, висвітлює правові відносини як реальний вольовий зв'язок двох або більше учасників, між якими встановлюються взаємні обов'язки та домагання [190, с. 344–355; 381–385]. Такого ж трактування правовідносин у тій чи іншій інтерпретації дотримуються й інші науковці дореволюційного періоду, такі як Ф. В. Тарановський, Г. Ф. Шершеневич та ін. [191, с. 143; 192, с. 568–569]. Не вважаємо за потрібне здійснювати детальний аналіз особливостей їх наукових поглядів, оскільки вони достатньо проаналізовані в багатьох сучасних монографічних, дисертаційних та інших дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених [86; 187; 193; 194; 195; 196; 197; 198; 199].

Починаючи з середини 50-х років ХХ ст., активно розвивається концепція широкого підходу щодо трактування сутності права, яка розповсюджується на правові норми, правовідносини та інші правові

явища [200, с. 170]. У зв'язку з цим науковий аналіз правових відносин характеризується багатоманітністю ракурсів їх пізнання та всебічністю напрямків наукового пошуку. Правовідносини стали розглядатися як результат реалізації правової норми [194, с. 51], як форма взаємодії сторін, суб'єктів права [201, с. 114, 129], як правовий спосіб узгодження юридичних питань [202, с. 4–11], як система елементів [202, с. 34–42] та в інших ракурсах, що значно розширило діапазон і простір їх наукового осмислення.

Однак паралельно з позитивними факторами досліджень правових відносин продовжується подальша позитивізація вчення про них, що відповідало духу офіційної радянської ідеології. Зазначений процес був започаткований з ініціативи тогочасного Генерального прокурора СРСР А. Вишинського ще у 1938 році під час проведення «Наради з питань науки Радянської держави і права», організованої 16–19 липня 1938 року Інститутом права АН СРСР, директором якого, до речі, був сам А. Вишинський. Сутність зазначеного заходу полягала в остаточному закріпленні тотальної опіки більшовицької партійно-бюрократичної верхівки над юридичною наукою завдяки офіційному визнанню юридичного позитивізму сталінського гатунку як єдино правильної концепції розвитку правової науки. Усі інші напрямки, погляди, теорії та концепції віднині визнавалися як «буржуазні», «антирадянські», «псевдонаукові» тощо [203, с. 353–385].

Завдяки такій політиці остаточно утвердилося сталінське однобоке розуміння права, правовідносин та інших ключових юридичних категорій і процесів. Про це детально й аргументовано йдеться в наукових працях вітчизняного вченого М. М. Шумила [204, с. 27–33].

Доречно наголосити, що сталінська позитивізація правової науки загальмувала об'єктивний розвиток наукових поглядів і процесів дослідження у сфері юриспруденції (у тому числі і проблем правовідносин) більш як на 15 років, аж до початку 1954 року – року значного пом'якшення

політичного режиму в СРСР у зв'язку зі смертю Й. Сталіна та зміною державного керівництва [205, с. 123–124].

Одним з основних провідників популяризації та утвердження ідей позитивізації вчення про правові відносини у радянській юридичній науці того часу був М. Г. Александров – завідувач кафедри теорії держави і права Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, – який стверджував, що соціалістичні правовідносини є вираженою у юридичних нормах соціально-класовою волею робітничого класу та всього трудового народу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя робітників, відображеною у правилах поведінки, що встановлені або визнані радянською державою та охороняються примусовою силою останньої [206, с. 4–8].

П. І. Стучка – державний та партійний діяч СРСР – навіть стверджував, що право – це не що інше як система (порядок) суспільних відносин, що відповідають інтересам панівного (робітничого) класу й охороняються його організованою силою [207, с. 13].

Таке спотворене праворозуміння та хибне трактування правовідносин майже повністю загальмувало їх об'єктивне дослідження еволюційним шляхом у ході наукових дискусій і нав'язало догматичне їх осмислення у сталінському більшовицько-позитивістському дусі.

Варто зазначити, що недотримання ідеологічних настанов КППС в юридичній науці тягли за собою як партійні санкції у вигляді оголошення різних стягнень (усунення з її керівних органів, виключення з партії тощо), так і притягнення до дисциплінарної відповідальності (пониження в посаді, звільнення з роботи та ін.). Проте найбільш жорсткими заходами боротьби з «інакомисленням» в юридичній науці було притягнення до кримінальної відповідальності.

Цьому сприяла низка факторів, а саме: надумана теза Й. Сталіна, висловлена ним у доповіді на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 року щодо подальшого загострення класової боротьби в

радянському суспільстві, викликані успіхами в соціалістичному будівництві; доповнення КК УРСР у липні 1934 року статтями 54-1–54-14, що передбачали відповідальність за «контрреволюційну діяльність», «зраду Батьківщини», під ознаки злочинів яких можна було «підвести» будь-яке діяння; можливість застосування аналогії закону у випадку відсутності «необхідної» статті чинного КК, що прямо передбачалося статтею 7 КК УРСР 1927 року. Зазначені фактори сприяли посиленню кримінальних репресій щодо науковців, у тому числі і проти вчених-юристів [205, с. 123–126].

У таких умовах партійно-бюрократичного та ідеологічного тисків, репресивних заходів проти наукової інтелігенції юридична наука переорієнтовується з дослідження правовідносин у межах конкретних галузей права з прагматичних позицій на їх осмислення поза галузями права як абстрактної загальнотеоретичної категорії [204, с. 32].

Отже, другий період розвитку вчення про правові відносини (за періодизацією О. І. Харитонові) характеризується спробами пристосування минулих надбань, що стосуються проблем правовідносин, під потреби радянської юридичної науки й офіційної тоталітарної догматичної ідеології.

Водночас у цей період також зосереджується увага науковців на проблемі співвідношення суспільних відносин як родового поняття та правових відносин як основного їх різновиду. При цьому суспільним відносинам віддається перевага як первинній категорії та соціальній основі виникнення і розвитку правовідносин [208, с. 522–523].

З 80-х років ХХ ст. спостерігається певна зміна підходів пізнання державно-правових явищ, зокрема і правових відносин, що проявлялося в антропоцентричній переорієнтації наукових досліджень. До цього спонукали явища застою в економіці, політиці, гуманітарній та правових сферах і гостра потреба їх реформування на користь суспільства й людини. При цьому

головною умовою проведення правових реформ вбачалася гласність їх проведення, що відповідало духу соціальної перебудови суспільного та державного ладу, проголошеної тодішнім Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачовим. Реалізація політики перебудови зумовила активізацію подальших загальнотеоретичних юридичних досліджень загалом та концепції правовідносин зокрема, у тому числі і в галузевих науках [209; 210, с. 16–21].

У цей час також активно популяризується загальнодозвільний тип правового регулювання, який ґрунтується на принципі: «дозволено все, що не заборонено законом» [211, с. 7–8].

Поступово повертаються в науковий обіг замовчувані раніше або давно забуті радянською наукою категорії, що мають пряме відношення до проблем правових відносин, такі як: «антропологічна парадигма», «громадянське суспільство», «людиноцентристський вимір», «приватний інтерес», «приватне право», «правова та соціальна держава» та ін., які адаптовувалися науковцями до радянської соціалістичної правової дійсності того часу [210; 212; 213; 214].

Спостерігається зміна пріоритетів у загальнотеоретичних дослідженнях правовідносин: інтенсивно починають вивчатися приватні та публічні відносини у зв'язку з офіційним визнанням приватної власності та підприємницької діяльності, особливості реалізації правовідносин у правовій державі, сутність і значення правовідносин соціальної держави; зосереджується увага на їх головній спрямованості – забезпеченні прав, потреб та інтересів людини; активно досліджуються правовідносини, пов'язані з різними формами власності, а також тенденції становлення та розвитку ринкових відносин тощо [215; 216; 217; 218; 219; 220; 221].

В останні роки існування правової науки в СРСР головна увага в пізнанні правовідносин акцентується на аналізі їх структури, характерних ознак змісту, усебічному осмисленні, насамперед, галузевих правових відносин, специфіки їх виникнення та прояву, особливостей співвідношення

з нормами права тощо. Правовідносини загалом у той час досліджувалися як комплексна багатогранна категорія [222; 223; 224; 225; 226].

Така тенденція їх пізнання у вітчизняній науці зберігається і до нині. На сьогодні правові відносини розглядаються вітчизняними та зарубіжними науковцями в різних ракурсах (підходах), а саме:

як комунікативні соціальні відносини, суб'єкти яких співвідносять свою поведінку із взаємозумовленими правами й обов'язками (феноменально-комунікативний ракурс визначення правовідносин) [227, с. 759];

як передбачене юридичною нормою ідеологічне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках конкретних суб'єктів права (ідеологічний ракурс) [228, с. 82];

як правова форма соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результатів, що передбачені законом, або не суперечать закону чи іншим джерелам права (соціальний підхід) [92, с. 188];

як модель (образ) поведінки суб'єктів, що взаємодіють між собою на основі правових норм, і яка характеризує зв'язок прав і обов'язків у вигляді юридичної моделі реальної поведінки конкретних суб'єктів (модельний ракурс або підхід) [32, с. 211; 229, с. 144];

як свідомо-вольові суспільні відносини, що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами й обов'язками, реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу. Приблизно таке ж визначення правовідносин пропонує і О. Ф. Скакун з позицій їх класичного осмислення [61, с. 389; 65, с. 194].

Надзвичайно лаконічне визначення правових відносин пропонують автори сучасного підручника «Загальна теорія права» за загальною редакцією М. І. Козюбри, наголошуючи, що – це вид суспільних відносин, які виникають на основі права й учасники яких є носіями суб'єктивних прав та

юридичних обов'язків. У зазначеній дефініції автори максимально розширили підстави виникнення правовідносин, визначаючи такими право загалом, а не правову норму, що є новим їх трактуванням у вітчизняній науці [63, с. 226].

Окремі науковці процес пізнання правових відносин зводять лише до двох підходів, які вони називають концепціями: природно-правової [230, с. 85] та позитивістської [231, с. 150], що, на наш погляд, значно звужує предмет дослідження.

Існують і інші підходи осмислення правових відносин, які мають менш вагомий характер і незначне визнання їх серед науковців [232, с. 13–14].

Отже, можемо констатувати, що і до сьогодні не існує єдино визнаного підходу трактування правовідносин юридичною наукою, що підтверджує складність, багатогранність і динамічність цього явища, про що ми вже детально вели мову в окремій статті [233].

Для об'єктивності подальших наукових розвідок варто окреслити відмінності понять «діяльність» і «правові відносини», плутанина яких була започаткована в ранні радянські часи невірним твердженням К. Маркса та Ф. Енгельса про те, що будь-які відносини є результатом і формою людської діяльності [234, с. 402–403]. Діяльність повинна розглядатися як другорядна категорія щодо правовідносин, які є формою (способом) здійснення людської діяльності [235, с. 14–21]. Адже діяльність може здійснюватися і поза правовими відносинами та необов'язково мусить мати юридичний характер, а діяльність у правовідносинах є унормованою правовими нормами, «вибрана» державою спеціальна діяльність, яка має загальнообов'язковий характер саме для конкретних правовідносин. Будь-яка діяльність може здійснюватися і одноособово (окрім тої, яка за своїм змістом потребує колективних зусиль), а діяльність у правових відносинах має, як мінімум, дуалістичний характер, оскільки передбачає відношення між двома і більше

суб'єктами. Тому очевидно, що терміни «діяльність» і «правові відносини» далеко не тотожні поняття.

Важливе значення в нашому дослідженні має уточнення та деталізація загальнотеоретичних ознак правовідносин, що дасть змогу чітко відмежувати й окреслити їх спеціальні риси у сфері прикордонної безпеки, а також виявити приховані характеристики та зв'язки.

Серед загальних ознак правовідносин більшість науковців виокремлюють такі:

1) вони є різновидом суспільних відносин, тому що виникають між людьми та їх асоціаціями як суб'єктами права;

2) вони є ідеологічними відносинами, оскільки ще до свого виникнення проходять крізь свідомість відповідних суб'єктів, у якій складаються у вигляді сформованої законодавцем моделі соціальної поведінки. Такі зв'язки мають відповідати офіційній державній ідеології та ціннісним орієнтаціям суспільства [61, с. 389–390];

3) вони формуються з приводу конкретних соціальних благ або з потреби забезпечення певних інтересів;

4) вони виникають, змінюються, призупиняються, відновлюються чи припиняються на основі принципів і норм права [65, с. 195]. Однак варто зауважити, що в багатьох правових відносинах, особливо приватного характеру, норма права передбачає лише загальну теоретичну модель правовідносин, яка потребує додаткового взаємного узгодження сторонами своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків та їх конкретизації в окремій угоді. Таке узгодження має відповідати принципам і нормам права, які регламентують зазначений вид правових відносин [63, с. 226].

При цьому доречно наголосити, що недосконала правова норма породжує недосконалу модель правовідносин, дотримання якої відповідними суб'єктами знижує якість і кінцевий результат правового регулювання, що особливо наочно проявляється у публічній сфері.

Продовжуючи аналіз викладеної ознаки правовідносин щодо пов'язаності їх нормами права, варто підкреслити, що в наукових джерелах існує позиція відносно позанормового виникнення правових відносин у надрах суспільства. Вони завідомо формуються та розвиваються як правові за своїм характером зв'язки, змістом і правовою природою через історичну необхідність, а не в результаті впливу на них норм права [236, с. 5]. Така ситуація, насамперед, має місце в переломні періоди розвитку суспільства – зміни державного та суспільного ладу, політичного режиму, що тягне за собою зміну типу та форми держави, а відповідно і її правової системи тощо. У таких умовах правові відносини визрівають (де-факто) в надрах суспільства, у вигляді конкретно спрямованої діяльності людей, а держава пізніше, після їх формування лише (де-юре) закріплює їх у правових нормах. Зазначена позиція повністю узгоджується з широким підходом щодо розуміння права, з концепцією трьох рівнів правоутворення та інститутом прогалін у праві та законі [237, с. 189; 238, с. 69];

5) учасники правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками, у яких права й інтереси однієї сторони можуть бути реалізовані завдяки виконанню обов'язків іншою стороною, адже в більшості правовідносин обидві сторони мають і права і обов'язки;

б) правовідносини є свідомо-вольовими відносинами, тому що вони виникають і реалізуються на основі волевиявлення хоча б одного із суб'єктів (державного органу, посадової особи тощо), у свідомості якого відображається його особиста воля та воля держави, закладена у приписи норм права.

Однак варто зауважити, що воля суб'єктів правовідносин і держави, закладена у зміст правової норми, знайде своє відображення у правових відносинах лише тоді, коли вона буде фактично реалізована. Адже саме завдяки реалізованій волі втілюються в конкретних діях суб'єктів

правовідносин їх суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки, що забезпечує задоволення потреб та інтересів усіх заінтересованих учасників таких відносин. Воля, як слушно підкреслює Д. А. Керімов, це засіб переходу від теоретичного пізнання до практичної реалізації, від суб'єктивності до об'єктивності, поєднання теоретичної свідомості та практичної діяльності з метою перетворення дійсності [239, с. 14].

Проте слід пам'ятати, що воля держави і суспільства (якщо вони співпадають) втілюється у змісті правової норми, а воля їх учасників – у самому правовідношенні [196, с. 62];

7) охорона та захист правових відносин з боку держави з можливістю застосування легального примусу. Державна охорона правовідносин полягає у створенні умов компетентними органами держави у певній сфері життєдіяльності для забезпечення нормальної реалізації суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків учасників конкретних правовідносин та ефективне застосування превентивних заходів щодо попередження можливих деліктів у правореалізаційній сфері. Захист має місце тоді, коли є порушення суб'єктивних прав, тому його метою є відновлення та усунення перешкод для належного їх здійснення у правовідносинах [240, с. 27–28].

Окреслення відмінностей охорони від захисту правових відносин з боку держави має особливе значення і у сфері прикордонної безпеки України. Так, Р. М. Ляшук, пропонуючи авторське визначення охорони державного кордону, наголошує, що вона полягає у здійсненні комплексно узгоджених заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону та встановлення режиму своєчасного попередження будь-яких загроз прикордонній безпеці держави. Захист, відповідно, виступає дієвою активною охороною за наявності реальних порушень кордону, а тому

здійснюється комплексно, з переважаючим застосуванням військових засобів та способів, передбачених законом [241, с. 157–158].

Більш детально відмінності між охороною та захистом аналізуватимуться нами у підрозділі 4.3.

3.2. Специфіка правових відносин у сфері прикордонної безпеки України

Утвердження людиноцентристської парадигми у сфері буття права та правовідносин спричинило зміну характеру відносин між державою і людиною, державою і суспільством. Зазначене положення знайшло своє відображення у ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина визнається найвищою соціальною цінністю. Адже саме її права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за забезпечення її потреб та інтересів, зміст яких міститься у правах і свободах, а людина несе відповідальність перед державою за виконання своїх обов'язків перед нею як громадянин і член суспільства [242, с. 369–372].

Історія науки безпекознавства засвідчує той факт, що раніше система забезпечення національної безпеки розглядалась крізь призму захисту інтересів, у першу чергу, – держави, розвитку її економічного та військового потенціалу, а також підпорядкування цим цілям потреб громадян. В умовах сьогодення законодавець акцентує увагу на кардинально іншій пріоритетності, презентуючи піраміду пріоритетів національної безпеки України в такій послідовності: 1) людина і громадянин – їх права і свободи; 2) суспільство – його духовні, моральні, культурні, історичні, інтелектуальні, матеріальні та інші цінності; 3) держава – її конституційний устрій, суверенітет і територіальна цілісність. Тобто завданням сучасної політики

національної безпеки України є забезпечення високого рівня захисту життєво важливих інтересів, завдяки якому створюються належні умови для гармонійного розвитку особистості, суспільства та держави. При цьому головним суб'єктом реалізації зазначеної соціальної гармонії виступає держава [243, с. 164–165].

Тому в основі діяльності сучасної демократичної, соціально-правової держави лежить забезпечення прав і свобод людини.

Така глобальна зміна характеру правових відносин між людиною та державою, закріплена на конституційному рівні, потягнула за собою сутнісні зміни галузевих і видових правовідносин у всіх сферах життєдіяльності держави й особи [187]. Це однаковою мірою відбилося і на правових відносинах, що виникають і реалізуються у сфері прикордонної безпеки, специфіка реалізації яких обтяжена гібридною війною, зміною безпекового середовища та необхідністю створення умов для відновлення територіальної цілісності України.

Потреба подальшої деталізації та розширення меж пізнання специфічних ознак правовідносин у досліджуваній нами сфері вимагає упорядкування головних складових понятійно-категоріального апарату з метою розмежування їх сутності, визначень, меж дії тощо задля правильного використання в подальших теоретичних викладках і узагальненнях монографії.

До головних елементів понятійно-категоріального апарату, які найчастіше фігуруватимуть у нашому науковому доробку та які не мають чіткого трактування на законодавчому рівні, ми відносимо такі: «безпека державного кордону», «прикордонна безпека», «прикордонна політика» та «прикордонна сфера». Саме цим категоріям буде присвячений подальший аналіз і пошукова дослідницька увага.

Так, безпека як загальне родове поняття визначається як відсутність небезпеки, збереження чогось, надійність [244, с. 67]; як стан, коли не загрожує небезпека, коли існує захист від небезпеки [245, с. 46].

Сучасні вітчизняні довідкові джерела тлумачать безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [246, с. 207], як відсутність ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння шкоди..., комплекс заходів і ресурсів..., призначених для запобігання такої шкоди... тощо [247, с. 40].

Деталізований аналіз поняття «безпека», різноманітних її видів і проявів подається в багатьох сучасних монографічних, дисертаційних та інших наукових дослідженнях, тому відпадає необхідність їх дублювання [199; 248; 249, с. 102–103].

Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» закріплює визначення таких видів національної безпеки, як: «воєнна безпека», «громадська безпека», «державна безпека» і пропонує дефініцію категорії «національна безпека» як родового поняття. Однак у ньому відсутні поняття як прикордонної безпеки, так і безпеки державного кордону України. Хоча у ч. 6 ст. 18 цього Закону наголошується, що ДПСУ реалізує державну політику у сфері безпеки державного кордону України, не розкриваючи сутності та змісту такої безпеки [52].

Водночас у наукових працях, які присвячені з'ясуванню певних проблем безпеки державного кордону, науковці акцентують увагу на тому, що така безпека охоплює територіальну цілісність України, недоторканність її кордону, його непорушність тощо [199, с. 81]. Г. Браун (ексміністр оборони США), підкреслюючи значення національної безпеки, особливо наголошував на захисті власної території та належному контролі своїх кордонів, тим самим концентруючи увагу на особливій ролі прикордонної безпеки в контексті національної безпеки США [248, с. 27].

Узагальнюючи викладене та враховуючи результати аналізу джерельної бази, що стосуються проблем безпеки, можна дійти висновку, що безпека державного кордону України – це стан надійної його захищеності від зовнішніх і внутрішніх загроз, що проявляється у відсутності факторів небезпеки для його недоторканності, з урахуванням фактора гібридної війни та сучасного стану безпекового середовища.

Значно більше уваги приділяється в наукових працях поняттю «прикордонна безпека», хоча законодавець також не дає його визначення навіть у законодавчих актах, прийнятих в умовах військового протистояння. Науковці одностайно стверджують, що прикордонна безпека є головною складовою національної безпеки України. Вона виступає ступенем захищеності територіальної цілісності та суверенітету держави, усіх сфер громадського життя і людської діяльності, прав і свобод громадян у прикордонному просторі, у зв'язку з чим досягається своєчасне виявлення, запобігання, нейтралізація реальних (потенційних) внутрішніх і зовнішніх загроз та забезпечується сталий розвиток прикордонних територій, транспарентність державного кордону для здійснення прикордонної діяльності та подорожування осіб [7, с. 660].

Дещо лаконічну дефініцію прикордонної безпеки пропонує В. Бірюков, трактуючи її як стан захищеності життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства та держави у прикордонному просторі. Він же окреслює низку заходів забезпечення прикордонної безпеки, наголошуючи, що така безпека здійснюється силами ДПСУ та іншими органами, що входять до сектору безпеки і оборони України, в обов'язки яких законом регламентовано її забезпечення. Вона реалізується в межах повноважень кожного конкретного органу держави шляхом застосування комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, економічних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних,

санітарно-карантинних, екологічних, технічних та інших заходів [250, с. 89–91].

Повніше визначення прикордонної безпеки з урахуванням реалій сьогодення та політичної ситуації у прикордонному просторі України пропонують автори монографії «Прикордонна безпека України: становлення, сучасний стан, проблеми і перспективи», які зазначають, що прикордонна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави в її прикордонному просторі, за якого суспільству, державі та особі не завдається шкода, а створюються умови для реалізації їх інтересів, пов'язаних зі свободою пересування через державний кордон, оперативного виявлення та припиняються правопорушення, здійснюється протидія загрозам національній безпеці на кордоні та планомірна діяльність з усунення причин їх виникнення [27, с. 6–7].

Інші науковці прикордонного відомства стверджують, що головним призначенням забезпечення прикордонної безпеки є створення та підтримка необхідного рівня захищеності життєво важливих інтересів, який би створював максимально сприятливі умови для життєдіяльності та розвитку особистості, суспільства й держави і виключав би можливість настання небезпеки підриву суверенітету української держави, ослаблення її ролі і значення як суб'єкта міжнародного права, обмеження її дієздатності щодо реалізації національних інтересів у прикордонній сфері [251, с. 362].

З урахуванням стану гібридної війни Росії проти України та анексією і окупацією РФ частини нашої території додатковим призначенням прикордонної безпеки є створення умов для відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаного державного кордону, а також гарантування її мирного майбутнього [48].

Проаналізовані положення дають можливість виокремити пріоритети першочергової реалізації державної політики у сфері прикордонної безпеки, а саме: державний суверенітет і територіальна цілісність України; життєво

важливі інтереси особи, суспільства та держави в її прикордонному просторі; реалізація міжнародного принципу непорушності кордонів і норм міжнародного права, у яких закріплено приписи щодо підтримання миру та добросусідських відносин у прикордонній сфері тощо [252, с. 157–160].

З урахуванням законодавчих підходів щодо окреслення поняття кожного з видів національної безпеки [52] пропонуємо таке визначення прикордонної безпеки – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, а також життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави в її прикордонній сфері від реальних і потенційних загроз.

Незважаючи на видиму, на перший погляд, тотожність понять «прикордонна безпека» та «безпека державного кордону», між ними існує суттєва різниця, а саме:

1. «Прикордонна безпека» більш широке поняття, ніж «безпека державного кордону», оскільки вона забезпечується всіма суб'єктами сектору безпеки і оборони України, а «безпека державного кордону» – в основному персоналом ДПСУ, при частковому задіянні інших державних органів, що характерно для мирного часу.

2. Прикордонна безпека здійснюється як у прикордонному просторі, так і поза його межами, а безпека державного кордону здебільшого забезпечується безпосередньо на лінії державного кордону та прилеглих до нього територіях (у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі) тощо.

3. Коло суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки охоплює не тільки державні органи, які входять до складу сектору безпеки і оборони, а й органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання та окремих громадян, що добровільно надають допомогу компетентним органам з зазначених питань, а коло суб'єктів безпеки державного кордону значно вужче, про що вже йшлося.

4. На нашу думку, поняття «безпека державного кордону» та «прикордонна безпека» співвідносяться як часткове та ціле, тобто безпека державного кордону є складовою частиною прикордонної безпеки [253]. Ця позиція дотично підтверджується формулюванням законодавцем правової норми, викладеної у ч. 6 ст. 18 Закону України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» [52].

Прикордонна безпека реалізується завдяки втіленню в державне та суспільне життя прикордонної політики, яка є складовою державної політики. Ще у 2002 році у проєкті Концепції прикордонної політики і безпеки було сформульовано визначення такої політики як сукупності заходів, спрямованих на забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України, реалізацію та захист національних інтересів і безпеки держави у її прикордонному просторі.

На сьогодні під прикордонною політикою науковці розуміють цілеспрямовану та скоординовану діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських структур, яка спрямована на забезпечення суверенітету, недоторканності та цілісності території, реалізацію та захист національних інтересів і безпеки держави в її прикордонному просторі [251, с. 365]. Однак зазначене визначення не враховує політичних і військових реалій останніх років, а саме: анексію Криму та міста Севастополя, окупацію РФ частини території України, військове протистояння на сході держави, спроби дестабілізації з боку Росії суспільно-політичної та економічної ситуації, провокування сепаратистських настроїв в її окремих регіонах тощо. Відповідно дефініція прикордонної політики, на наш погляд, має включити вищеперелічені фактори. Виходячи з викладеного, прикордонна політика України в нашому розумінні – це узгоджена системна наступальна діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, приватних утворень, громадських організацій та окремих громадян, яка спрямована на забезпечення державного суверенітету,

недоторканності та цілісності території, її відновлення в межах міжнародно визнаного державного кордону України, реалізацію та захист національних інтересів і безпеки держави, створення досконалої національної системи реагування на кризові ситуації, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз у прикордонній сфері в умовах гібридної війни.

Як видно з пропонованого визначення, прикордонна політика реалізується, насамперед, у прикордонній сфері. Термін «сфера» походить від грецького слова *sphaira*, що означає куля, кулеподібний предмет. У довідкових джерелах поняття «сфера» тлумачиться у декількох значеннях: а) як межі поширення якоїсь діяльності, впливу; б) як середовище буття чогось [245, с. 780]. А інше джерело тлумачить сферу як область дії, суспільне оточення, обстановку [254, с. 1021].

З урахуванням викладеного вважаємо, що прикордонна сфера – це частина публічних державних і міждержавних відносин життєдіяльності особи, суспільства та держави, її спеціальних органів, що забезпечують національну безпеку загалом та прикордонну безпеку зокрема, пов'язану з реалізацією державою та недержавними структурами прикордонної політики.

Як зазначає В. Л. Зьолка, прикордонна сфера охоплює такі складові, як прикордонний простір, прикордонні відносини, державний кордон, суб'єкти охорони та захисту державного кордону, органи та підрозділи ДПСУ, прикордонну інфраструктуру, нормативно-правову базу регулювання правовідносин у зазначеній сфері, прикордонні загрози та виклики, прикордонну практику службової діяльності, правосвідомість і правову культуру персоналу органів, що забезпечують прикордонну безпеку та інші складові [8].

Отже, прикордонна сфера України виступає важливим середовищем реалізації її прикордонної політики з метою забезпечення прикордонної безпеки держави, яка знаходить своє відображення у конкретних правових

відносинах суб'єктів охорони та захисту державного кордону України та інших їх учасників [253].

Завдяки щойно проаналізованим складовим (елементам) понятійно-категоріального апарату правові відносини у сфері прикордонної безпеки розглядатимуться нами на декількох рівнях: як абстрактно-теоретична категорія (сфера ідеального), що існує, моделюється, опрацьовується у свідомості науковця як галузево-теоретична та конкретно-практична категорія, що проявляється у зв'язках чітко визначених суб'єктів [187, с. 14]. Це дасть змогу виокремити їх як загальнотеоретичні характеристики, так і особливості прояву у сфері прикордонної безпеки та пізнати специфіку їх реалізації як складної динамічної категорії. При цьому на рівні цілеспрямованого дослідження виникає потреба аналізу конкретно-цільової спрямованості таких правовідносин, зокрема особливостей їх суб'єктного складу й об'єктів, а також специфіки реалізації правових норм у зазначеній сфері тощо.

Державна прикордонна служба України та інші органи, що забезпечують прикордонну безпеку, функціонують у публічній державно-владній сфері життєдіяльності та правового регулювання. Це зумовлено завданнями, що стоять перед відомством, а саме – забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні, а також охоронними функціями ДПСУ, що додатково свідчать про публічний державно-владний характер ОСД ДПСУ [46, ст. 1–2].

Викладене підтверджується ще й тим, що ч. 2 ст. 12 Закону України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» відносить ДПСУ до складу сектору безпеки і оборони держави, а ч. 6 ст. 18 згаданого Закону визнає її правоохоронним органом спеціального призначення, що реалізує державну політику у сфері безпеки державного

кордону України та охорони її суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні [52].

Зазначена аргументація дає нам право стверджувати, що більшість правових відносин у сфері прикордонної безпеки України регламентується переважно нормами адміністративного права, які поряд із загальними ознаками характеризуються ще й низкою специфічних рис, що системно були окреслені в кінці 70-х років ХХ ст., а саме:

а) вони виникають переважно у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності органів державної влади загалом та органів державного управління зокрема;

б) вони можуть виникати з ініціативи будь-якого суб'єкта конкретних правових відносин або з ініціативи тільки одного їх учасника навіть за відсутності згоди іншого, що типово для правовідносин досліджуваної сфери;

в) обов'язковою стороною адміністративно-правових відносин є орган державного управління чи посадова особа, яка його представляє, або відповідна організація, яка згідно із законом наділена державно-владними повноваженнями;

г) спори, що виникають між суб'єктами таких відносин, вирішуються, як правило, в адміністративному порядку (позасудовим шляхом);

д) сторони адміністративно-правових відносин несуть юридичну відповідальність перед державою в особі органів державного управління [255, с. 104–120].

О. І. Харитонова додатково виокремлює таку характерну рису адміністративно-правових відносин – вони є головним проявом публічного права на національному рівні. Науковець також пропонує і авторське визначення адміністративних відносин, яке, на наш погляд, гармонійно вписується і у сферу правового регулювання відносин прикордонної безпеки України. Це врегульовані адміністративно-правовою нормою суспільні відносини, що складаються в галузі державного управління та

адміністративної охорони публічного правопорядку, один з учасників (або всі учасники) яких є носієм владних повноважень, а також суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які перебувають під охороною держави [187, с. 22].

Окремі дослідники називають ще й таку спеціальну ознаку аналізованих правовідносин, як асиметричність (нерівність) прав і обов'язків їх учасників [256, с. 20].

Інші автори серед специфічних рис адміністративно-правових відносин називають прояв волі держави, суспільства та конкретних учасників під час їх реалізації [257, с. 129].

Дещо інакше до характеристики таких відносин підходить професор Ю. М. Фролов, виділяючи три складники, що породжують їх специфіку: 1) сферу виникнення та реалізації; 2) особливості їх суб'єктного складу; 3) порядок розв'язання спорів між їх учасниками й особливості юридичної відповідальності.

Виходячи з цих складників, він, дещо повторюючи інших науковців, виокремлює такі специфічні риси адміністративно-правових відносин:

вони виникають у сфері, безпосередньо пов'язаній із владно-управлінською діяльністю компетентних органів держави, та спрямовані на виконання завдань і функцій управлінської діяльності з метою задоволення публічних або індивідуальних інтересів їх суб'єктів;

обов'язковою стороною в них фігурує офіційний суб'єкт, наділений державно-владними повноваженнями, який представляє публічно-правовий інтерес та діє від імені держави;

вони характеризуються в основному юридичною нерівністю сторін, проте в окремих регулятивних адміністративних правовідносинах можливі і рівноpartnerські стосунки;

вони можуть виникати і з власної ініціативи суб'єкта, наділеного державно-владними повноваженнями, і без згоди іншої сторони (наприклад,

притягнення до адміністративної відповідальності порушника законодавства з прикордонних питань інспектором прикордонної служби);

спори між учасниками таких відносин вирішуються як в адміністративному, так і в судовому порядку.

Проаналізувавши загальні та специфічні ознаки адміністративних правовідносин, Ю. М. Фролов пропонує таке їх визначення: це врегульовані адміністративно-правовими нормами суспільні відносини, що виникають у сфері, безпосередньо пов'язаній із владно управлінською діяльністю, однією зі сторін яких є суб'єкт, наділений державно-владними повноваженнями з метою задоволення публічних або індивідуальних інтересів суб'єктів таких правовідносин [258, с. 236].

Можна констатувати, що адміністративно-правові відносини, будучи публічними за своїм змістом і суб'єктним складом, широко розповсюджені і у сфері прикордонної безпеки – особливої правоохоронної сфери державної діяльності. Їх специфікою є те, що вони реалізуються військовослужбовцями та працівниками ДПСУ, інших органів сектору безпеки і оборони, а відповідно забезпечуються державним примусом, правом застосування якого наділені суб'єкти сфери забезпечення прикордонної безпеки держави. В окремих випадках вони мають конфіденційний характер, оскільки регламентуються нормами відомчих підзаконних нормативно-правових актів з грифами секретності «Цілков таямно» та «Таямно», які пов'язані з охороною та захистом державного кордону. Їх учасниками, окрім загальних, можуть бути і спеціальні суб'єкти: військовослужбовці та працівники оперативно-розшукових підрозділів, іноземці, апатриди, незаконні мігранти, біженці тощо. Їх поняття та особливості ми більш детально вже розглядали в окремих наукових публікаціях [259, с. 9–12; 260, с. 26–29].

Доречно наголосити, що визнання сучасною наукою поділу права на приватне та публічне має значення і для регулювання відносин у сфері

прикордонної безпеки. Воно зумовлено розмежуванням сфер правового регулювання на приватну та публічну. У приватній сфері домінують приватні інтереси та правовідносини, домінуючими учасниками яких є громадянське суспільство й особа. А в публічній сфері головними суб'єктами є держава та органи, що її представляють, тому в ній превалюють публічні інтереси та правовідносини.

Дослідження публічно-правових відносин як самостійної категорії передбачає висвітлення їх юридичної природи, особливостей прояву, що дозволяє більш глибоко пізнати їх сутність, що розкривається у змісті, суб'єктному складі тощо [86, с. 112–113].

Потребу умовного поділу права на приватне та публічне для більш глибокого осягнення його змісту, ролі, призначення у відповідних сферах прояву правового регулювання помітили ще в античній Греції. Так, Арістотель зазначав, що порушення права публічного шкодить усій спільноті, а порушення права приватного заподіює шкоду окремим її членам [261, с. 35–36].

Відомий римський правознавець і мислитель Ульпіан, будучи також прибічником такого поділу права, наголошував, що при усвідомленні римського права потрібно враховувати два його аспекти прояву – публічний і приватний [262], підкреслюючи при цьому, що публічне право має відношення до держави, а приватне – відбиває інтереси окремих осіб [62, с. 253].

Р. Ієрінг для власної аргументації розмежування права на приватне та публічне вводить у вирішення цієї проблеми категорію «інтересу». Він зауважував, що у сфері приватного права особа з власної ініціативи сама захищає свої інтереси завдяки подачі цивільного позову. Тому тут має місце «самозахист» інтересів. Натомість у сфері публічного права захист порушених інтересів відбувається за ініціативою органів державної влади, який здійснюється адміністративним шляхом [190, с. 515].

Німецькі вчені пішли далі, висуваючи декілька теорій поділу права на приватне та публічне: 1) традиційну – теорію інтересів, яка поділяє позицію Р. Іерінга; 2) теорію розмежування відносин щодо рівностатусних суб'єктів та субординаційно підпорядкованих суб'єктів [263, с. 125]; 3) теорію уповноваження, згідно з якою до публічного права належать ті приписи, які уповноважують діяти державу або іншого носія публічної влади відповідним чином [264, с. 26].

Проте, незважаючи на полеміку щодо визнання поділу права на приватне та публічне, а також визначення критеріїв такого розмежування, більшість учених, все-таки зійшлися на тому, що публічне та приватне право розглядаються як дві рівнозначні й однаково важливі складові частини загального феномену права [265, с. 83].

Тому приватноправові та публічно-правові відносини є рівноцінними взаємодоповнюючими формами реалізації норм права й однаково важливими елементами МПР відносин у досліджуваній сфері.

Як уже зазначалося, головним проявом публічного права у національному законодавстві сфери прикордонної безпеки є адміністративне право, а відтак домінуючими правовідносинами у такій сфері є публічні адміністративні відносини охоронно-захисного характеру, про що ми в подальшому вестимемо мову.

Ю. О. Тихомиров, спираючись на наукові здобутки М. М. Коркунова та інших учених, пропонує такі ознаки публічно-правових відносин: державна влада в них виступає не тільки як суб'єкт охорони існуючих правовідносин, а й одночасно як суб'єкт права; з владою вступають одночасно у правовідносини величезна кількість суб'єктів; межа між юридичними відносинами і відносинами влади чітко проглядається тільки у випадку розмежування функцій суб'єкта-охоронця і суб'єкта права; відносини владарювання, пов'язані з охороною існуючих правовідносин, самі є предметом охорони з боку держави [266, с. 182–184].

Більш прагматично і конкретизовано викладені характерні риси публічно-правових відносин у дисертаційній роботі О. І. Харитонової, яка справедливо наголошує, що в наукових розвідках публічному праву та його правовідносинам приділялося мало уваги. До таких рис вона, насамперед, відносить:

1) для них притаманний імперативний метод правового регулювання, оскільки публічне право пов'язане з реалізацією публічної влади, що ґрунтується на засадах централізації та субординаційного підпорядкування;

2) вони забезпечуються легальною силою держави, яка характеризується моноцентричністю прийняття владних рішень і багатоманітністю використовуваних ресурсів;

3) одним з учасників публічно-правових відносин обов'язково виступає суб'єкт публічної влади;

4) регулювання таких відносин здійснюється за схемою «з гори до низу» на владних примусових засадах, головним змістом якого є виконання юридичного обов'язку;

5) у МПР публічних відносин властиве домінування спеціально-дозвільного типу правового регулювання, який ґрунтується на принципі: «заборонено все, крім того, що прямо дозволено законом»;

6) діяльність суб'єктів публічно-правових відносин, наділених владними повноваженнями, також жорстко регламентована законом, тому їх волевиявлення у виборі варіанта поведінки суворо обмежене. Така обмеженість яскраво проявляється у виконанні службових повноважень військовослужбовцями та працівниками ДПСУ;

7) у механізмі регулювання аналізованих відносин, незважаючи на їх імперативність, природно поєднується примус і переконання [267, с. 142–147].

Отже, метою публічного права та його правовідносин є забезпечення охорони та захисту, насамперед, публічних інтересів, які є найбільш

значущими цінностями для держави і суспільства. У нашому дослідженні – це прикордонна безпека, в основі якої лежить територіальна цілісність України, недоторканність державного кордону й охорона суверенних прав в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні.

Однак варто враховувати, що, згідно з положеннями ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», основою громадської безпеки і порядку серед інших цінностей проголошено захищеність прав і свобод людини та громадянина, а також визначено їх пріоритетність серед інших завдань у діяльності сил безпеки й оборони держави, до яких належить і ДПСУ [52, ст. 1].

Сутність і зміст публічно-правових відносин не можна зводити лише до владних правовідносин. Держава зусиллями своїх органів, окрім забезпечення прав і свобод громадян, виконує низку соціальних функцій і послуг, що зумовлює взаємне проникнення публічного та приватного права, і спричиняє виникнення нових об'єктів публічно-правового регулювання [267, с. 30].

У цьому аспекті доречним вважаємо обґрунтування існування окремими авторами (Є. Б. Лупарєв, М. Б. Добробаба, Т. В. Мокіна) не тільки приватних і публічних, а й комплексних правовідносин (публічно-приватних та приватно-публічних), які характерні для тих сфер правового регулювання, де приватне не може існувати без публічного. Головне, що визначає комплексний характер публічно-правових відносин, це невід'ємна взаємопов'язаність норм, що їх регулюють. Наводячи приклад комплексних правовідносин, згадані автори наголошують, що наявність публічно-процесуального механізму реалізації норм матеріального права створює комплексні публічно-приватні правовідносини [198, с. 11–12, 30–31].

Аналізу комплексних правовідносин ми приділимо більш ретельну увагу під час висвітлення проблем класифікації правових відносин у підрозділі 4.1.

Ураховуючи, що ДПСУ та інші органи, які входять до складу сектору безпеки і оборони держави, є правоохоронними органами спеціального призначення або військовими формуваннями з правоохоронними функціями, відповідно правовідносини, які виникають, реалізуються та трансформуються у сфері прикордонної безпеки, за своїм характером є переважно правоохоронними публічними відносинами. Адже співробітники зазначених органів держави, будучи потенційними суб'єктами різноманітних правовідносин, виконують у ході їх реалізації, насамперед, охоронні й захисні завдання та функції держави, визначені чинним законодавством.

Важливою особливістю правоохоронних відносин у досліджуваній сфері є їх процесуальний характер, оскільки вони виступають засобом забезпечення, насамперед, адміністративної, кримінальної, дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності [1, с. 37].

Правоохоронні відносини у сфері прикордонної безпеки України реалізуються з метою охорони та захисту інтересів суспільства і держави, тому за своєю сутністю вони є не тільки управлінськими, а й охоронними та захисними відносинами владно-субординаційного характеру. Вони реалізуються у разі потреби з допомогою легального примусу і навіть шляхом застосування спеціальних засобів і зброї, оскільки їх об'єктами виступають найбільш значущі інтереси суспільства та держави, такі як: державний суверенітет, права і свободи людини, політична незалежність, територіальна цілісність, недоторканність державного кордону тощо. У зв'язку з викладеним більшість науковців серед завдань, що стоять перед ДПСУ, на перше місце ставлять охорону та захист відповідних інтересів, які породжують охоронні та захисні правовідносини у сфері прикордонної безпеки [14, с. 155].

Важливою особливістю зазначених відносин у досліджуваній сфері є їх динамізм, зумовлений швидкоплинністю загроз і викликів, спричинених, насамперед, агресивною політикою Росії щодо України. Це породжує швидку

зміну характеру правовідносин, а також викликає потребу їх трансформації в оборонні та захисні відносини.

Правоохоронні відносини трактуються науковцями неоднозначно, адже кожний дослідник намагається виділити в них свої специфічні риси.

Так, О. І. Харитонова пропонує взагалі відмовитися від терміна «правоохоронні відносини» і замінити його поняттям «охоронні відносини», аргументуючи це тим, що адміністративне право є здебільшого регулятивною галуззю права, а не охоронною. Тому охоронні відносини, на її думку, є лише результатом трансформації регулятивних в охоронні в результаті вчинення правопорушення [187, с. 327].

А. М. Колодій стверджує, що під охоронними правовідносинами слід розуміти відносини, які виникають з факту неправомірної поведінки окремих суб'єктів як результат негативної реакції держави на таку поведінку [237, с. 225].

Майже аналогічного визначення охоронних правовідносин дотримується А. М. Завальний, наголошуючи, що в ході їх реалізації відбувається притягнення суб'єкта за вчинене правопорушення до юридичної відповідальності [65, с. 196].

Отже, більшість сучасних науковців стверджують, що охоронні правовідносини виникають на основі юридичних заборон і є наслідком вчинення суб'єктами порушень зазначених заборон [63, с. 227].

Зауважимо, що в нас є власна позиція щодо трактування охоронних і захисних правовідносин у сфері прикордонної безпеки, на якій ми детально зупинимося у підрозділі 4.3.

Для повної характеристики правових відносин у сфері прикордонної безпеки та з метою відмежування їх від правовідносин інших сфер праворегулятивної діяльності держави варто розглянути такі пропоновані нами їх додаткові специфічні ознаки, а саме: 1) зазначені правовідносини формуються у сфері прикордонної безпеки України, тому пов'язані з

охоронними та захисними завданнями ДПСУ; 2) вони реалізуються завдяки професійній діяльності військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших правоохоронних органів і військових формувань України, в обов'язки яких згідно із законом входить забезпечення прикордонної безпеки [46]; 3) такі правові відносини регламентуються не тільки Конституцією та іншими законами України, а й нормами підзаконних актів з обмеженим доступом; 4) правовідносини досліджуваної нами сфери здебільшого мають яскраво виражений публічний характер, оскільки виникають, змінюються, а інколи й припиняються в публічних місцях несення служби персоналом ДПСУ та інших державних органів. Однак варто наголосити, що окремі з них, пов'язані з ОРД, у зв'язку з виконанням спеціальних функцій військовослужбовцями ДПСУ мають конфіденційний характер, тому такі правові відносини свідомо позбавлені публічності в інтересах як національної безпеки України загалом, так і її прикордонної безпеки зокрема [268]; 5) учасниками таких правовідносин здебільшого виступають спеціальні суб'єкти, якими є військовослужбовці оперативного-розшукових підрозділів, представники прикордонних органів суміжних держав, апатриди, біженці та інші. Проте обов'язковою стороною регулятивних, охоронних і захисних правових відносин є військовослужбовець або працівник ДПСУ чи іншого державного органу; 6) один із суб'єктів у випадках, передбачених законом, наділений особливими повноваженнями, що дозволяють йому здійснювати заходи державного примусу: застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби та зброю; використовувати службових собак тощо. Під час виконання своїх службових обов'язків дозволяється також поєднувати гласні, негласні та конспіративні форми й методи службової діяльності, що безпосередньо стосуються реалізації змісту правових відносин у досліджуваній сфері [46, ст. 21]; 7) ураховуючи специфічність аналізованої правоохоронної діяльності, вона спрямована на попередження, прискання правопорушень, орієнтована на захист і збереження цілісності об'єктів

посягань (у нашому випадку – забезпечення недоторканності державного кордону). Так, превентивні правоохоронні правовідносини спрямовані на запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції ДПСУ, а також їх виявлення та припинення (протидія незаконному переміщенню осіб через державний кордон, незаконній міграції, торгівлі людьми тощо). Відновлювальні правоохоронні відносини спрямовані на усунення або відшкодування негативних наслідків, спричинених правопорушенням. Каральні правоохоронні відносини мають на меті своєчасну реалізацію юридичної відповідальності винної особи [197, с. 16; 259, с. 9–12; 260, с. 26–29].

Узагальнюючи викладене, можемо резюмувати, що правові відносини у сфері прикордонної безпеки України – це врегульовані нормами права й забезпечені можливістю негайного застосування державного примусу вольові суспільні відносини, одним із суб'єктів яких (або обидва) є офіційний представник ДПСУ або іншого органу сектору безпеки і оборони, що є носієм владних повноважень, реалізовуваних у суб'єктивних юридичних правах і суб'єктивних юридичних обов'язках, якими також наділений інший суб'єкт таких відносин, та які, як правило, носять публічний характер.

3.3. Службові повноваження як форма реалізації змісту правовідносин персоналом Державної прикордонної служби України та інших органів сектору безпеки і оборони

Службові повноваження суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки втілюються в конкретних правовідносинах у процесі дотримання принципів і реалізації заходів прикордонної політики. Саме в сучасних умовах військового протистояння на сході держави, викликаного агресивною політикою РФ проти України, значно зростає роль правових відносин

правоохоронного та правозахисного характеру щодо забезпечення недоторканності державного кордону й охорони особистісних, суспільних і державних інтересів [259, с. 9].

Адже в конкретних правовідносинах реалізуються принципи правового регулювання та забезпечується регулятивна місія права, зокрема у сфері прикордонної безпеки. Саме у правовідносинах проявляється якість правового зв'язку суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків, які втілюються у формі повноважень військовослужбовців і працівників ДПСУ, а також інших правоохоронних органів і військових формувань. Такі правові відносини виникають між конкретними суб'єктами різних рівнів у процесі здійснення службово-контролюючої, організаційної, оперативної та інших видів діяльності, у результаті чого приписи норм права зі сфери можливого трансформуються в реальність у вигляді одного з видів правової поведінки [197].

Особливістю змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки є те, що один із суб'єктів таких відносин (або обидва) свої суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки реалізує у формі службових повноважень, чітко визначених правовими нормами. Зазначеними учасниками виступають військовослужбовці та працівники ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України, в обов'язки яких входить забезпечення прикордонної безпеки [269, с. 366–367].

Вони є офіційними представниками держави, які від її імені втілюють в життя державну політику у прикордонній сфері саме завдяки якісній реалізації своїх службових повноважень [52, ст. 12].

Принагідно зауважити, що встановлення повноважень будь-якого суб'єкта правовідносин спрямоване на досягнення якісної правової регламентації його діяльності та реалізації змісту правовідносин, тобто на забезпечення законності й верховенства права у державі [270, с. 216]. Як справедливо зазначає професор В. М. Тertiшник, влада має бути не

верховною, а слугувати закону, дарованого народом і забезпечувати верховенство права людини і громадянина [271, с. 284].

Юридична енциклопедія термін «повноваження» тлумачить як сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій [272, с. 590].

Повноваження є одним із фундаментальних складників компетенції будь-якого органу державної влади, тому жоден з них не має права діяти поза встановленими для нього законом і підзаконними актами повноваженнями [273, с. 3].

Професор О. Н. Ярмиш слушно вважає, що повноваження державного органу є його «правообов'язками», які він за наявності законних підстав зобов'язаний реалізовувати [274, с. 51–57].

Відповідно повноваження державного органу у більш систематизованому варіанті – це встановлена в нормах права на законодавчому рівні система кореспондуючих прав і обов'язків – «правообов'язків», якими наділений державний орган чинним законодавством і зобов'язаний реалізовувати їх з метою виконання завдань і функцій, поставлених перед ним законом [270, с. 221].

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що службові повноваження персоналу ДПСУ – це встановлена в нормах законів та інших нормативно-правових актів система кореспондуючих прав і обов'язків, які через їх взаємозумовленість виступають як правообов'язки конкретних суб'єктів правовідносин у сфері прикордонної безпеки України.

Повноваження у сфері прикордонної безпеки реалізуються відповідними суб'єктами завдяки виконанню завдань, покладених на них законами України «Про Державну прикордонну службу України», «Про

національну безпеку України» та іншими нормативно-правовими актами [46; 51; 52; 156].

Окреслені завдання Ю. О. Михайлова пропонує умовно поділити на такі групи: а) охоронні; б) контролюючі; в) завдання взаємодії; г) превентивні (попереджувальні); д) інформаційні.

В умовах зростання потенційних загроз і викликів національній безпеці загалом і прикордонній безпеці зокрема, що викликано дестабілізацією політичної, економічної, гуманітарної ситуації в Україні, проявами сепаратизму, терористичними актами, втратою контролю над частиною державного кордону України тощо, значно посилюється роль і значення якісної реалізації службових повноважень, а відповідно виконання щойно викладених завдань суб'єктами забезпечення прикордонної безпеки, насамперед ДПСУ [14, с. 155].

До основних повноважень ДПСУ належать: своєчасне припинення будь-яких спроб незаконної зміни проходження лінії державного кордону України; припинення збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні України; здійснення якісного прикордонного контролю та пропуску фізичних осіб, транспортних засобів, вантажів в установленому порядку та згідно із законом; контроль за дотриманням прикордонного режиму; забезпечення взаємодії із ЗСУ та іншими військовими формуваннями щодо відбиття вторгнення або нападу на територію України збройних сил іншої держави тощо [46].

Як слушно наголошує В. О. Білецький, на сучасному етапі реформування прикордонного відомства постійно відбуваються його суттєві організаційні, функціональні, структурні та інші зміни, що тягнуть за собою виникнення нових та удосконалення існуючих повноважень посадових осіб органів і підрозділів ДПСУ. Так, прикладом виникнення нових повноважень та породжуваних ними відповідних правовідносин є запровадження аналізу ризиків у сфері діяльності ДПСУ [3, с. 96; 275].

Значному розширенню повноважень суб'єктів прикордонної безпеки України посприяло схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1189-р Стратегії розвитку Державної прикордонної служби [51] та затвердження Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016 Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України. Зокрема згадана Концепція серед основних напрямків розвитку ДПСУ у п. 3.6. розділу III називає потребу розширення повноважень оперативних органів ДПСУ, формування дієвого механізму оперативного співробітництва й обміну інформацією з іншими правоохоронними органами у сфері безпеки державного кордону України [156].

Таке їх розширення та нормативне закріплення сприятиме удосконаленню існуючих та утвердженню розвитку нових правових відносин щодо забезпечення прикордонної безпеки та підвищення якості здійснення заходів прикордонної політики України.

Стратегія розвитку Державної прикордонної служби називає одинадцять груп завдань, виконання яких сприятиме реалізації та втіленню положень зазначеної стратегії в життя. Головними серед них є:

створення системи інтегрованого управління безпекою державного кордону;

впровадження європейських норм і стандартів у систему прикордонного контролю;

формування та забезпечення діяльності нових підрозділів і структур з підвищення ефективності прикордонної безпеки за стандартами держав ЄС та НАТО;

модернізація системи управління ДПСУ та удосконалення її взаємодії з іншими органами, що входять до складу сектору безпеки і оборони;

розширення прикордонного та міжнародного співробітництва;

забезпечення розвитку прикордонної інфраструктури;

удосконалення системи підготовки, комплектування та іншої роботи з персоналом ДПСУ, його соціального захисту;

підвищення ефективності системи запобігання корупції та інші завдання.

Виконання зазначених завдань у процесі якісної реалізації повноважень військовослужбовцями та працівниками ДПСУ сприятиме досягненню стратегічної мети національної безпеки України щодо мирного розвитку нашої держави шляхом подолання наслідків російської агресії та мінімізації викликів і загроз державному суверенітету України, відновлення її територіальної цілісності, гарантування особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення кібербезпеки, оперативного спільного реагування на кризові та надзвичайні ситуації тощо [156].

Доречно наголосити, що службові повноваження та компетенція відповідних органів і посадових осіб досліджуваної сфери не є тотожними поняттями, хоча вони тісно переплітаються та доповнюють одне одного. Проте, на думку окремих дослідників, вони інколи розцінюються як синонімічні поняття.

Так, С. Г. Серьогіна, указуючи на відмінність понять «компетенція» та «повноваження», зазначає, що компетенція органів публічної влади є сукупністю закріплених у нормативно-правових актах предметів їх відання, шляхом встановлення яких фіксується обсяг та зміст діяльності владних суб'єктів [276, с. 46]. При цьому компетенція є більш широким поняттям, оскільки визначає межі дозволеного, кордони, які не можна порушувати під час виконання службових повноважень державною посадовою особою чи органом забезпечення прикордонної безпеки України. Тому компетенція – це певний обсяг державної діяльності посадової особи чи державного органу або коло питань, передбачених законом, які вони мають право вирішувати в процесі своєї практичної діяльності [277, с. 64].

Юридична енциклопедія визначає компетенцію як сукупність установлених в офіційній юридичній чи неюридичній формі прав і обов'язків ...будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи державного примусу та відповідальності тощо. Обсяг компетенції конкретних державних органів та їх посадових осіб залежить від місця, яке посідає той чи інший орган або посадова особа в ієрархії відповідних органів: чим вищий статус органу чи відповідної посадової особи, тим ширший обсяг їх компетенції [278, с. 196].

Виходячи з викладеного, можемо констатувати, що чим ширші межі компетенції посадових осіб органів і підрозділів ДПСУ, тим у більшому колі правових відносин вони виступатимуть як потенційні учасники.

Компетенція різноманітних суб'єктів у досліджуваній нами сфері визначається законами, положеннями, посадовими інструкціями та іншими нормативно-правовими актами, а тому вона носить державно-владний характер. Відповідно широкий обсяг компетенції розширює державно-владні можливості відповідних суб'єктів у виконанні ними своїх повноважень, а штучне звуження їх обсягу тягне за собою обмеження службових можливостей щодо реалізації повноважень, що є шкідливим для правовідносин сфери прикордонної безпеки України.

Окрім зазначеного, довільне розширення компетенції певного державного органу чи посадової особи призводить до дублювання ними службових повноважень інших суб'єктів, а звуження компетенції викликає бездіяльність, штучне обмеження їх функціональних прав і обов'язків, що тягне за собою негативні наслідки у вигляді зниження ефективності ОСД.

Повертаючись до характеристики службових повноважень відповідних суб'єктів у сфері прикордонної безпеки як форми реалізації правових

відносин, варто зупинитися на їх специфічних рисах, серед яких ми виокремлюємо такі:

1. Вони, як правило, носять державно-владний характер, про що прямо наголошується в низці нормативно-правових актів, аналізованих нами у цьому дослідженні [46; 51; 52; 156]. Тому кореспондуючий учасник правовідносин, що виникають під час реалізації зазначених повноважень, зобов'язаний виконувати законні вимоги уповноважених суб'єктів і підкорятися їх владним велінням. Проте варто пам'ятати, що суб'єктивні юридичні права учасників відповідних правовідносин у службових повноваженнях виступають одночасно як правообов'язки, які на них покладає держава з урахуванням специфіки поставлених завдань і функцій щодо забезпечення прикордонної безпеки. Так, наприклад, непродукування виникнення правозахисних відносин, якщо військовослужбовцем ДПСУ виявлено правопорушення, що є його службовим обов'язком, розцінюється з боку держави як протиправна бездіяльність. Таке правове відхилення є юридичним фактом, що породжує нові правові відносини з приводу притягнення останнього до юридичної відповідальності за неналежне виконання службових обов'язків [65, с. 206].

На підставі викладеного можна стверджувати, що військовослужбовець або працівник ДПСУ не тільки має права, а й зобов'язаний своїми правомірними діями породжувати охоронні та інші правовідносини в односторонньому порядку, оскільки це входить у коло його службових повноважень і є головною умовою якісного виконання завдань і функцій у сфері забезпечення прикордонної безпеки [8, с. 171–173].

Проте, коли в окремих випадках правові відносини в досліджуваній сфері регулюються диспозитивними нормами, приписи яких залишають посадовій особі в процесі реалізації службових повноважень можливість прийняття рішення на власний розсуд, то в такому випадку вона має право вибору варіанта поведінки.

2. Такі повноваження суб'єктів аналізованих правовідносин мають здійснюватися виключно в межах компетенції органу чи посадової особи задля запобігання їх дублюванню.

3. Між уповноваженими суб'єктами таких правових відносин існує субординаційне підпорядкування, тому процес виконання ними службових повноважень здебільшого контролюється і координується вищим за правовим статусом органом.

4. Значна кількість характеризованих повноважень через специфіку діяльності ДПСУ та з урахуванням військового протистояння на сході держави і на морських кордонах України здійснюється в екстремальних умовах, інколи – у реальній бойовій обстановці. Це потребує прийняття оперативних рішень щодо якісної реалізації суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків. Про екстремальність реалізації охоронних і захисних правовідносин в ОСД ДПСУ свідчать статистичні дані останніх років. Так, у 2016 році оперативно-розшуковими підрозділами та за їх інформацією припинено діяльність 152 протиправних груп у складі 420 осіб [159]. У 2017 році припинено діяльність 126 протиправних груп у складі 341 особи. Установлено 116 осіб, причетних до діяльності незаконних збройних формувань, затримано 38 бойовиків, з яких 9 – засуджено [160; 279, с. 4]. 2018 рік знаменний тим, що оперативно-розшуковими підрозділами та за їх інформацією припинено діяльність 144 протиправних груп у складі 410 осіб. Серед причетних до діяльності незаконних збройних формувань установлено 394 особи, затримано 10 бойовиків і виявлено 34 пособники, винесено 70 вироків суду стосовно 70 осіб, з яких 9 осіб засуджено [161]. А у 2019 році припинено діяльність 85 протиправних груп у складі 266 осіб. Установлено 439 осіб, які причетні до діяльності незаконних збройних формувань, затримано 21 бойовика, винесено 41 вирок суду стосовно 39 осіб [162];

5. Такі повноваження носять конфіденційний характер, що зумовлено регламентацією окремих з них нормативно-правовими актами з грифами секретності.

6. Зазначені повноваження в досліджуваній сфері реалізуються в тісній взаємодії не тільки з сусідніми органами та підрозділами ДПСУ, а й з іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони, а також органами суміжних держав, що прямо передбачено чинним законодавством [52, ст. 12; 157].

Отже, усі види правовідносин у сфері прикордонної безпеки України реалізуються завдяки якісному виконанню суб'єктами її забезпечення своїх службових повноважень.

Згідно з чинним законодавством у ДПСУ на сьогодні діє чотирирівнева система управління, а відповідно і чотирирівнева система суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки України, які одночасно виступають потенційними суб'єктами всіх чотирьох рівнів правовідносин у зазначеній сфері [46].

До них належать: 1-й рівень – Адміністрація Держприкордонслужби; 2-й рівень – регіональні управління; 3-й рівень – органи охорони державного кордону; 4-й рівень – відділи прикордонної служби.

Як слушно зауважує В. Л. Зьолка, відділи прикордонної служби згідно з ч. 3 ст. 10 Закону України від 3 квітня 2003 року № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» [46] входять до складу прикордонного загону (органу охорони державного кордону) і як самостійні суб'єкти управлінських відносин у законі не виокремлюються. Однак на відомчому рівні, у супереччя положенням Закону, ВПС визнається основним підрозділом і найнижчою ланкою системи ДПСУ. Його призначенням є безпосередня охорона визначеної ділянки державного кордону, здійснення прикордонного контролю і пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів і вантажів, здійснення оперативно-розшукової діяльності, запобігання

злочинам та іншим правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції ДПСУ тощо [8, с. 172].

Отже, саме на ВПС лягає основний тягар реалізації правових норм у сфері прикордонної безпеки, завдяки втіленню яких виникають, змінюються, трансформуються та припиняються правовідносини в досліджуваній сфері. Тому службові повноваження всіх суб'єктів ВПС реалізуються здебільшого саме завдяки публічно-правовим адміністративним відносинам.

Подальший аналіз норм Закону України «Про Державну прикордонну службу України» з урахуванням щойно наведеної аргументації дає підстави стверджувати, що в ДПСУ на сьогодні фактично діють дві системи управління: дворівнева та трирівнева. При цьому дворівнева система охоплює Адміністрацію Держприкордонслужби (перший рівень) та органи, які безпосередньо підпорядковуються їй (другий рівень), зокрема: Морська охорона, розвідувальний орган ДПСУ, органи забезпечення, навчальні заклади, науково-дослідна установа та ін. Трирівнева система охоплює три рівні державного управління та три рівні суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки. Вони одночасно виступають і потенційними суб'єктами різноманітних правових відносин. Відповідно до першого рівня, як і у дворівневій системі, належить Адміністрація Держприкордонслужби, до другого рівня – регіональні управління, а до третього – органи охорони державного кордону [46].

Для обґрунтування вищевикладеного проаналізуємо зміст Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 року № 533 [157].

Відповідно до його норм Адміністрація Держприкордонслужби є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується КМУ через Міністра внутрішніх справ і який реалізує

державну політику у сфері захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні [157].

Виконання поставлених перед нею завдань і функцій здійснюється завдяки реалізації різних видів правовідносин, суб'єктами яких виступає як сама Адміністрація Держприкордонслужби загалом, так і її посадові особи та відповідні структурні органи.

Так, завдяки втіленню управлінських функцій у сфері діяльності ДПСУ, а саме: участь у міжнародному співробітництві з розроблення проектів та укладання міжнародних договорів України з прикордонних питань та з питань взаємних поїздок громадян тощо, виникають і реалізуються політичні та правотворчі правовідносини вищого відомчого рівня [157, ч. 1 ст. 3; ч. 11, 31 ст. 4].

Правотворчі відносини також виникають у зв'язку з виконанням Адміністрацією Держприкордонслужби завдання щодо розроблення та дотримання загальних принципів правового оформлення і забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Формуванню правотворчих правовідносин сприяють також і такі повноваження Голови ДПСУ, як організаційна участь у розробці проектів законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, МВС України внесення та аргументація власної позиції щодо проектів, розробниками яких є інші міністерства, але які стосуються певних проблем прикордонної політики [157, ч. 3 ст. 3; ч. 2 ст. 11].

Управлінські та пов'язані з ними контролюючі правовідносини породжуються реалізацією таких завдань Адміністрації Держприкордонслужби, як управління територіальними органами всіх рівнів ДПСУ, організація та здійснення прикордонного контролю та пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів і вантажів, контроль за

додержанням режиму в пунктах пропуску через державний кордон та інші заходи [157, ч. 4 ст. 3; ч. 4, 5, 7, 9 ст. 4].

Адміністрація Держприкордонслужби також є потенційним суб'єктом координуючих та організаційно-розпорядчих правовідносин під час виконання заходів щодо координації діяльності військових формувань і відповідних правоохоронних органів, пов'язаних із захистом державного кордону, а також взаємоузгодження діяльності державних органів, що здійснюють різні види контролю під час перетинання державного кордону або беруть участь у забезпеченні різноманітних режимних заходів.

Реалізація такого права Адміністрації Держприкордонслужби, як скликання нарад, створення комісій і робочих груп щодо розв'язання вузьких проблем прикордонної діяльності, проведення наукових конференцій, семінарів з питань прикордонної політики та прикордонної безпеки, а також затвердження дійсних та умовних найменувань органів ДПСУ породжують організаційні й установчі правовідносини [157, ч. 8, 15 ст. 4; ч. 3 ст. 6].

Тісно пов'язані зі щойно названими видами правовідносин представницькі відносини, учасниками яких є, насамперед, Адміністрація Держприкордонслужби та Голова ДПСУ. Вони виникають і реалізуються завдяки організації прикордонно-представницької роботи відповідно до чинного законодавства, а також у процесі представлення КМУ Головою ДПСУ або Адміністрацією Держприкордонслужби в міжнародних організаціях та під час укладання міжнародних договорів України [157, ч. 12 ст. 4; ч. 6 ст. 6].

Центральне місце в діяльності Адміністрації Держприкордонслужби та її структурних органів посідають організаційні заходи з правового забезпечення охоронних і захисних правовідносин, які реалізуються шляхом: розробки правового механізму охорони державного кордону та суверенних прав України у виключній (морській) економічній зоні, форм і методів службової діяльності, процедури та умов несення служби, видів і тактичних

приймів дій особового складу з протидії протиправній діяльності; здійснення державної охорони місць постійного та тимчасового перебування Президента України та інших посадових осіб держави; запобігання корупції та іншим правовим відхиленням серед персоналу ДПСУ тощо [157, ч. 2, 7, 21 ст. 4; ч. 1 ст. 5].

Захисні правовідносини виникають у зв'язку з вчиненням правопорушень і потребою реалізації заходів щодо захисту суверенітету, територіальної цілісності, прав і свобод громадян, а також захисту військовослужбовців і працівників ДПСУ та членів їх сімей від зазіхань на життя, здоров'я, честь, гідність, майно, спричинених їх службовою діяльністю [157, ч. 22 ст. 4]. Актуальність потреби якісного забезпечення захисних правових відносин підтверджується статистикою втрат під час гібридної війни РФ проти України, у результаті якої станом на 1 лютого 2019 року загинуло 70 військовослужбовців і працівників ДПСУ, 431 особа зазнала поранень різного ступеня тяжкості, а 5 військовослужбовців і досі вважаються зниклими безвісти [280].

До основних правовідносин, реалізація яких сприяє якісному забезпеченню прикордонної безпеки, належать також режимні, превентивні, оперативно-розшукові та відносини взаємодії різних видів і рівнів. Так, режимні відносини виникають під час виконання заходів з дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон і в контрольних пунктах в'їзду-виїзду через лінію зіткнення до району або з району проведення ООС [157, ч. 3, 5, 34 ст. 4; 281, ст. 2].

Превентивні правовідносини мають місце під час здійснення роботи з персоналом щодо превенції вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень особовим складом, попередження транскордонних та інших деліктів, протидію яким згідно із чинним законодавством віднесено до компетенції ДПСУ. Важливим заходом реалізації превентивних відносин у

досліджуваній сфері є також виявлення причин та умов, що призводять до порушень законодавства з прикордонних питань та їх усунення [157, ч. 18, 20 ст. 4].

В умовах гібридної війни, анексії та окупації Росією частини території України значно зросла роль оперативно-розшукових відносин у діяльності ДПСУ та інших уповноважених правоохоронних органів.

Відповідно до згадуваних нормативно-правових актів на Адміністрацію Держприкордонслужби та її структурні підрозділи покладається обов'язок здійснювати ОРД та контроль за її провадженням підлеглими посадовими особами органів і підрозділів ДПСУ [157, ч. 9 ст. 4].

Виникнення нових викликів і загроз у сфері прикордонної безпеки та вимоги Стратегії розвитку Державної прикордонної служби зумовлюють потребу розширення повноважень оперативно-розшукових підрозділів та значне підвищення ефективності їх діяльності, особливо в зоні проведення ООС [51]. Як слушно наголошує В. О. Білецький, здійснення ОРД є одночасно і обов'язком, і правом уповноважених посадових осіб відповідних органів і підрозділів. Проте для трактування такого обов'язку законодавець застосовує термін «діяльність», а для визначення їх права на зазначений вид діяльності застосовується термін «заходи» [3, с. 95].

Ефективність реалізації оперативно-розшукових відносин залежить від якісної взаємодії державних і недержавних органів та їх посадових осіб, які входять до складу сектору безпеки і оборони, на що прямо наголошується у статті 12 Закону України «Про національну безпеку України» [52, ст. 12].

В унісон згаданому закону аналізовані нами відносини взаємодії сприяють ефективній реалізації ОРД та здійсненню контролю за її проведенням уповноваженими органами ДПСУ та їх посадовими особами. Така взаємодія організовується в межах визначених повноважень кожного органу, що проводять таку діяльність і, як наслідок, активізує вдосконалення правовідносин у сфері прикордонної безпеки загалом [157, ч. 9 ст. 4].

Розвитку відносин взаємодії сприяє також залучення спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, фахівців підприємств, установ, учених та інших суб'єктів до співпраці для вирішення проблем прикордонної безпеки та інших питань, що належать до компетенції Адміністрації Держприкордонслужби [157, ч. 1 ст. 6; ст. 8].

У зовнішньополітичній діяльності ДПСУ мають місце правовідносини міжнародного співробітництва під час співпраці з іноземними дипломатичними та консульськими установами з питань, що стосуються обмеження чи поновлення прав іноземців та осіб без громадянства [157, ч. 13 ст. 4]. Формуванню зазначених правових відносин сприяє також реалізація повноважень ДПСУ з налагодження та удосконалення ділових зв'язків з керівництвом органів прикордонної охорони суміжних держав на підставі укладених двосторонніх/багатосторонніх договорів та інших міжнародних документів [157, ч. 31 ст. 14].

Вагоме значення в забезпеченні ефективності діяльності ДПСУ відіграють також правовідносини, які виникають у допоміжних і обслуговуючих сферах прикордонного відомства України. До них належать: відносини по роботі з персоналом, правового і соціального захисту військовослужбовців, бойового та матеріально-технічного забезпечення, інформаційно-аналітичні, планово-фінансові, науково-дослідні та інші [157, ч. 19, 23, 24, 26, 30 ст. 4; ч. 2, 6 ст. 5; ч. 2, 4, 5 ст. 6; ст. 10].

Більшість проаналізованих у цьому підрозділі правових відносин, що виникають у досліджуваній сфері, характеризуються багатоманітністю проявів, оскільки включають одночасно декілька підвидів і реалізуються різними суб'єктами в певних напрямках прикордонної діяльності. Так, наприклад, управлінські правовідносини охоплюють управління інфраструктурою, управління персоналом, управління підлеглими органами та підрозділами тощо.

Охоронно-захисні правовідносини згідно з чинним законодавством проявляються у відносинах щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України, соціального і правового захисту персоналу ДПСУ тощо.

Режимні правовідносини знаходять своє відображення у таких підвидах: відносини із забезпечення прикордонного режиму, режиму державного кордону, режиму у пунктах пропуску через державний кордон України, відносини правового режиму воєнного стану тощо.

Фінансові правовідносини деталізуються у фінансово-організаційних, фінансово-планових, фінансово-контрольних та фінансово-облікових відносинах [157].

На завершення аналізу наголосимо, що службові повноваження суб'єктів регіональних управлінь ДПСУ, які є формою реалізації правовідносин у досліджуваній сфері, в основному ідентичні правовідносинам у діяльності Адміністрації Держприкордонслужби, тому з метою запобігання дублюванню характеристик обмежимося тільки визначенням їх відмінностей:

а) службові повноваження суб'єктів регіональних управлінь здійснюються лише в межах ділянки відповідальності конкретного управління;

б) реалізація повноважень суб'єктами регіональних управлінь здійснюється під контролем Адміністрації Держприкордонслужби;

в) підзаконні нормативно-правові акти нормотворчих суб'єктів регіональних управлінь в окремих випадках потребують затвердження уповноваженими посадовими особами Адміністрації Держприкордонслужби;

г) головні рішення керівництва регіональних управлінь у визначених законом випадках потребують узгодження з Головою ДПСУ, його заступниками або іншими уповноваженими суб'єктами Адміністрації Держприкордонслужби [157; 282].

За щойно окресленими особливостями службові повноваження суб'єктів органів охорони державного кордону (прикордонних загонів, окремих контрольно-пропускних пунктів, авіаційних частин) відрізняються своєю чергою від повноважень суб'єктів регіональних управлінь ДПСУ [282; 283].

На підставі викладеного аналізу норм Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України та інших опрацьованих джерел можна узагальнити найбільш характерні риси повноважень суб'єктів Адміністрації Держприкордонслужби:

1) вони належать до повноважень найвищого відомчого рівня, оскільки здійснюються та реалізуються структурними органами та посадовими особами центрального органу виконавчої влади України з метою реалізації державної політики у сфері захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні [157, ст. 1];

2) вони носять яскраво виражену владно-організуючу управлінську спрямованість;

3) їм притаманний політичний і стратегічний характер, оскільки головним завданням ДПСУ згідно із ч. 1 ст. 3 аналізованого Положення є реалізація державної політики у сфері охорони та захисту державного кордону, а також здійснення управління у досліджуваній сфері;

4) їх учасниками є обмежене коло суб'єктів – посадові особи та структурні органи Адміністрації Держприкордонслужби;

5) їм властивий комбінований, системний зміст;

6) здійснення таких повноважень пов'язано з відомчою, загально-державною та міжнародною правотворчістю з питань регламентації та вдосконалення відносин прикордонної політики як головної складової державної політики України загалом [157, ч. 1, 3 ст. 1; ч. 11, 31 ст. 4; ч. 2 ст. 11];

7) у багатьох випадках зазначені повноваження мають представницький характер, оскільки частина з них виникає та реалізується в процесі здійснення прикордонно-представницької роботи суб'єктами Адміністрації Держприкордонслужби відповідно до міжнародних договорів України та під час представлення нею КМУ в міжнародних організаціях, а також під час укладання міжнародних угод за участю України [157, ч. 12 ст. 4; ч. 6 ст. 6];

Отже, зі змісту проаналізованих рис повноважень суб'єктів Адміністрації Держприкордонслужби проглядається їх пріоритетність, базовість і координуюча роль у сфері здійснення прикордонної політики задля формування повноважень і моделей поведінки персоналу підлеглих органів і підрозділів.

Основне навантаження з виконання завдань щодо забезпечення прикордонної безпеки України, як зазначалося, покладається на суб'єктів четвертого рівня управління системи ДПСУ – відділи прикордонної служби та прикордонні комендатури швидкого реагування. Саме їх персонал виступає потенційними учасниками регулятивних, охоронних і захисних правовідносин у повсякденній ОСД ДПСУ [117; 284].

Насамкінець наголосимо, що розмежування правових відносин за змістом і характером повноважень їх суб'єктів у досліджуваній сфері має важливе практичне значення, а саме:

воно може слугувати однією з підстав чіткого поділу повноважень між органами та підрозділами, їх посадовими особами;

запобігатиме дублюванню службових повноважень між суміжними суб'єктами;

може застосовуватися як додатковий критерій окреслення спеціалізації діяльності суб'єктів сфери прикордонної безпеки;

сприятиме організації ефективного відомчого та громадського контролю за діяльністю посадових осіб органів і підрозділів ДПСУ.

А тепер перейдемо до висвітлення проблем юридичних фактів як підстав виникнення, зміни, трансформації та припинення досліджуваних правових відносин.

3.4. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни, трансформації та припинення правових відносин у сфері прикордонної безпеки України

Осмислення динаміки функціонування правових відносин у сфері прикордонної безпеки неможливо без усебічного деталізованого аналізу головної причини їх виникнення та активізації – юридичного факту. Адже юридичний факт є тим джерелом, що «запускає» в дію МПР шляхом переведення правової норми зі статичного стану «очікування» у динамічний стан її реалізації. Тому юридичні факти сприяють стабільному функціонуванню всієї системи права загалом та МПР зокрема.

Саме у МПР налагоджуються правові зв'язки між окремими суб'єктами соціуму завдяки розподілу прав і обов'язків між ними, визначаються шляхи їх розвитку, час тривалості та припинення [285, с. 101].

Ускладнення правовідносин у багатьох сферах життєдіяльності людини спричиняє виникнення нових моделей взаємодії між їх учасниками, постійну зміну уявлень про певні правові зв'язки, переоцінку традиційних правових відносин з позицій досягнень суспільного розвитку та науково-технічного прогресу [286, с. 229].

Як слушно зауважує В. В. Ярков, юридичні факти є одним із компонентів науки, методу та МПР, системи правотворчості, підставою виникнення правових зв'язків, будучи одночасно елементом змісту правовідносин [98, с. 16]. Хоча, на наш погляд, сумнівно, що юридичний факт є елементом змісту правових відносин, адже більшість науковців до їх

змісту відносять тільки суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки їх учасників.

Усе зазначене рівною мірою стосується і правовідносин у сфері прикордонної безпеки України. Відтак, подальший розвиток теорії юридичних фактів зумовлений практичною необхідністю удосконалення насамперед охоронних і захисних правовідносин задля їх ефективної реалізації з урахуванням потреби відсічі збройної агресії РФ. Загальнотеоретичне осмислення юридичних фактів у досліджуваній сфері викликано також відсутністю в багатьох галузях сучасного законодавства України нормативно визначеного переліку юридичних фактів, як це відбувається у сучасних системах права розвинутих держав світу, що також ускладнює процедуру їх використання в національному правовому регулюванні суспільних відносин [287, с. 114].

Чинне законодавство України, на жаль, не надає навіть загального визначення юридичного факту, а трактує його казуально, шляхом описування індивідуальних ознак зазначеної категорії, оминаючи її загальні та родові характеристики [288, с. 21]. Відсутність законодавчого закріплення його визначення призводить до довільного трактування досліджуваної категорії, а відповідно, і її підміни іншими правовими явищами у юридичній практиці, що зумовлює неправомірні рішення та порушення законності.

На наш погляд, юридичним фактом виступає, насамперед, життєва обставина, правова природа якої окреслена самим життям, тому виділена і вибрана серед інших законодавцем і закріплена в гіпотезах правових норм як юридична підстава для виникнення, зміни, трансформації та припинення правовідносин.

Більшість сучасних науковців одностайні в тому, що категорія «юридичний факт» стала вперше застосовуватися в римському праві. На думку німецького юриста А. Манігка, уперше в науковий обіг поняття «юридичний факт» увів Фрідріх Карл фон Савіньї у своїй науковій праці

«Система сучасного римського права», у якій він писав: «Я називаю події, що викликають виникнення або припинення правовідносин, юридичними фактами» [289].

Ще в Інституціях Гая офіційно виділяли чотири різновиди юридичних фактів: контракт, квазі-контракт, делікт, квазі-делікт. Цей поділ у пізніші часи успішно був запозичений і закріплений Кодексом Наполеона [290, с. 250, 306]. Більш деталізовано вчення про юридичні факти було розвинено науковцями раннього капіталізму.

З урахуванням того, що ми відстоюємо позицію виникнення архаїчного права і архаїчних відносин ще в додержавну епоху існування людської цивілізації [291], постає проблема перегляду часу виникнення та використання юридичних фактів у правовій практиці людства.

Так, на нашу думку, уже в архаїчні часи регулювання відносин мононормами їх реалізація здійснювалося хоча інтуїтивно, не сповна усвідомлено, проте не спонтанно та не хаотично, а відповідно до певних життєвих ситуацій. Такі ситуації виступали першопричиною, спонукальним джерелом виникнення архаїчних відносин у результаті застосування мононорм у формі звичаїв, ритуалів, обрядів тощо, вироблених тривалою практикою.

Наприклад, загибель на полюванні мисливця потребувала застосування і проведення поховального обряду, який супроводжувався відповідними діями (принесенням дарів, ритуальних жертв, проведенням поховальної церемонії з частуванням присутніх, виголошенням певних заклинань тощо) [292, с. 92–95].

Логічно, що життєві ситуації, які виступали спонукальним фактором виникнення, зміни чи припинення архаїчних відносин, можна охарактеризувати шляхом виокремлення їх специфічних рис, що дасть можливість відрізнити їх від сучасного трактування юридичних фактів, визначити місце і роль зазначених ситуацій у механізмі архаїчного

регулювання відносин первісного суспільства, а також відстежити їх еволюцію. До таких рис варто віднести такі:

а) вони сприймалися свідомістю людей родового соціуму не як окреме автономне явище, а з позицій синкретизму у сукупності з мононормою, об'єктом її дії, суб'єктами та процедурою застосування як єдине ціле. Адже рівень розвитку додержавного суспільства, тип його суспільних відносин не давали підстав для їх диференціації на окремі складові, оскільки оточуючий світ, матеріальне та духовне життя не відокремлювалися одне від одного свідомістю первісної людини, а сприймалися нею як цілісна єдність. Тому на ранніх стадіях розвитку правових явищ природна, соціальна, емоційна складові мононорм архаїчних відносин, процедури та причини їх застосування сприймалися як неподільна реальність [175, с. 31–35, 52–53];

б) їх використання мало автоматичний характер, що пояснювалося виробленням практикою багаторазового повторювання процедур застосування мононорм до одних і тих же життєвих ситуацій: народження, обряду ініціації, смерті, збору урожаю, проведення полювання, оборони від зовнішніх нападів тощо. Зазначені ситуації потребували деталізованого врегулювання задля упорядкування життя та забезпечення безпеки життєдіяльності первісного соціуму. При цьому причини необхідності дотримання багатьох мононорм сягали в глибини часу, тому їх не могли пояснити навіть старійшини – авторитети родового суспільства, які пояснювали таку необхідність загальними твердженнями: «так треба», «так робили наші пращури», «так було завжди» тощо;

в) вони, як і право загалом, мали усний характер, зберігалися у свідомості людей і передавалися прийдешнім поколінням не як автономні явища, а як складова комплексного механізму архаїчного регулювання у сукупності з мононормою, формою її виразу, процедурою застосування, архаїчними відносинами тощо [291, с. 27–32];

г) реальна та міфічна складова в них не відокремлювалися, а також сприймалися як єдине ціле, як першопричина виникнення архаїчних відносин. Наприклад, нездатність пояснити причини землетрусу, що спричиняв потребу переселення племені в інше місце проживання, пояснювалося гнівом богів, помстою духів тощо [62, с. 63–64];

д) одна і та ж подія або діяння людей породжувала виникнення цілого комплексу архаїчних відносин у результаті одночасної реалізації низки мононорм у формі звичаїв, магій, ритуалів, обрядів тощо. Вони, доповнюючи одне одного, зумовлювали складні комплексні, синкретичні архаїчні відносини, що відображали раціональну сторону життя первісного суспільства [61, с. 42].

Отже, комплексне застосування в регулятивному процесі додержавного суспільства архаїчних фактів (життєвих ситуацій) як першопричин виникнення архаїчних відносин у різних змістовних формах їх виразу було достатньо складним, різнобічним, багатоваріантним і взаємопроникним. Адже міф обґрунтовує та пояснює звичаї, звичай матеріалізує міф, міфологічні елементи знаходять своє вираження в обрядах і ритуалах тощо [175, с. 52].

На підставі викладених аргументів, вважаємо, що дослідження проблем походження, розвитку та прояву особливостей функціонування сучасних юридичних фактів як важливої складової МПР варто починати з часів зародження архаїчних відносин і життєвих ситуацій, що їх спричиняли [293, с. 7–10].

Повертаючись до аналізу вчення про юридичні факти, варто наголосити, що відправними джерелами наукових пошуків на теренах Російської імперії (до складу якої входила Україна) слугували надбання відомих дореволюційних учених: Є. В. Васьковського, Д. Д. Грімма, М. М. Коркунова, Г. Ф. Шершеневича та інших [288, с. 14].

У радянську добу теоретичним підґрунтям такого пізнання слугувала наукова праця О. С. Іоффе, присвячена цивільно-правовим відносинам і юридичним фактам радянського цивільного права [294], та дисертаційна робота О. О. Красавчикова (1950 року), предметом дослідження якої стали юридичні факти цивільного права як автономна категорія. У 1958 році вийшла монографія зазначеного автора, яка також присвячувалася юридичним фактам цивільних правовідносин [295; 296].

Відчутним поштовхом для активізації наукового осмислення категорії «юридичні факти» як у загальнотеоретичному, так і в галузевому напрямку послужила робота В. Б. Ісакова «Юридические факты в советском праве», яка побачила світ у 1984 році [297].

Саме праці вказаних та інших авторів послужили теоретико-методологічним підґрунтям розв'язання різнобічних проблем юридичних фактів, у тому числі і у сфері прикордонної безпеки України. Підтвердженням вищезазначеному слугують наукові доробки вітчизняних і зарубіжних авторів останніх років [285; 286; 287; 288; 298; 299; 300; 301].

Проте у кожній сфері правового регулювання та галузевих науках юридичні факти трактуються по-різному, про що свідчать роботи сучасних учених. Така багатоманітність їх пізнання зумовлена тим, що на сьогодні відсутнє чітке і достатньо повне загальнотеоретичне розуміння цієї правової категорії. Саме окреслену причину такої багатоманітності називає А. М. Завальний у своєму дисертаційному дослідженні як головну. У зв'язку з чим він пропонує власне їх визначення, наголошуючи, що юридичний факт – це фрагмент дійсності, який має значення для суб'єктів права, детермінований соціальними чинниками, зафіксований у тексті нормативно-правового акта як знання про спеціальні умови, за наявності яких здійснюється реалізація норм права з метою регулювання та охорони суспільних відносин [288, с. 44, 60].

Погоджуючись з основними положеннями цитованої дефініції, викликає заперечення твердження автора щодо фіксації юридичного факту у тексті нормативно-правового акта. Адже юридичні факти фіксуються здебільшого в гіпотезах норм права, це по-перше. По-друге, автор стверджує, що реалізація норм права завдяки юридичним фактам здійснюється з метою регулювання та охорони суспільних відносин. На наш погляд, не варто відділяти окремо охорону суспільних відносин, адже вона є складовою їх забезпечення. Тому достатньо було б вказати, що реалізація здійснюється з метою належного забезпечення регулювання суспільних відносин, оскільки термін «забезпечення» є родовим поняттям, що охоплює і регулювання, і охорону, і їх захист.

Аналогічної позиції щодо загальнотеоретичного визначення юридичних фактів притримується О. Ф. Скакун, зазначаючи, що це передбачена нормами права конкретна життєва обставина (подія, дія, стан), яка є підставою для настання певних юридичних наслідків, здебільшого це виникнення, зміни чи припинення правових відносин [61, с. 409].

Надто спрощене розуміння аналізованої категорії подає угорський науковець Андраш Тамаш, яке не розкриває ані повної сутності явища, ані його характерних ознак. Він наголошує, що юридичний факт утворює суб'єктивне право і є причиною правовідносин [302, с. 46].

Класичне загальнотеоретичне визначення юридичного факту, яке панує в правовій науці уже десятки років, пропонують автори сучасного підручника із загальної теорії права за редакцією М. І. Козюбри: «юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з наявністю/або відсутністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин» [63, с. 232].

У дещо іншому ракурсі трактують юридичний факт науковці Національної академії внутрішніх справ, які підкреслюють його пов'язаність з потребами й інтересами учасників правовідносин. Вони зазначають, що

юридичний факт – це конкретні соціальні обставини, які мають значення для суб'єктів права у зв'язку з реалізацією їх потреб та інтересів, властивості яких описано в нормі права як знання про умови, що викликають юридичні наслідки [65, с. 208]. На наш погляд, у пропонованому визначенні дещо некоректно вжито термін «знання», його варто було б замінити терміном «інформація».

Заслугує уваги також дефініція юридичного факту, запропонована М. Д. Пленюк та А. В. Кострубою: «юридичний факт є фрагмент реальності, установлення якого нормативно формалізовано спричиняє наслідок, що впливає на розвиток правопоглинаючих конструкцій у суспільних відносинах» [303, с. 88].

Аналіз щойно наведених визначень юридичних фактів як загальнонотеретичної категорії дає можливість окреслити такі їх загальні ознаки:

вони є неповторними (конкретними) фрагментами соціальної дійсності, з якою перебувають у постійному зв'язку. Конкретність їх зумовлена відповідним простором, місцем і часом прояву;

вони пов'язані з певними інтересами та спрямовані на задоволення важливих потреб суб'єктів права;

безпосередньо або опосередковано передбачені гіпотезою правової норми;

несуть у собі певну інформацію про суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання і віддзеркалюються у суб'єктивних юридичних правах і суб'єктивних юридичних обов'язках учасників правовідносин;

зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі (наказ, ліцензія, свідоцтво, допуск, акт, протокол тощо);

викликають передбачені нормами права юридичні наслідки у вигляді виникнення, зміни, призупинення, припинення та відновлення

правовідносин, а також набуття правосуб'єктності їх учасниками [61, с. 409; 65, с. 208–209];

Розглянувши загальні риси юридичних фактів, перейдемо до розгляду й аналізу їх специфіки, яка проявляється у правових відносинах сфери прикордонної безпеки України.

Так, О. І. Харитонова наголошує на принциповій відмінності значення та ролі юридичних фактів у приватному та публічному праві, що також має принципове значення для характеристики правовідносин і юридичних фактів досліджуваної сфери.

Відповідно до положень ст. 11 ЦК України цивільні права й обов'язки можуть виникати як на підставі дій, що передбачені актами цивільного законодавства, так і на підставі інших дій, які не передбачені цими актами, проте породжують цивільні права та юридичні обов'язки, оскільки згідно з ч. 2 тієї ж статті в законодавстві відсутній вичерпний перелік підстав їх виникнення, а наголошено, що вони можуть виникати і на підставі інших юридичних фактів [304, ст. 11].

На відміну від сфери приватного права, у публічному праві юридичні факти повинні бути точно визначені в нормах чинного законодавства. Тому навіть адміністративно-правовий договір, укладений у публічній сфері як юридичний факт виникнення відповідних відносин, має бути передбачений нормами конкретної галузі публічного права [187, с. 112–113].

Зазначене положення є принциповим для ОСД суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки, яка відбувається переважно у публічній сфері правового регулювання. Тому констатуємо, що у ході реалізації прикордонної політики для виникнення та трансформації регулятивних, охоронних і захисних правовідносин юридичні факти мають бути зафіксовані в гіпотезах норм чинного законодавства, що регламентує діяльність таких суб'єктів.

Перетворення конкретних обставин сфери прикордонної безпеки як вольових діянь відповідних суб'єктів або природних чи техногенних явищ (подій) у юридичні факти залежить від волі правотворчого органу, зокрема Верховної Ради України, КМУ, МВС України, Адміністрації Держприкордонслужби та її структурних органів тощо, посадові особи яких наділені нормотворчими повноваженнями. Адже саме на зазначених суб'єктів лягає основний тягар правового регулювання у досліджуваній сфері. Таке перетворення викладених обставин і подій у юридичні факти відбувається шляхом ефективної нормотворчої процедури прийняття конкретних відомчих нормативно-правових актів, у гіпотези правових норм яких «вкраплюються» юридичні факти. Складність згаданої процедури полягає в якісному закріпленні, формулюванні та врахуванні в ній усіх фрагментів і сторін тих обставин, які охоплюються юридичними фактами [288, с. 49].

А тепер повернемося до характеристики специфічних ознак, які притаманні юридичним фактам правовідносин у сфері прикордонної безпеки. До них варто віднести такі:

1) вони сприяють перетворенню суб'єктів права, якими виступають військовослужбовці та працівники ЗСУ, ДПСУ, СБУ, НГУ та ін. у реальних учасників регулятивних, охоронних і захисних правовідносин. Саме завдяки юридичним фактам зазначені суб'єкти трансформуються зі статичних суб'єктів права в реально діючих учасників правових відносин, що зобов'язує їх активно реалізовувати свої службові повноваження для виконання поставлених завдань;

2) такими юридичними фактами, як правило, є неправомірні діяння (злочини, проступки, зловживання правом тощо). Тому саме таким юридичним фактам у подальшому приділятиметься основна увага;

3) аналізовані юридичні факти приводять у дію і спонукають до реалізації учасниками конкретних правових відносин своїх службових

повноважень, у яких втілюються їх суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки;

4) певна кількість юридичних фактів мають конфіденційний характер, а, відповідно, не доступні для досягнення широкому загалу суспільства, оскільки гіпотези норм права, які їх містять, знаходяться в нормативно-правових актах з грифами секретності [259, с. 10–11];

5) зміст і спрямованість таких фактів орієнтований правотворчим органом на захист головних цінностей, що є предметом охорони національної безпеки України. До них, насамперед, належать: життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут громадян [52, ст. 1];

б) інколи зазначені юридичні факти є причиною виникнення та трансформації особливих правовідносин, які притаманні тільки спеціальним сферам правового регулювання, учасниками яких є суб'єкти правоохоронних органів спеціального призначення, зокрема і ДПСУ. Такі відносини є складовим елементом службових повноважень окремих категорій військовослужбовців щойно названих органів. Їх виникнення та реалізація спричинені прийняттям цілої низки нових нормативно-правових актів, викликаних потребою удосконалення заходів забезпечення національної безпеки України загалом та її прикордонної безпеки зокрема.

Додатковим фактором оновлення нормативно-правової бази регулювання відносин досліджуваної сфери стала нагальна потреба подальшого реформування прикордонного відомства на основі кращих європейських і світових стандартів у зв'язку з агресивною політикою РФ щодо України.

Отже, розглянувши специфічні ознаки юридичних фактів сфери прикордонної безпеки, зупинимося на характеристиці їх функцій, значенні та класифікації крізь призму особливостей сфери правового регулювання.

Аналізовані юридичні факти виконують головну функцію – залучення суб'єктів права – військовослужбовців і працівників до участі у правовідносинах і породження у них активної правосуб'єктності як вимоги виконання службових повноважень [65, с. 209], а також додаткові функції – гарантування законності та підтримання військового порядку й дисципліни, що надзвичайно важливо в умовах гібридної війни.

Основний масив юридичних фактів виступає у вигляді неправомірних діянь фізичних осіб, які викликають охоронні та захисні правовідносини, що підтверджується переконливими статистичними даними ОСД ДПСУ за останні п'ять років.

Так, тільки у 2015 році виявлено майже 2 000 кримінальних правопорушень. Складено протоколів про адміністративні правопорушення – 54 500. Припинено спроб перетинання кордону: за підробленими документами – 660, за чужими документами – 88, за недійсними документами – 9 263, без документів – 579. Щодо протидії нелегальній міграції – затримано 3 556 нелегальних мігрантів, з них: за незаконне перетинання або спробу незаконного перетинання державного кордону України – 1 819 осіб, за порушення правил перебування в Україні – 1 677 осіб, інші правопорушення – 60 осіб. Відмовлено у пропуску потенційним нелегальним мігрантам – 13 722 [158].

У 2016 році виявлено 1 914 кримінальних правопорушень. Складено протоколів про адміністративні правопорушення – 72 900, з них 38 600 за незаконне перетинання державного кордону. Припинено спроб перетинання кордону: за підробленими документами – 473, за чужими документами – 98, за недійсними документами – 8 855, без документів – 495. Затримано нелегальних мігрантів – 2 632 особи, з них: за незаконне перетинання або спробу такого перетинання державного кордону України – 1 040 осіб, за порушення правил перебування в Україні – 1 528 осіб, інші

правопорушення – 64 особи. Відмовлено у пропуску потенційним нелегальним мігрантам – 3 349 особам [159].

Під час реалізації повноважень ДПСУ у 2017 році виявлено 1 512 кримінальних правопорушень. Органи охорони державного кордону виявили, запобігли і припинили 98 280 адміністративних правопорушень. За вказаний період протидія нелегальній міграції відобразилася у таких статистичних показниках: затримано 3 813 незаконних мігрантів, з них: за незаконне перетинання державного кордону України або його спробу – 886 осіб, за порушення правил перебування в Україні – 2 854 особи, а 73 особи – за порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску та інші правопорушення. Відмовлено у в'їзді в Україну 5 119 іноземцям – потенційним нелегальним мігрантам [160; 305].

У 2018 році завдяки ефективній реалізації повноважень персоналом ДПСУ виявлено 1 302 кримінальних та припинено 76 958 адміністративних правопорушень. Затримано 3 268 нелегальних мігрантів, з них: 1 130 осіб – за незаконне перетинання або спробу такого перетинання державного кордону України, 2 084 особи – за порушення правил перебування в Україні, 54 особи – за інші правопорушення. Відмовлено у в'їзді в Україну 4 646 іноземцям – потенційним нелегальним мігрантам [161; 280].

Відповідно до узагальнених результатів ОСД ДПСУ у 2019 році виявлено – 1 365 кримінальних та припинено 51 300 адміністративних правопорушень. Затримано 19 200 нелегальних мігрантів, у тому числі: 1 350 осіб – за незаконне перетинання або спробу незаконного перетинання державного кордону України, 17 600 осіб – за порушення правил перебування в Україні, 155 осіб – за інші правопорушення. Відмовлено у в'їзді в Україну 10 040 потенційним нелегальним мігрантам [162].

Наведені статистичні дані переконливо підтверджують наш висновок, що переважна більшість юридичних фактів, які породжують охоронні та

захисні правовідносини у досліджуваній сфері складають кримінальні та адміністративні правопорушення фізичних осіб.

Значення юридичних фактів у правореалізаційній діяльності щодо забезпечення прикордонної безпеки полягає в тому, що завдяки саме їм здійснюється перехід права зі статичного в динамічний стан його дії, в активну форму реалізації чинних норм. Юридичні факти також сприяють досягненню мети правового регулювання з упорядкування суспільних відносин, дисциплінують учасників конкретних правовідносин, надаючи їх діяльності узгодженості та послідовності.

Як слушно наголошував свого часу Л. С. Явич, право ніщо, якщо його положення не знаходять своєї реалізації в тих чи інших суспільних відносинах конкретної діяльності людей та створюваних ними організацій. Не можна до кінця зрозуміти право, якщо відвернутися від механізму його реалізації в житті суспільства [306, с. 201].

Зазначена думка одностайно підтверджується і вітчизняними науковцями. Так, О. Г. Братель стверджує, що практичний зміст і наукова цінність теорії юридичних фактів полягають у дослідженні одного з важливих аспектів фактичної обґрунтованості правового регулювання. Система юридичних фактів, сформована завдяки узагальненням юридичної практики – одна із гарантій законності й існування правової держави. Продовжуючи думку, науковець наголошує, що проблема юридичних фактів, зокрема цивільно-процесуальних, належить до числа фундаментальних у теорії та практиці права і має широке соціально-правове значення. Адже їх система створює сприятливі умови для функціонування механізму реалізації конституційних прав особи на судовий захист, а також гарантує будь-яким учасникам процесу законність та об'єктивність судового розгляду [287, с. 112–113].

На думку І. І. Митрофанова, юридичний факт є фундаментом для всієї правової системи держави, однією з ланок, що опосередковує її зв'язок з

життям і юридичною практикою. Якісне та повне їх закріплення дозволяє державним органам повніше відчувати процеси та явища, що відбуваються в житті суспільства, а також оперативно впливати на них [299, с. 65].

Велике значення для пізнання природи правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки має загальнотеоретична та спеціальна класифікація юридичних фактів з урахуванням особливостей досліджуваних правовідносин. Оскільки загальнотеоретичні критерії такої класифікації достатньо висвітлені в наукових джерелах, то основну увагу ми приділятимемо тим з них, які відображають специфіку їх функціонування.

Перші спроби наукового упорядкування юридичних фактів, як зазначалося, були запропоновані ще Ф. К. Савіньї [289].

У пізніші часи до вирішення проблем їх наукової диференціації долучилися багато вітчизняних і зарубіжних учених як дореволюційного періоду, радянської доби, так і нашого часу [294; 295; 296; 297; 307; 308; 309].

На сьогодні сучасні науковці пропонують значний перелік критеріїв класифікації юридичних фактів як у загальнотеоретичному зрізі, так і на галузевому рівні [61; 65; 98; 286; 287; 288; 295; 298; 299; 301]. Проте здебільшого ці критерії носять теоретичний характер, а деякі – викликають спірні думки, критичне їх сприйняття тощо. Ми ж зупинимось на загальноновизнаних критеріях, які мають практичне значення для всебічності та повноти осмислення правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.

Так, за вольовою ознакою юридичні факти поділяють на юридичні діяння та події. Окремі вчені замість терміна «діяння» вживають «дія», що звужує зміст поняття, оскільки саме термін «діяння» охоплює і дію і бездіяльність як різновид людської поведінки [61, с. 410; 63, с. 232].

Діяння є юридичним фактом, настання якого залежить від волі суб'єктів правовідносин. До юридично значущих діянь у сфері прикордонної

безпеки належать як правомірні, так і протиправні їх види, що за способом вираження можуть проявлятися у вигляді дій (жестів, знаків тощо), так і бездіяльності [65, с. 210].

Правомірні дії за спрямуванням волі учасників на певні юридичні наслідки поділяються на юридичні акти, юридичні вчинки та результативні правові дії [86, с. 168–171].

Досить поширеним правомірним юридичним фактом у досліджуваній сфері є юридичні акти, під якими розуміються правомірні дії суб'єктів, що вчиняються з метою породження певних юридичних наслідків [228, с. 84], або, іншими словами – дії, що пов'язані зі вступом особи в конкретні правовідносини з наміром досягти певного юридичного результату [61, с. 411]. До таких актів належать договори, угоди, накази та розпорядження начальника прикордонного загону тощо, які мають здебільшого владно-публічний адміністративно-правовий характер, оскільки діють у спеціальній правоохоронній сфері.

Виходячи з викладеного, надзвичайно слушною є пропозиція А. М. Завального щодо доцільності поділу юридичних актів суб'єктів правоохоронної діяльності на дві великі групи:

1. Акти суб'єктів правоохоронної діяльності публічного права, які здебільшого наявні в аналізованій нами сфері. Вони існують в основному у формі наказів і викликають права й обов'язки в інших підлеглих осіб. Такі правомірні юридичні акти видаються посадовими особами органів і підрозділів ДПСУ в межах їх компетенції та відповідно до закону.

За призначенням їх умовно можна поділити на акти, що породжують суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки у конкретних військовослужбовців (наприклад, призначення інспектора прикордонної служби ВПС старшим прикордонного наряду) та юридичні акти, що накладають певні юридичні стягнення на порушників законодавства з

прикордонних питань чи військовослужбовців за неналежне виконання ними своїх службових обов'язків.

2. Друга група юридичних актів, виділених А. М. Завальним, охоплює акти суб'єктів правоохоронної діяльності приватного права [288, с. 72]. До таких актів в основному належать адміністративно-правові або цивільно-правові договори тощо. Зазначені акти як юридичні факти правовідносин прикордонної безпеки загалом носять обмежене застосування і спрямовані на породження відносин внутрішнього характеру (надання адміністративних послуг, будівництво та ремонт службових приміщень, ремонт авто-, мототехніки, інженерне облаштування об'єктів прикордонної інфраструктури тощо). При цьому важливо, що договір у таких правовідносинах відіграє подвійну функцію: з одного боку, він виступає юридичною основою правового регулювання, оскільки в ньому прописуються суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки сторін, а з іншого – він є юридичним фактом цивільно-правових відносин, одну зі сторін яких представляє конкретний суб'єкт – орган або посадова особа ДПСУ [310, с. 47].

Юридична практика діяльності ДПСУ в умовах ведення гібридної війни значно спричинила поширення таких юридичних актів, як рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою згідно зі ст. 43 ЦК України або оголошення особи померлою відповідно до ст. 46 цитованого Кодексу тощо [304, ст. 43, 46].

Такі юридичні факти виступають у вигляді правових презумпцій, під якими розуміються закріплені в нормах права припущення про наявність чи відсутність певних обставин, які мають юридичне значення. Іншими словами – це узагальнення недостовірні, умовні, але можливі [61, с. 413].

Поширеною підставою для прийняття такого медико-юридичного акта, як висновок медико-соціальної експертної комісії про встановлення військовослужбовцю групи інвалідності, є бойові поранення, отримані ним в

зоні проведення АТО/ООС. Зазначені правові акти виступають юридичними фактами, що зумовлюють виникнення різних правовідносин з приводу соціального забезпечення військовослужбовців (психологічна реабілітація, виготовлення протезів, нарахування пенсії тощо). Викладене підтверджується наведеними статистичними даними ДПСУ, згідно з якими під час виконання бойових завдань: упродовж 2017 року загинули 2 прикордонники, 14 – отримали поранення; у 2018 році загинув 1 військовослужбовець, а 4 – отримали поранення; протягом 2019 року – 2 прикордонники отримали поранення. А загалом з початку ООС (АТО) героїчно загинули 70 прикордонників, 435 – отримали поранення, 5 – вважаються зниклими безвісти [160; 161; 162]. Наведені статистичні дані не враховують втрат і поранень військовослужбовців інших органів сектору безпеки і оборони, які також виконували завдання із забезпечення національної безпеки України.

Розглянувши такі правомірні діяння, як юридичні акти, що мають найбільше поширення серед юридичних фактів досліджуваної сфери, коротко зупинимося на іншому їх різновиді – юридичних вчинках, які породжують юридичні наслідки незалежно від спрямованості волі на їх настання. Вони не пов'язані зі вступом особи в конкретні правовідносини, проте незалежно від її наміру породжують юридичні наслідки [61, с. 411; 63, с. 233]. Прикладом юридичних вчинків у сфері прикордонної безпеки є: винаходи окремих військовослужбовців щодо удосконалення інженерних технічних засобів охорони кордону (наприклад, сигналізаційних засобів охорони локальних ділянок); узяття на облік учасника АТО/ООС як учасника бойових дій; акти волонтерської діяльності тощо.

Окремі науковці за спрямованістю волі суб'єкта, окрім юридичних актів і юридичних вчинків, виділяють ще й такий їх різновид, як результативні правові дії. Проте, ми поділяємо думку тих науковців, які відносять їх до різновиду (підвиду) юридичних вчинків [297].

У контексті осмислення проблематики юридичних фактів заслуговує уваги пропозиція О. І. Харитонової класифікувати правомірні діяння за ознакою характеру наслідків, які настають завдяки виникненню нових обставин, що мають місце в реальному житті [187, с. 114–115]. У зв'язку з цим вона пропонує поділяти їх на такі види:

1) юридичні факти, що встановлюють право (в аналізованій сфері – це укладення контракту з громадянином України, який вступає на військову службу в ДПСУ) [311];

2) юридичні факти, що змінюють право. Вони викликають зміну вже існуючих правовідносин (наприклад, наказ про призначення старшого інспектора прикордонної служби на посаду начальника групи інспекторів прикордонної служби ВПС);

3) юридичні факти, що припиняють право. Наприклад, розірвання контракту з військовослужбовцем ДПСУ.

З приводу викладеного варто зазначити, що юридичним фактам, які спричиняють виникнення та трансформацію правовідносин, науковцями приділяється значно більше уваги ніж тим, що викликають їх припинення. Однак, як слушно зауважує А. В. Коструба, дослідження будь-якого правового явища в його динаміці неможливо без установлення не лише порядку його виникнення та розвитку, а й припинення, адже будь-що у світі має свій початок і свій кінець [285, с. 104]. Тому деталізоване вивчення юридичних фактів, що припиняють право, ще чекає свого дослідника;

4) юридичні факти, що перешкоджають виникненню або трансформації права. Це обставини, які, наприклад, зумовлюють правову неможливість військовослужбовцю ДПСУ отримати чергове військове звання у зв'язку з накладенням на нього наказом такого дисциплінарного стягнення, як попередження про неповну службу відповідність;

5) юридичні факти, що призупиняють право. Наприклад, позбавлення військовослужбовця права керування транспортним засобом у

зв'язку з вчиненням ним правопорушення, що потягнуло за собою тимчасове вилучення посвідчення водія;

б) юридичні факти, що поновлюють право. Ними виступають обставини, що тягнуть відновлення прав, які існували раніше. Яскравим їх прикладом у досліджуваній сфері є відновлення зору військовослужбовця, втрата якого була спричинена контузією в зоні проведення ООС, що підтверджується висновком військово-лікарської комісії. Цей факт дає йому право поновлення на військовій службі у ДПСУ. Іншим наочним прикладом є повернення додому військовослужбовця, визнаного згідно з рішенням суду безвісно відсутнім відповідно до ст. 43 ЦК України. Нове судове рішення про скасування попереднього щодо визнання особи безвісно відсутньою як раз і буде таким юридичним фактом, що поновлює право.

Пропонуємо також класифікувати юридичні факти за тривалістю у часі. Згідно із зазначеним критерієм їх можна поділяти на короткотривалої дії (короткотривалі) та безперервної дії (довготривалі) або факти-стани. Під юридичними фактами-станами розуміють різновид складних юридичних фактів, обставини, у яких існують тривалий час у реальному житті. Вони безперервно або періодично породжують відповідні юридичні наслідки для суб'єктів правових відносин. Окрім загальновідомих, фактам-станам притаманні такі спеціальні ознаки: вони мають здатність безперервно або періодично викликати юридичні наслідки; зумовлюють виникнення та трансформацію багатьох правовідносин; відображають триваючі, стабільні характеристики як самих правових відносин, так і статусу їх учасників; формують, а інколи і змінюють правовий статус конкретних суб'єктів правовідносин [312, с. 110; 313, с. 33].

Існує низка позицій учених щодо визначення місця та ролі фактів-станів у МПР, які достатньо висвітлені в наукових працях [98; 308; 309; 312; 313]. Ми притримуємося думки тих дослідників, які стверджують, що факти-

стани варто виокремлювати в особливу групу юридичних фактів [61, с. 410; 313, с. 37].

При цьому вважаємо, що вони можуть виступати як самостійними юридичними фактами, які породжують виникнення та трансформацію конкретних правовідносин (наприклад, виконання службових обов'язків військовослужбовцем ДПСУ на керівній посаді), так і бути одним із елементів складного юридичного факту (звільнення військовослужбовця, який проходить службу в ДПСУ за контрактом, з військової служби у разі досягнення ним граничного віку перебування на службі).

Серед фактів-станів, притаманних здебільшого відносинам сфери прикордонної безпеки, можна виділити такі: проходження громадянином України військової служби; обіймання військовослужбовцем конкретної посади; статус учасника бойових дій; статус ветерана військової служби; статус безвісно відсутнього військовослужбовця тощо.

Пропонуємо такі додаткові критерії класифікації зазначених фактів-станів:

1. За плином у часі: а) безмежно триваючі (інвалідність, учасник бойових дій); б) обмежено триваючі (статус військовослужбовця).
2. За можливістю їх спростування: а) беззаперечні (інвалідність з явними ознаками); б) спростовні (фіктивний статус учасника бойових дій, наданий особі на підставі підроблених документів; безвісна відсутність військовослужбовця тощо).

Пропонована нами класифікація фактів-станів має не тільки теоретичне, а й практичне значення, оскільки сприятиме відмежуванню фіктивних фактів-станів від реально існуючих, дійсних.

У практиці правового регулювання досліджуваних відносин важливе місце серед юридичних фактів посідають правомірні діяння, передбачені гіпотезами правових норм інших галузей. Так, окрім цивільно-правових юридичних фактів, про які вже йшлося, мають місце і такі, що породжують

виникнення та трансформацію службово-трудова відносин на основі юридичних фактів і норм адміністративного та трудового права.

Так, у виникненні службово-трудова відносин аналізованої сфери частіше інших фігурують такі юридичні факти, як контракт, наказ про призначення на посаду, конкурс на заміщення посади (стосується науково-педагогічних працівників Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, науково-дослідної установи ДПСУ тощо) та обрання на посаду. Що ж стосується працівників ДПСУ, то підставою виникнення трудових відносин з ними, як правило, є трудова угода [314, с. 6–12].

У повсякденній діяльності персоналу ДПСУ та інших суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки виникають питання задоволення їх соціально-побутових та житлових проблем. У зв'язку з модернізацією ДПСУ та збільшенням кількості особового складу завдяки посиленню щільності охорони державного кордону, викликаному розгортанням нових підрозділів, постає гостра проблема забезпечення житлом військовослужбовців і працівників як ДПСУ, так і інших органів сектору безпеки і оборони. На цій дилемі загострюється увага у програмних і відомчих нормативно-правових актах, у яких йдеться зокрема про забезпечення розвитку інфраструктури військових містечок, службового та житлового фондів органів і підрозділів охорони державного кордону як за рахунок цільового бюджетного фінансування, так і за сприяння обласних, районних державних адміністрацій. У них також наголошується на потребі активізації будівництва, реконструкції і капітальному ремонті об'єктів житлового та спеціального призначення, на потребі будівництва містечок модульного типу зі службовим житлом уздовж державного кордону тощо [305].

Виходячи з викладеного, можна констатувати, що житлові правовідносини у сфері прикордонної безпеки досить багатоманітні, тому для зручності аналізу їх можна поділити на такі групи: 1) речові, що

зумовлені особистим сервітутом на проживання у житлі; 2) зобов'язальні, пов'язані з договорами щодо користування житлом: найму, про надання житлово-комунальних послуг та ін.; 3) організаційні, викликані необхідністю управління службовим та іншим житлом, обліку військовослужбовців і працівників, які потребують забезпечення житлом тощо; 4) інформаційні, пов'язані з доведенням публічної інформації щодо будівництва житла, його розподілу, реконструкції та ремонту житлових об'єктів, черговості його отримання тощо.

Відтак юридичні факти житлових правовідносин поділяються на правопороджуючі, правозмінюючі, правоприпиняючі та комплексні. Кожний з названих фактів може бути як самостійною підставою виникнення чи трансформації житлових правовідносин, так і бути елементом фактичного складу [298, с. 114].

Для кожної з наведених груп житлових правових відносин властиві свої юридичні факти. Так, речові житлові правовідносини виникають на основі сервітуту. Зобов'язальні житлові правовідносини виникають на підставі укладання договорів про надання житлово-комунальних послуг. Організаційні житлові правовідносини виникають завдяки складному юридичному факту, який охоплює: підписання відповідного договору, реєстрацію усіх членів сім'ї військовослужбовця, видачу ордера або іншого документа тощо.

Важливим фактичним складом для виникнення житлових правовідносин у військовослужбовця є процедура взяття його на квартирний облік. Вона охоплює комплекс дій і подій, а саме: наявність статусу військовослужбовця, перебування на військовій службі в конкретному органі або підрозділі ДПСУ, відсутність житла або потреба поліпшення житлових умов, відповідна заява військовослужбовця, рішення компетентного органу про взяття на облік тощо [298, с. 115].

Для нормального функціонування системи прикордонної безпеки, особливо з урахуванням втрат особового складу ДПСУ та інших органів, викликаних гібридною війною, є стабілізація та укріплення сімейних правовідносин, учасниками яких є військовослужбовці та працівники ДПСУ, а також інших органів сектору безпеки і оборони. Адже міцна сім'я військовослужбовця є запорукою ефективності охорони та захисту державного кордону. Специфіка військової служби у ДПСУ пов'язана з ризиками, самопожертвою, відірваністю від сім'ї, а в умовах війни – і з втратою годувальника. Тому виникає потреба окремого опрацювання проблем сімейних правовідносин загалом і їх юридичних фактів зокрема.

Як слушно зауважує О. А. Явор, сімейні правовідносини відрізняються від інших суспільних відносин саме своєрідністю юридичних фактів, які є причиною їх виникнення, трансформації та припинення. До таких фактів належать: шлюб, факт народження, усиновлення, установлення опіки над дітьми загиблого військовослужбовця, визнання його безвісно відсутнім, що дає право дружині на розірвання шлюбу в односторонньому порядку, оформлення соціальної допомоги на дітей тощо. З урахуванням того, що окремі з перелічених фактів сімейних правовідносин поширилися останніми роками, від правозастосовних органів вимагається їх ретельний аналіз у кожному конкретному випадку та чітка кваліфікація життєвих обставин, пов'язаних з ними [286, с. 229–231].

Отже, ми проаналізували проблеми класифікації правомірних діянь, які здебільшого виступають юридичними фактами правовідносин досліджуваної сфери правового регулювання. Адже саме вони є найбільш розповсюдженими причинами виникнення та трансформації в ній різноманітних правових відносин. Водночас постає потреба вивчення ще й протиправних діянь як головної передумови виникнення та трансформації охоронних і захисних правовідносин.

Серед протиправних діянь, вчинюваних у сфері прикордонної безпеки України, головне місце за ступенем суспільної небезпеки посідають злочини, а другу сходинку обіймають адміністративні та дисциплінарні проступки. Решта видів правопорушень, передбачених нормами інших галузей права, не мають значного поширення, оскільки носять епізодичний характер, а відтак не обліковуються централізовано відповідними службами органів ДПСУ.

Злочини як складні юридичні факти охоплюють суб'єктивні й об'єктивні елементи, які тільки в сукупності утворюють його склад, що виступає підставою виникнення або трансформації кримінально-правових відносин. Ця позиція є найбільш поширеною у теорії кримінального права. Однак окремі вчені стверджують, що загальнорегулятивні та превентивні кримінально-правові відносини виникають безпосередньо із закону, тобто роль юридичного факту тут відіграє прийняття та вступ в силу конкретного нормативно-правового акта [315, с. 132]. Підтримуючи зазначену позицію, інший науковець І. І. Митрофанов наголошує, що за функціональним призначенням норми особливої частини кримінального права виконують як запобіжну, так і відновлювальну (охоронну) функцію. Відповідно кримінально-правова норма встановлює обов'язок добровільного її виконання та одночасно передбачає примусову форму реалізації щодо застосування кримінальної відповідальності у разі не виконання вказаного обов'язку [299, с. 66].

Однак вважаємо за потрібне заперечити, що ніяких правових відносин та обов'язку, про які ведуть мову М. І. Матузов та інші науковці, тут не існує. Адже реалізація норм права, зокрема забороняючих, можлива і поза правовідносинами. У наведених цитованими авторами прикладах має місце проста форма реалізації забороняючої норми права шляхом дотримання її приписів, що полягає у непорушенні заборони, викладеної в її змісті. Наведені нами аргументи підтверджуються і окремими зарубіжними та вітчизняними науковцями, які стверджують, що запобіжні кримінально-

правові відносини не виникають після набрання кримінальним законом чинності, оскільки для їх виникнення потрібні конкретні життєві ситуації – юридичні факти, передбачені гіпотезами норм такого закону [21, с. 75; 316, с. 23].

Аналізуючи кримінально-правові юридичні факти, сумнівним видається і твердження О. І. Харитонової відносно того, що правопорушення і злочин як його різновид ніколи не бувають правоприпиняючими юридичними фактами [187, с. 123]. Адже юридична практика знає низку випадків, коли факт вчинення злочину є першопричиною розірвання шлюбу, відсторонення від посади військовослужбовця, розірвання договору в односторонньому порядку тощо.

Для нашого дослідження важливе значення має поділ злочинів залежно від суб'єкта їх вчинення на злочини, що вчиняються військовослужбовцями та працівниками ДПСУ, а також інших органів сектору безпеки і оборони; злочини, що скоюються сторонніми особами, протиправна діяльність або перебування яких пов'язана зі сферою прикордонної безпеки України.

Порівняння зазначених груп злочинів формує уяву про стан правопорядку та законності, рівень якості правового регулювання відносин у аналізованій сфері, а також про стан захищеності державних і суспільних інтересів України загалом. Так, згідно зі статистичними даними за 2019 рік особовим складом ДПСУ скоєно 65 злочинів (на 18 % більше ніж у 2018 році – 55). Натомість кількість кримінальних правопорушень, учинених сторонніми особами у 2019 році, сягнула відмітки 1 365, що більше на 5 % ніж у попередньому році (2018 рік – 1 302) [161; 162].

Отже, спостерігається тенденція до незначного збільшення злочинів як першої, так і другої групи, що свідчить про малоефективну превентивну діяльність відповідних органів і служб ДПСУ та інших суб'єктів як серед персоналу відомства, так і серед інших потенційних учасників правовідносин сфери прикордонної безпеки.

Друге місце серед неправомірних діянь, які виступають складними юридичними фактами щодо виникнення та трансформації адміністративно-правових охоронних відносин, посідають адміністративні проступки. Їх, як і злочини, також доцільно поділити на дві аналогічні групи: 1) вчинені військовослужбовцями та працівниками ДПСУ, а також інших органів сектору безпеки і оборони; 2) скоєні у сфері прикордонної безпеки сторонніми особами.

Відповідно у 2019 році складено та подано до суду 1 910 протоколів про військові адміністративні правопорушення, що на 84 % більше ніж у 2018 році (1 036 протоколів). Зі свого боку за вказаний період сторонніми особами вчинено 51 300 адміністративних правопорушень, що на 33 % менше ніж у попередньому календарному році (2018 рік – 77 100) [161; 162].

Наведені статистичні дані свідчать про певні протиріччя тенденції динаміки їх вчинення, зокрема по адміністративних правопорушеннях, скоєних військовослужбовцями – їх збільшення, а сторонніми особами – їх зменшення, що свідчить про необхідність посилення превентивної роботи серед персоналу ДПСУ.

Централізований облік дисциплінарних правопорушень не здійснюється, оскільки він ведеться на рівні органів і підрозділів ДПСУ.

Насамкінець варто зазначити, що окремі дослідники проблем правового регулювання відносин у спеціальних сферах правоохоронної діяльності пропонують ще й такі різновиди юридичних фактів, як акти-амністії, помилування, правозастосовні акти та інші. Вони, на наш погляд, виступають або синонімічними поняттями розглянутих юридичних фактів, або елементами їх складних різновидів, достатньо висвітлених сучасною наукою. Юридичними фактами або їх елементами визнаються також правові аксіоми, фікції, преюдиції, які рідко зустрічаються в опрацьованій нами сфері та позбавлені суттєвих особливостей їх застосування, тому ми оминули їх своєю увагою [288, с. 84–90; 197, с. 72–90].

Якщо юридичні факти є підставами, першопричиною виникнення правових відносин у сфері прикордонної безпеки, то їх суб'єкти приводять у рух процес реалізації змісту таких правовідносин завдяки виконанню суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків. Саме тому наступний підрозділ монографії присвячується аналізу суб'єктів та об'єктів досліджуваних правових відносин.

3.5. Суб'єкти та об'єкти правовідносин досліджуваної сфери та їх специфіка

Відстоюючи позицію щодо виникнення права та правовідносин як архаїчного феномену у додержавний період існування первісного суспільства, стверджуємо, що пізнання суб'єктного складу правових відносин у сфері прикордонної безпеки потрібно починати з проблематики становлення та розвитку суб'єктів архаїчних відносин, діяльність яких була пов'язана з охороною та захистом власної території життєдіяльності племені.

Як уже зазначалося, межі такого проживання окреслювалися певними географічними об'єктами. Забезпечення цілісності і недоторканності власної території, її наявних ресурсів було головною умовою виживання племені. Адаже, як стверджують окремі дослідники, саме плем'я, а не окремий рід рахувалося верховним власником своєї території, що зумовлювалося економічними, культурними, соціальними та іншими факторами [28, с. 40]. Підкреслюючи значення території як об'єднуючого фактора в житті суспільства, сучасні дослідники наголошують, що такі соціальні спільноти, як народ, нація, територіальні громади утворюються та функціонують визначальною мірою саме завдяки спільній території, на якій вони проживають [197, с. 111].

Відповідно, проблема охорони власної території та її захисту від посягань вороже налаштованих сусідів була першочерговим завданням будь-якого племені, а тому логічно, що відносини, пов'язані з організацією та здійсненням такої охорони, також регулювалися мононормами архаїчного права.

Давно доведено, що будь-які відносини залишатимуться «мертвим» статичним явищем, якщо не будуть приведені в рух, стан реалізації їх головними учасниками – суб'єктами, завдяки виконанню останніми своїх суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків з метою задоволення певних потреб та інтересів. Зазначене твердження стосується і суб'єктів архаїчних відносин, які характеризуються низкою загальних і спеціальних ознак.

Так, до їх загальних ознак варто віднести:

1) вони знаходилися у статусі первісної рівності між собою, що виключало перевагу одного члена спільноти над іншим [61, с. 42]. Це зумовлювалося, насамперед, економічними умовами життя додержавного соціуму: спільністю власності, праці та споживання виробленого продукту тощо;

2) вони відстоювали принцип колективістського співжиття родового суспільства, архаїчне право якого захищало переважно колективістські цінності, до яких належала і територія проживання та її життєво важливі ресурси [175, с. 54]. Відповідно, можливості таких суб'єктів, навіть у вирішенні індивідуальних деліктів, багато в чому залежали від колективного рішення роду, згідно з яким він міг узяти на себе захист особи шляхом викупу її або обміну у ворожого племені. Міг навпаки – покарати винного аж до позбавлення його життя чи застосування щодо нього інституту остракізму (вигнання зі спільноти) [183, с. 336];

3) статус суб'єктів архаїчних відносин характеризувався домінуванням обов'язків над правами, оскільки права розчинялися в обов'язках;

4) ними, окрім фізичних осіб, визнавалися і не живі, навіть міфічні предмети (спис, ритуальний камінь, тотемна тварина тощо).

До специфічних ознак суб'єктів архаїчних відносин, на наш погляд, належать:

а) їх діяльність не мала спеціалізованого спрямування, оскільки не було чітко окресленої диференціації праці за соціальними функціями чи родом занять. Тому вона мала ймовірніше епізодичний спонтанний характер, однак за потреби її збройного захисту до такої діяльності залучалися як дорослі, так і підлітки, як чоловіки, так і жінки. Для візуального контролю меж умовно визначеної території життєдіяльності племені частіше інших залучалися діти;

б) не було чіткого розподілу зазначених суб'єктів за віковою ознакою, що пояснювалося низькою тривалістю життя людини тогочасного суспільства та важливістю місії з охорони власної території проживання, а також її природних ресурсів. Адже в середньому кам'яному віці середня тривалість життя складала 26 років, а в епоху неоліту та мезоліту люди ледь доживали до 30 років. До умовного порогу старості того часу (40–45 років) доживало менше 2 % людей [175, с. 49]. Виходячи з викладеного, можна припустити, що правоспроможними суб'єктами архаїчних відносин вважалися чоловіки та жінки, які пройшли обряд ініціації [317, с. 209–210];

в) їх інтелектуальна та психічна спроможність (дієздатність у сучасному розумінні) була перешкодою участі у таких відносинах лише тоді, коли вади неповноцінності суб'єкта носили яскраво виражений очевидний характер неадекватності його поведінки.

Більш деталізовано поняття, загальні та спеціальні ознаки суб'єктів архаїчних відносин проаналізовані нами в окремих наукових працях [291; 318].

На підставі виокремлених ознак можна констатувати, що суб'єктами архаїчних відносин (які виникали та реалізовувалися з приводу охорони та захисту території проживання племені та джерел його існування), є їх

учасники – чоловіки та жінки різного віку, поведінка яких узгоджувалася з вимогами мононорм архаїчного права та вказівками вождів, що сприймалися як єдиний регулятивний засіб збереження власного життєвого простору.

До речі, варто погодитися з аргументацією шведського вченого Е. Аннерса, який вважає, що комплекс повноважень вождя в керівництві військовими діями, що регламентувалися окремою групою мононорм, послужив основою зародження військового права та вдосконалення військових правовідносин у пізніші часи державно-організованого суспільства [179, с. 12–15].

Теорія суб'єктного складу правовідносин пройшла складний шлях її становлення. Одночасно з розвитком механізму правового регулювання еволюціонувало і вчення про правовідносини та їх суб'єктів у різних напрямках наукового пошуку, зокрема: їх теоретичного осмислення; чіткого визначення кола суб'єктів і їх диференціації; окреслення та конкретизації вимог до них; накопичення знань щодо їх властивостей – правоздатності, дієздатності та деліктоздатності в сучасному розумінні; виділення правового статусу суб'єктів за їх класовою належністю; виокремлення в окрему групу досліджень спеціальних суб'єктів; поглиблення вивчення суб'єктного складу галузевих правовідносин та перенесення їх здобутків у загальнотеоретичну сферу пізнання тощо.

У кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. активізувався розвиток вчення про суб'єктний склад правовідносин й інших пов'язаних з ним явищ у спеціальних сферах правового регулювання та діяльності держави.

Перш ніж приступати до аналізу проблем суб'єктного складу сучасних правових відносин у сфері прикордонної безпеки України, варто визначитися з розмежуванням таких понять, як: «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин», «учасник правовідносин» та інших суміжних явищ, що має важливе методологічне значення для подальших наукових розвідок.

Суб'єкт права не обов'язково є учасником конкретних правовідносин. Він може ним стати, якщо вступить у конкретні правові зв'язки з іншим суб'єктом, і на підставі норми права набуде суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків, завдяки здійсненню яких відстоюватиме або приватні, або публічні інтереси. Тому суб'єкт права – це лише потенційний учасник правовідносин, який знаходиться у «стані очікування» стати їх учасником за наявності для цього відповідних підстав. На відміну від суб'єкта права, суб'єкт правовідносин є реальним учасником їх конкретного різновиду [319, с. 90].

Суб'єкт правовідносин – це фактичний учасник правових зв'язків. Будучи їх суб'єктом, він усе одно залишається суб'єктом права. Однак певний суб'єкт права може і не стати учасником конкретних правовідносин, якщо не прагнучиме до таких зв'язків або через інші причини [187, с. 101].

Важливим критерієм відмінності суб'єктів права від суб'єктів правовідносин є і те, що правові відносини – не єдина форма реалізації правових норм, оскільки вони можуть реалізовуватися і поза правовідносинами. Тому з визначеної причини суб'єкт права не завжди є учасником правовідносин. Окрім зазначеного, суб'єкт права може бути і незацікавленим у реалізації своїх суб'єктивних прав, а тому не хоче ставати учасником відповідних правовідносин (наприклад, відмова військовослужбовця ДПСУ від призначення на вищу посаду тільки тому, що воно вимагає зміни місця служби). З цієї причини суб'єкт, не проявляючи волевиявлення щодо вступу в нові правові відносини, тим самим відмовляється стати їх учасником, хоча зберігає за собою таке право на майбутнє [63, с. 229]. І, насамкінець, суб'єкт права, на відміну від суб'єкта правовідносин, може володіти лише одним елементом правосуб'єктності – правоздатністю (наприклад, малолітня дитина, недієздатна особа).

Отже, категорії «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» співвідносяться між собою як загальне й окреме явище, адже суб'єкт

правовідносин – це суб'єкт права, що є учасником правових відносин [320, с. 145–147].

Окрім викладених відмінностей, доречно наголосити, що поняття «суб'єкт права» є більш широким, ніж «суб'єкт правовідносин», оскільки ним визнається і недієздатна особа, і малолітня дитина, які не можуть бути учасниками багатьох правових відносин. Наприклад, не може розпоряджатися власним майном військовослужбовець ДПСУ, на яке накладено арешт у зв'язку з кримінальним провадженням, а відтак – і бути суб'єктом цивільно-правових відносин щодо розпорядження таким майном [319, с. 91].

Завершуючи характеристику окреслених відмінностей, можна констатувати, що суб'єкти права є первинною і основною категорією, яка передує своєю появою поняттю «суб'єкт правовідносин», оскільки за відсутності суб'єктів права не існуватимуть і правовідносини [321, с. 58].

Що ж стосується поняття «учасник правовідносин», то більшість науковців розглядають його як синонімічне «суб'єкту правовідносин», про що свідчить низка їх дефініцій.

Так, О. Ф. Скакун підкреслює, що суб'єкти (учасники) правовідносин – це індивідуальні або колективні суб'єкти, які на підставі правових норм використовують свою правосуб'єктність у конкретних правовідносинах, тобто реалізують суб'єктивні права та юридичні обов'язки, повноваження та юридичну відповідальність [61, с. 401]. Інші вітчизняні та зарубіжні вчені також їх ототожнюють у своїх авторських визначеннях, стверджуючи, що суб'єкти правовідносин – це учасники правових відносин, які виступають носіями взаємних юридичних прав та юридичних обов'язків [65, с. 198; 322, с. 21–22; 323, с. 140; 324, с. 123].

Однак, на нашу думку, відмінності між суб'єктами й учасниками правовідносин потрібно вбачати в тому, що учасники правовідносин, по-перше – це діючі суб'єкти права, які своїми вольовими діями втілюють у

життя суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки з метою задоволення відповідних потреб та інтересів. По-друге, застосування терміна «учасники правовідносин» означає факт доведення наявності в них правосуб'єктності, а тому участь їх у процедурі реалізації норм права у формі правовідносин є легітимною. Відтак, учасники – це ті особи, які реально, на законних підставах беруть участь у конкретних правових відносинах. По-третє, їх буття відбувається у теперішньому часі, а суб'єкт правовідносин може характеризуватися як у теперішньому, так і в минулому часі, а також як прогнозований суб'єкт, оскільки його характеристика може стосуватися і майбутнього часу. Прикладом може служити практична імплементація в діяльності ДПСУ Спільної інтегрованої моделі аналізу ризиків держав – членів ЄС (CIRAM 2.0), яка спрямована також у майбутнє [162; 305].

Отже, можемо констатувати, що категорії «суб'єкти права», «суб'єкти правовідносин» та «учасники правовідносин» є різними за своїм змістом і сутністю. Вони доповнюють одне одного, тісно переплітаються між собою, а учасники правовідносин і суб'єкти правовідносин у науковому обігу частіше за все вживаються як синонімічні поняття [325, с. 10–13].

Для того щоб бути реальним учасником правових відносин, їх потенційний суб'єкт має володіти правосуб'єктністю, що є самостійною правовою категорією, існуючою паралельно з суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками і є обов'язковою умовою володіння ними. Тому правосуб'єктність – це здатність виступати учасником правовідносин, що охоплює правоздатність, дієздатність і деліктоздатність [65, с. 198–199]. Окремі науковці до правосуб'єктності відносять також осудність, угодоздатність, правовий статус тощо [61, с. 405; 324, с. 124], що, на наш погляд, не має логічного обґрунтування, оскільки угодоздатність охоплюється дієздатністю, а осудність є умовою деліктоздатності.

Є потреба наголосити, що правосуб'єктність у сфері прикордонної безпеки України характеризується ієрархічністю і субординаційною підпорядкованістю її суб'єктів, що знаходить свій відбиток як на правоздатності, так і на дієздатності військовослужбовців і працівників ДПСУ, що зумовлено чітко визначеним законом обсягом їх компетенції [197, с. 105].

А тепер детальніше зупинимося на характеристиці особливостей правоздатності, дієздатності та деліктоздатності суб'єктів досліджуваних правовідносин.

Так, науковці правоздатність поділяють на три види: загальну, галузеву та спеціальну. Для військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони як суб'єктів правовідносин більш притаманна спеціальна правоздатність, яка передбачає наявність у них спеціальних знань, набутих навичок і умінь щодо володіння, наприклад, спеціальними засобами, зброєю, технічними засобами прикордонного контролю тощо. Їх удосконалення, як зазначається у відомчих нормативно-правових актах, є головною умовою підвищення ефективності ОСД ДПСУ. У них також наголошується на необхідності переоснащення органів охорони державного кордону та загонів Морської охорони ДПСУ новітніми зразками техніки й обладнання, покращання інженерно-технічного облаштування державного кордону тощо [160; 161; 162; 280; 305].

На військовослужбовців як учасників досліджуваних правовідносин водночас розповсюджується добровільне обмеження цивільної правоздатності, наприклад, щодо здійснення підприємницької діяльності та заборони членства в політичних партіях тощо. Така правоздатність аналізованих суб'єктів невід'ємна від особи військовослужбовця, тому вона не може передаватися іншим суб'єктам або скасовуватися, оскільки це лише можливість (передумова) мати суб'єктивні юридичні права і нести суб'єктивні юридичні обов'язки у правовідносинах [65, с. 199].

Що стосується їх дієздатності, то під нею слід розуміти здатність суб'єкта своїми діями здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки [61, с. 404; 65, с. 200]. Дієздатність військовослужбовця залежить від його посади, освіти, обсягу та специфіки повноважень, а також інших факторів. Чим вища посада й обсяг повноважень службової особи, тим об'ємнішою є її дієздатність і правові можливості в конкретних правовідносинах сфери прикордонної безпеки. Отже, дієздатність військовослужбовців має не просто вольовий, а посадово-зобов'язальний характер, що впливає з сутності його повноважень, у яких суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки зливаються у правообов'язки і вимагають від учасника активної позиції щодо їх реалізації. Це прямо передбачено змістом нормативно-правових актів, а також зумовлено потребою якісного та ефективного виконання завдань і функцій ДПСУ [160; 161; 162; 280; 305].

Деліктоздатність суб'єктів досліджуваних правовідносин трактується як здатність їх нести відповідальність за вчинені правопорушення. При цьому одні вчені розглядають її як окремий елемент правосуб'єктності [65, с. 201; 197, с. 106–107], а інші – як аспект, елемент, сторону дієздатності [63, с. 229; 326, с. 56]. На наш погляд, деліктоздатність доцільно розглядати самостійним елементом правосуб'єктності, оскільки особа може бути дієздатною, проте не бути деліктоздатною через не досягнення віку притягнення до юридичної відповідальності або за відсутності у неї низки ознак, які є додатковими обов'язковими умовами її настання. До них законодавець відносить: наявність статусу службової особи (ст. 366 КК України), статусу військовослужбовця строкової служби (ч. 1 ст. 407 КК України), участь у складі прикордонного наряду з охорони державного кордону (ст. 419 КК України) та інші. У правоохоронній сфері норми кримінального та адміністративного права інколи передбачають підвищений вік юридичної відповідальності, який стосується окремих службових осіб, пов'язаний зі вчиненням ними посадових або військових злочинів [197, с. 107].

Спеціальною рисою деліктоздатності аналізованих суб'єктів є і те, що досягнення віку та психічне здоров'я військовослужбовців сприймається здебільшого як доведений факт, оскільки вони є головною умовою зарахування особи на службу в ДПСУ, про що прямо наголошується у відомчих нормативних актах [327].

Завершуючи характеристику особливостей правосуб'єктності військовослужбовців і працівників державних органів сектору безпеки і оборони України як учасників правовідносин сфери прикордонної безпеки, констатуємо, що правосуб'єктність інших їх учасників, які не належать до персоналу правоохоронних органів, визначається за загальними правилами.

Важливе значення для всебічності та повноти пізнання суб'єктів правових відносин досліджуваної сфери має їх класифікація.

Загальна класифікація таких суб'єктів достатньо висвітлена в наукових і навчальних джерелах. Переважна більшість учених називають такі види суб'єктів правовідносин, як фізичні особи, серед яких виділяють громадян, іноземців, апатридів, біпатридів; юридичні особи, серед яких виділяють державні органи, установи, організації, підприємства, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, релігійні організації тощо. Окремими видами суб'єктів правових відносин називають державу та її територіально-політичні структурні складові (штати, землі, автономії, області, провінції тощо) [61, с. 401–402]. Типовим учасником публічно-правових відносин більшість дослідників виокремлюють суб'єктів владних повноважень [63, с. 230; 320, с. 109], обов'язкових і необов'язкових суб'єктів публічних правовідносин [198, с. 75–77]. У галузевих дослідженнях останніми роками до нетипових суб'єктів права відносять, наприклад, ембріон людини, біороботів тощо [61, с. 402].

Ураховуючи специфічність напрямку наших наукових інтересів, зупинимося на проблемах класифікації суб'єктів правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.

Так, І. А. Сердюк, обґрунтовуючи пропонований ним перелік видів суб'єктів правоохоронних відносин у дисертаційній роботі, чомусь оминає таких суб'єктів з числа фізичних осіб, як біженців, нелегальних мігрантів, вимушених переселенців тощо [197, с. 109], адже вони виступають типовими і проблемними суб'єктами правовідносин будь-якої правоохоронної сфери, особливо в умовах загострення нових викликів і загроз [26, с. 168–171; 328, с. 213–219]. Про активізацію нелегальних мігрантів як учасників правовідносин свідчать узагальнені статистичні дані ОСД ДПСУ у 2019 році [162].

Інший вітчизняний науковець А. С. Спаський, досліджуючи правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях, поділяє їх суб'єктів на такі види: 1) домінуючих, до яких він відносить СБУ як основного представника держави під час проведення операцій у надзвичайних ситуаціях; 2) безпосередніх, під якими автор розуміє усіх інших учасників правовідносин, які беруть участь у визначених операціях; 3) опосередкованих (абстрактних) суб'єктів, якими виступають судові, прокурорські, контрольно-ревізійні органи, народні депутати тощо [196, с. 90–91].

Якщо перші два види виокремлених автором суб'єктів не викликають сумнівів, то статус третього їх виду недостатньо аргументований, оскільки не до кінця зрозуміла така опосередкованість. Адже суд і прокуратура виступають самостійними суб'єктами у кримінально-процесуальних, кримінально-правових, адміністративно-правових та інших публічних відносинах з урахуванням значущості завдань і функцій, що вони виконують у межах своєї компетенції [326, с. 163–179].

Більш повну та досконалішу класифікацію суб'єктів правовідносин у сфері прикордонної безпеки пропонують науковці ДПСУ та інші вчені. Вони поділяють їх на декілька рівнів залежно від місця, ролі та субординаційної підпорядкованості в системі органів державної влади:

1. Суб'єкти наднаціонального рівня реалізації прикордонної політики, які охоплюють цілу низку міжнародних структур, а саме: а) Європейське Агентство з прикордонної та берегової охорони (FRONTEX), створене у 2004 році як Європейське агентство з питань управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах країн-членів ЄС для зміцнення і вдосконалення відносин та координації співробітництва між національними прикордонними органами [329]; б) Місію Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM); в) Раду держав Балтійського моря, щодо діяльності якої Україні в 1999 році надано статус спостерігача. Її метою є забезпечення стабільного розвитку регіону, насамперед, торговельно-економічного співробітництва, здійснення спільних заходів з охорони довкілля, розвитку енергетичних і транспортних мереж тощо; г) Організацію Чорноморського економічного співробітництва, яка створена з метою удосконалення тісних ділових зв'язків з митними та іншими прикордонними органами країн-учасниць, інтеграції їх економіки у світовий економічний простір тощо [330; 331].

2. Головний національний рівень зазначених суб'єктів включає: а) Президента України, який відповідно до ст. 106–107 Конституції України здійснює контроль за сектором безпеки і оборони як безпосередньо, так і через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони [52, ст. 5]; б) Верховну Раду України, яка згідно зі ст. 85 Конституції України забезпечує парламентський контроль та приймає закони держави, які визначають і регулюють діяльність органів сектору безпеки і оборони та їх повноваження тощо [52, ст. 6]; в) Кабінет Міністрів України, який відповідно до ст. 113, 116, 117 Конституції України здійснює контроль за дотриманням законодавства та реалізацією державної політики у сферах національної безпеки і оборони тощо [52, ст. 7].

3. Центральний рівень суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки представлений МВС України та Адміністрацією

Держприкордонслужби, яка є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику та здійснює управління у сфері захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні [157, ст. 3].

4. Регіональний рівень суб'єктів, який охоплює регіональні управління та підпорядковані йому органи, що забезпечують реалізацію державної політики з прикордонних питань та виконання інших завдань і функцій щодо забезпечення прикордонної безпеки в межах ділянки відповідальності [282, ст. 1].

5. Службово-виконавчий рівень суб'єктів включає органи охорони державного кордону (прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти, авіаційні частини) та відділи прикордонної служби ДПСУ, які забезпечують безпосередню охорону визначеної ділянки державного кордону, здійснення прикордонного контролю і пропуск через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів тощо [117, ст. 2].

Щойно розглянута класифікація проаналізованих суб'єктів доповнена та опрацьована нами з урахуванням положень нових нормативно-правових актів, прийнятих після анексії Криму та початку гібридної війни РФ проти України. Вона ґрунтується на субординаційному критерії, що дає можливість чіткіше розмежувати коло службових повноважень різних суб'єктів правовідносин сфери прикордонної безпеки, зміст яких втілюється в конкретних регулятивних, охоронних і захисних відносинах [332, с. 144–145, 147–148].

Зауважимо, що викладена класифікація стосується лише суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, що володіють статусом військовослужбовців ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони. Тому пропонуємо класифікувати всіх суб'єктів правовідносин досліджуваної сфери залежно від їх ролі в ній та видів правової поведінки.

Однак аналіз цього критерію потребує визначення особливостей правового статусу держави як суб'єкта правовідносин та її ролі у сфері прикордонної безпеки.

На думку більшості вчених, держава як самостійний суб'єкт виступає у міжнародних та інших відносинах, притаманних також сфері наших наукових розвідок, у яких вона представлена або сукупністю державних органів, або окремим з них [198, с. 129–133]. Це зумовлено тим, що сфера публічно-правових відносин характеризується багатоманітністю зв'язків, однією зі сторін яких виступають різноманітні державні органи та їх посадові особи. Саме завдяки їх діяльності реалізується правосуб'єктність держави. Отже, вона представляє власні інтереси як самостійний суб'єкт, так і через свої органи та їх посадових осіб [333, с. 87].

Аналогічна тенденція спостерігається в ході реалізації правовідносин у досліджуваній сфері, яка за своєю сутністю є здебільшого публічною адміністративно-правовою охоронно-захисною сферою діяльності держави. Вона представлена ДПСУ та іншими органами сектору безпеки і оборони [92, ст. 12]. Відповідно, у більшості таких правовідносин держава як цільний суб'єкт фігурує, насамперед, як суб'єкт права (за виключенням міжнародних відносин), а їх безпосередніми учасниками є конкретні органи та підрозділи ДПСУ, їх військовослужбовці та працівники, які виступають від її імені.

Виходячи з викладеного, доречно підкреслити, що військовослужбовець як суб'єкт правовідносин характеризується подвійним статусом, оскільки в публічних адміністративно-правових відносинах він водночас представляє державу і той орган, у якому проходить службу [334].

Повертаючись до аналізу класифікації суб'єктів правовідносин у сфері прикордонної безпеки на підставі сформульованого нами критерію – залежно від їх ролі у ній та виду юридично значущої поведінки, пропонуємо поділяти їх на три групи, а саме:

1) суб'єкти, які забезпечують прикордонну безпеку України. До них належать військовослужбовці та працівники ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони;

2) суб'єкти, які своєю протиправною поведінкою становлять загрозу прикордонній безпеці. До них належать: нелегальні мігранти, терористи, правопорушники з числа іноземців, громадян України, апатридів, біженців тощо;

3) законслухняні суб'єкти, які реалізують свої суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки відповідно до теоретичних моделей правовідносин, викладених у змісті правових норм.

Окреслена класифікація суб'єктів досліджуваних правовідносин дасть змогу чітко розмежувати їх за ступенем суспільної небезпеки та роллю в опрацьовуваній сфері, що сприятиме концентрації контрольно-наглядового та превентивного впливу на чітко визначену категорію учасників. Це також дозволить раціонально використовувати людські ресурси та засоби в процесі здійснення згаданого впливу. Така класифікація водночас сприятиме: ефективному впровадженню у відомчу систему аналізу ризиків методології Спільної інтегрованої моделі аналізу ризиків держав – членів ЄС (CIRAM 2.0), забезпеченню виконання положень Закону України «Про очищення влади» шляхом об'єктивної та всебічної люстраційної перевірки військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших правоохоронних органів [335], підвищенню якості та всеохоплювальності відомчої системи превентивної роботи з персоналом ДПСУ тощо [161; 162].

При цьому варто зауважити, що суб'єкти першої групи, якими виступають переважно військовослужбовці та працівники ДПСУ, а також інших органів сектору безпеки і оборони України водночас можуть належати як до другої групи так званих «проблемних» суб'єктів, так і до третьої – законслухняних суб'єктів. Інколи військовослужбовці та працівники можуть одночасно бути законслухняними суб'єктами в одних

правовідносинах і недобросовісними в інших, трансформуючись тим самим у суб'єктів конкретного правопорушення.

Аргументуючи потребу розширювального тлумачення категорії «військовослужбовець», Т. Б. Ніколаєнко логічно відносить до них і військовозобов'язаних, і резервістів за умови, що вони проходять службу у військовому резерві і є належними до відповідного військового формування, діяльність якого пов'язана з обороною держави, захистом її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності та комплектується винятково військовослужбовцями [21, с. 87; 43].

Поряд з названими категоріями військовослужбовцями можуть також виступати інші прирівнювані до них особи, наприклад, працівники військових прокуратур; військовослужбовці, відряджені до органів виконавчої влади, на підприємства, установи, в яких вони виконують роботу в інтересах оборони держави, забезпечення її прикордонної та інших видів безпеки; науково-педагогічні працівники військових навчальних закладів України, у тому числі і ДПСУ; військовослужбовці, які направлені до іншої держави для виконання миротворчих і гуманітарних місій під егідою ООН, НАТО та інших міжнародних організацій тощо [21, с. 101].

У правореалізаційній практиці сфери прикордонної безпеки зустрічаються непоодинокі випадки участі в конкретних правовідносинах фіктивних учасників, які не володіють повною спеціальною правосуб'єктністю. Наприклад, наявність у військовослужбовця, який обіймає посаду водія, підробленого посвідчення на право керування транспортним засобом позбавляє його спеціальної дієздатності. Фальшивий диплом про вищу технічну освіту військовослужбовця, діяльність якого пов'язана з експлуатацією складних систем озброєння та військової техніки, також позбавляє його спеціальної дієздатності. Таких осіб не можна вважати законними суб'єктами спеціальних військових правовідносин, у зв'язку з чим

вони мають бути відсторонені від посад, а за наявності підстав – притягнутими до юридичної відповідальності [336, с. 147].

Нині спостерігається тенденція збільшення кількості суб'єктів першої групи правовідносин, викликана реформуванням діяльності ДПСУ, модернізацією системи охорони державного кордону, удосконаленням інтегрованого управління кордонами відповідно до завдань Стратегії розвитку Державної прикордонної служби та інших нормативно-правових актів.

Так, наміри законодавця щодо повернення функцій досудового слідства органам ДПСУ за окремими статтями КК України сприятимуть формуванню нових суб'єктів кримінально-правових і кримінально-процесуальних відносин; запровадження системи аналізу ризиків та захисту інформації у ДПСУ спричиняє виникнення суб'єктів аналітично-захисних відносин; відновлення та розвиток інституту військового капеланства сприяє становленню та удосконаленню суб'єктів релігійних відносин; створення Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (шляхом злиття Державного агентства з питань відновлення Донбасу і Державної служби з питань АР Крим та м. Севастополя під назвою Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України) заклало основи виникнення цілої низки нових адміністративно-правових, цивільно-правових, трудових, господарських та інших відносин, а також їх потенційних учасників; введення в систему ДПСУ нових підрозділів з інформаційної та кібербезпеки, картографічного забезпечення органів і підрозділів ДПСУ тощо активізувало формування та вдосконалення нових правових відносин та їх суб'єктів [161; 162].

На підставі викладеного можна окреслити такі специфічні ознаки суб'єктів правових відносин у сфері прикордонної безпеки:

а) вони володіють спеціальною правосуб'єктністю, зумовленою специфікою ОСД ДПСУ та інших органів, зокрема наявність спеціальної

освіти, особливих знань, навичок і вмінь для якісного виконання службових обов'язків з метою належної реалізації змісту охоронних і захисних правовідносин;

б) суб'єкти першої групи знаходяться між собою у субординаційній ієрархічній підпорядкованості, що відображається на їх правосуб'єктності;

в) на них розповсюджується добровільне обмеження цивільної та іншої праводієздатності в окремих сферах підприємницької, політичної та іншої діяльності;

г) дієздатність військовослужбовців чи працівників як учасників правовідносин ґрунтується не на вільному їх волевиявленні, а на комбінації прав і обов'язків, у якій домінує службовий обов'язок;

д) деліктоздатність зазначених суб'єктів правовідносин потребує не тільки наявності відповідного віку й осудності, а ще й низки додаткових умов, до яких законодавець відносить, наприклад, наявність статусу військовослужбовця, участь у складі прикордонного наряду, перебування на конкретній посаді тощо;

е) учасниками охоронних правовідносин є ще й такі спеціальні суб'єкти, як: нелегальні мігранти, біженці, вимушені переселенці, бойовики незаконних збройних формувань тощо.

Узагальнюючи викладене, можна сформулювати таке визначення суб'єктів першої групи правових відносин сфери прикордонної безпеки – це учасники, які володіють спеціальною правосуб'єктністю, викликану потребами належного забезпечення прикордонної безпеки і які реалізують свої суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки у формі службових повноважень, переслідуючи мету забезпечення, насамперед, державних, а також суспільних та індивідуальних інтересів.

Характеристику суб'єктів правовідносин другої та третьої груп, виокремлених нами, навмисно оминаємо, оскільки їх правовий статус не відрізняється від статусу суб'єктів правовідносин інших сфер правового

регулювання, а також достатньо висвітлений вітчизняними та зарубіжними науковцями, проте окремі їх особливості ми ще аналізуватимемо в подальшому.

Важливим елементом структури правовідносин у досліджуваній сфері виступають також об'єкти, які є матеріальною або духовною основою їх виникнення, конкретним приводом установлення правових зв'язків між відповідними учасниками суспільної діяльності. В основі такого приводу завжди лежить певний інтерес у вигляді матеріального або духовного блага, у зв'язку з чим учасники правовідносин здійснюють свої права та обов'язки [61, с. 407]. Безпричинних, позбавлених інтересу правовідносин не буває в жодній сфері буття людини. Адже будь-яке явище у природі, яке сприймає на себе дію іншого, автоматично стає об'єктом впливу першого [326, с. 66].

Так, навіть в умовах додержавного суспільства, архаїчні відносини якого регулювалися мононормами, їх виникнення спричинилося певними об'єктивними спонукаючими факторами, які хоча і не сприймалися свідомістю первісної людини як об'єкти архаїчних відносин у сучасному розумінні, проте їх присутність була очевидною.

Відповідно, можна припустити, що об'єктом архаїчних зв'язків, що виникають з приводу охорони та захисту життєвого простору проживання та виробничої діяльності племені, були конкретні матеріальні об'єкти: територія, житло, ліси, луки, ріки, озера, сировинні й енергетичні ресурси тощо, що забезпечували життєдіяльність первісного суспільства. Об'єктами архаїчних відносин виступали також і змішані матеріально-духовні цінності: тотемні дерева, жертвне каміння, священні озера, поляни тощо, біля яких здійснювалися релігійні ритуали, жертвоприношення, обряди ініціації тощо [28, с. 39; 186].

У сучасній науці трактування об'єкта правовідносин є досить різноманітним, іноді діаметрально протилежним, аж до повного його невизнання [193, с. 137–140; 337, с. 70–72].

Окремі автори навіть доходять до нелогічного змішування об'єкта правових відносин з їх суб'єктом [338, с. 93].

У роботах вітчизняних правознавців переважно фігурують два основні підходи (концепції) щодо розуміння об'єкта правовідносин: моністичний, згідно з яким об'єктом є поведінка (діяння) суб'єктів, оскільки саме людські вчинки підпадають під правове регулювання юридичними нормами. Тому об'єкт правовідносин у розумінні його прибічників у всіх пропонованих визначеннях тлумачиться однаково [208, с. 674; 339, с. 230; 340, с. 311–313; 341]. Другим підходом є плюралістичний, який є домінуючим щодо трактування об'єктів правовідносин вітчизняними та зарубіжними науковцями. Зазначений підхід ґрунтується на тому, що такі об'єкти на стільки ж різнобічні, як і самі правовідносини, оскільки норми права здійснюють свій регулятивний вплив як на людей, їх поведінку, її результати, так і на об'єкти матеріального світу, їх властивості, а також на соціальні спільноти, державні органи, органи місцевого самоврядування тощо [61, с. 407–409; 63, с. 231–232; 65, с. 203–204; 197, с. 119–138; 326, с. 66–67; 342, с. 116–117].

Деякі зарубіжні вчені виокремлюють три теорії розуміння об'єктів правових відносин: а) речову, згідно з якою ними визнаються речі матеріального світу (М. М. Агарков, С. С. Алексєєв); б) поведінкову, відповідно до якої об'єктом виступає фактична поведінка учасників правовідносин (В. М. Хропанюк); в) комбіновану (посередницьку) теорію, що фактично поєднує характеристики перших двох (С. О. Голинський, М. С. Строгович). Такі теорії, по суті, нічого нового не пропонують і фактично дублюють зміст проаналізованих вище підходів, що визнають самі автори [198, с. 43–45].

Виходячи зі щойно розглянутих підходів, вітчизняні та зарубіжні науковці формулюють різноманітні визначення об'єктів правовідносин, а саме:

як благо, на яке спрямовані суб'єктивне право та відповідний йому юридичний обов'язок з метою задоволення інтересу уповноваженої особи [1, с. 83];

як матеріальні, так і нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки [61, с. 407];

як блага, заради одержання, передачі або використання яких суб'єкти права вступають у правові відносини [63, с. 231];

як матеріальні та духовні блага, наданням і використанням яких задовольняються інтереси уповноваженого суб'єкта правовідносин [343, с. 382];

як матеріальні, духовні й інші соціальні блага, які слугують задоволенню інтересів і потреб суб'єктів, з приводу яких і заради досягнення яких вони вступають у правовідносини та наділяються взаємними суб'єктивними правами та юридичними обов'язками [65, с. 203–204];

як предмет, на який спрямована діяльність суб'єктів, що здійснюється в процесі реалізації ними своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [236, с. 68].

Однак наведені визначення об'єктів правовідносин не можуть претендувати на повноту, оскільки не містять їх спеціальних ознак, адже специфіка завдань і функцій того чи іншого правоохоронного органу спеціального призначення, особливості правового статусу його суб'єктів і реалізації ними своїх службових повноважень відображаються на трактуванні об'єктів таких правовідносин. Тому, здійснюючи характеристику об'єкта регулятивних, охоронних і захисних правовідносин, доречніше

аналізувати їх не із загальнотеоретичних позицій, а у конкретній практичній площині [344, с. 654].

Варто погодитися із твердженням окремих учених, що для всебічного та повного пізнання об'єкта правовідносин у специфічних сферах правового регулювання, зокрема у сфері прикордонної безпеки, необхідно враховувати рівень його наукового опрацювання та виокремлення особливостей. Таке розуміння об'єкта потребує комплексного аналізу складових елементів та узагальнення багатьох аспектів зазначеного явища в одній дефініції. Відповідно розв'язання проблеми досконалого визначення об'єкта досліджуваних правовідносин можливе лише з урахуванням закономірностей зв'язку права та юридично значущої поведінки його суб'єктів як конкретних учасників правовідносин на основі діяльнісного підходу їх осмислення [345, с. 53].

Деякі автори, формулюючи свої визначення об'єкта правовідносин в окремих сферах правоохоронної діяльності, не достатньо враховують специфіку, глибину та рівень їх наукового пізнання. Так, на думку О. В. Юристи, об'єктом правоохоронного правовідношення є скоєне конкретне, персоніфіковане (тобто таке, що вчинене певною фізичною чи юридичною особою) діяння (дія чи бездіяльність), яке передбачене нормами відповідних галузей права як правопорушення або визнається таким відповідно до законодавства, договору чи рішення суду [346, с. 5, 9, 13–15].

Інший автор – І. А. Сердюк – повніше визначає об'єкт правоохоронних відносин, охоплюючи ним правову поведінку, її суб'єктів і результати такої поведінки [197, с. 136].

А. С. Спаський, не поділяючи позиції тих науковців, які визнають об'єктом правових відносин правопорушення, аргументує свою точку зору тим, що воно є лише юридичним фактом, який породжує охоронні відносини, а тому не є благом, з чим ми також погоджуємося. Відтак об'єктом таких правових відносин, резюмує вчений, є ті соціальні блага, які передбачені та

охороняються нормами кримінального або адміністративного права і на які зазіхає правопорушник, у зв'язку з чим вони потребують відновлення [196, с. 97].

Більшість дослідників в основу розуміння об'єкта правовідносин покладають відповідний інтерес: державний, суспільний, груповий або індивідуальний [196, с. 99; 347, с. 27]. При цьому головні, найбільш значущі інтереси закріплені в чинному законодавстві. Зокрема, ч. 10 ст. 1 Закону України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» визначає, що національні інтереси України – це життєво важливі інтереси людини, суспільства та держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут громадян [52].

Коли ж постає загроза державному суверенітету, наприклад, в умовах війни чи конфліктної ситуації, яка мала місце у Керченській затоці у 2018 році, на перший план виступають інтереси держави та суспільства, що відповідає теорії державної користі, сутність якої розкривається таким аргументом: якщо у стабільних умовах державного та суспільного життя сучасна демократична держава визнає і гарантує індивідуальну свободу людини, то в умовах надзвичайних вона жертвує нею в певному обсязі заради безпеки, а може і самого існування держави. При цьому законом має бути чітко визначений обсяг дискреційних повноважень влади, який стосується обмеження індивідуальної свободи людей, необхідний для порятунку держави від реальної небезпеки, що їй загрожує [348, с. 79–80].

Державний інтерес і суспільні відносини співвідносяться між собою як часткове самостійне та ціле явище, де інтерес виступає конкретним виразом суспільних відносин [349, с. 51, 56]. Тому якщо інтерес є виразом суспільних відносин, то логічно, що приватноправовий інтерес опосередкується у приватноправових відносинах сфери прикордонної безпеки, а публічно-

правовий інтерес знаходить своє втілення в публічно-правових відносинах окресленої сфери [198, с. 54–55].

За відсутності виваженого балансу публічних і приватних інтересів та його законодавчого закріплення обов'язково виникатиме конфлікт інтересів, який вимагатиме судового втручання навіть на найвищому рівні, про що свідчить, наприклад, триваючий конфлікт між ДПСУ та місцевими радами з приводу незаконного відчуження ними на користь окремих фізичних осіб земель, які використовувалися органами та підрозділами ДПСУ в інтересах забезпечення прикордонної безпеки. Це спричинило активізацію такого напрямку діяльності ДПСУ, як «робота щодо оскарження та визнання незаконними рішень органів місцевого самоврядування у справах про виділення фізичним особам земельних ділянок, прилеглих до державного кордону» [160; 161; 162; 305, с. 12].

Як слушно зазначають окремі науковці, досягнення оптимального співвідношення приватних і публічних інтересів можливо завдяки якісному реформуванню законодавства публічної сфери правового регулювання держави. Покладаючи в основу трактування об'єкта публічних відносин публічний інтерес, вони пропонують таке його визначення – це те, на що спрямована поведінка учасників публічно-правових відносин, детермінована інтересами в межах належних їм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [198, с. 58].

На підставі аналізу сформульованих ученими дефініцій об'єкта правовідносин та з урахуванням викладеної аргументації [350, с. 206–208] і теоретичних узагальнень пропонуємо власне визначення об'єкта правових відносин у сфері прикордонної безпеки України – це конкретні блага матеріального та нематеріального світу, в основі яких лежать закріплені в нормах чинного законодавства публічні і приватні інтереси, з приводу яких учасники правовідносин вступають у конкретні зв'язки завдяки реалізації своїх суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків у

формі службових повноважень військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших органів з метою належної їх охорони.

Отже, проаналізувавши теоретичні та практичні аспекти суб'єктів і об'єктів правових відносин, а також розглянувши особливості їх прояву у сфері прикордонної безпеки, доцільно перейти до характеристики проблем їх змісту, який знаходить своє відображення у суб'єктивних юридичних правах і суб'єктивних юридичних обов'язках конкретних учасників.

3.6. Суб'єктивне юридичне право та суб'єктивний юридичний обов'язок як елементи змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки та їх особливості

Правовідносини у сфері прикордонної безпеки, як і в будь-якій іншій сфері, поєднують у собі юридичне та фактичне начало, під якими розуміються юридичні норми та фактичні відносини, що урегульовуються шляхом розподілу суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків між їх учасниками. Зазначені права і обов'язки складають зміст правових відносин, який виступає способом взаємного зв'язку між військовослужбовцями та іншими учасниками правовідносин у досліджуваній сфері [61, с. 395; 63, с. 230; 65, с. 204].

Без цілеспрямованого виконання конкретно визначених юридичною нормою приписів учасниками правовідносин задля досягнення публічного чи приватного інтересів вони залишатимуться «мертвою» моделлю, не дієздатною теоретичною конструкцією, що не виконала своєї регулятивної ролі у відповідній сфері правового регулювання.

Варто наголосити, що вже в додержавному суспільстві, відносини якого регулювалися мононормами архаїчного права, на їх суб'єктів покладалися зобов'язання суворого дотримання вимог ритуалів, звичаїв,

обрядів, культів та інших форм виразу мононорм для належного упорядкування суспільного життя. Зміст архаїчних відносин у сучасному розумінні не знав диференціації на суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки, оскільки свідомістю первісної людини вони сприймалися як єдине ціле. Разом з тим у їх змісті домінувало виконання, насамперед, обов'язків, яким відводилася головна роль для задоволення колективних інтересів тогочасного соціуму. Що стосується їх прав, то вони розчинялися (поглиналися) обов'язками. Відповідно індивідуальне волевиявлення учасників архаїчних відносин щодо реалізації своїх прав було максимально обмеженим і залежало від колективної волі родового суспільства [291]. Адже доля суб'єкта у спірних ситуаціях повністю залежала від колективного рішення роду, який міг як виправдати особу за відсутності очевидної вини, так і засудити її навіть до остракізму, що було рівнозначним смертному вироку [183, с. 336].

Важливим засобом забезпечення реалізації змісту мононорм були різноманітні обмеження, зокрема заборона винному споживати спільну здобич, запаси їжі, води тощо. Крайнім засобом впливу на суб'єкта за тяжкий злочин проти особи було застосування кровної помсти за принципом таліона [179, с. 13; 183, с. 336].

У сучасній науковій думці окремі вчені пропонують поділяти зміст правовідносин на юридичний і фактичний [65, с. 204], або матеріальний і юридичний [61, с. 395]. При цьому до юридичного змісту О. Ф. Скакун додає ще і юридичну відповідальність, чим ототожнює його з правовим статусом особи, що не допустимо, оскільки це різні категорії. Окремі зарубіжні науковці до такого змісту долучають ще й вольовий чинник, який уособлює волю держави й учасників конкретних правовідносин [351, с. 514]. Однак викликає сумнів твердження щодо прояву волі суб'єкта кримінально-процесуальних відносин, стосовно якого відкрито кримінальне провадження.

Адже саме він найбільше бажає уникнути участі в таких правових відносинах, не проявляючи до цього волі.

Заперечуючи доцільність поділу змісту правовідносин на матеріальний і юридичний, О. І. Харитонова пропонує сприймати й оцінювати його як єдину субстанцію, що охоплює суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки учасників [187, с. 103].

Інший вітчизняний науковець І. Ф. Корж наголошує на динамічності змісту правових відносин, зазначаючи, що обсяг конкретних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, особливості їх реалізації залежать від перебігу часу, зміни життєвих ситуацій тощо. Це актуально також для правовідносин сфери прикордонної безпеки з урахуванням стану гібридної війни Росії проти України, а також проведенням ООС на сході держави [326, с. 67]. Оскільки в таких умовах держава на свій розсуд в інтересах національної безпеки загалом і прикордонної безпеки зокрема може збільшувати або зменшувати обсяг і характер суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків окремих суб'єктів охоронних або захисних відносин завдяки внесенню змін до відповідних норм.

Актуальним для всебічності дослідження змісту правовідносин є позиція О. І. Харитонової щодо залежності правової природи суб'єктивних юридичних прав від джерел їх походження: природного права або позитивного юридичного права, адже це впливає на визначення конкретного підходу у тій чи іншій сфері правового регулювання.

Так, приватноправовий підхід ґрунтується на визнанні природних невідчужуваних прав особи, джерелом походження яких є соціальна природа людини, а не державна влада. Позитивне юридичне право своїми нормами лише закріплює їх, надаючи їм офіційності та загальнообов'язковості. Зазначені права складають основу правового статусу особи та реалізуються у суб'єктивних юридичних правах учасників конкретних правовідносин. При цьому слід пам'ятати, що приватне право є домінантним в історії людства,

оскільки воно першим сформувалося як соціонормативний регулятор суспільних відносин ще в додержавний період. Відповідно держава до його походження та формування не має відношення, а тому вона може обмежувати природні суб'єктивні права лише у виключних випадках, коли є потреба в захисті прав інших індивідів, або існує реальна загроза публічно-державним інтересам, насамперед, суверенітету та територіальній цілісності.

Публічно-правовий підхід базується на тому, що держава, не визнаючи вже готових природних прав, створює і закріплює їх самостійно, керуючись державною доцільністю і визначаючи на свій розсуд обсяг правосуб'єктності для певної категорії учасників правовідносин.

Сфера публічного права відстоює і захищає, насамперед, публічно-державні інтереси, тому суб'єктивне право у цій сфері формується за вольовим принципом держави, що супроводжується узгодженням індивідуальних інтересів з публічними [187, с. 106–107].

Продовжуючи аналіз змісту правовідносин, варто зауважити, що визначення суб'єктивного юридичного права як його елементу сучасними науковцями також не має одностайної позиції. Інколи пропонуються надто лаконічні, односторонні його визначення, наприклад, «суб'єктивне право – це гарантована правом міра можливої поведінки» [63, с. 230]. У викладеній дефініції автори явно звузили обсяг поняття, не вказуючи на його цільове призначення – задоволення певних інтересів, а також, що воно є саме суб'єктивним юридичним правом, а не колективним чи якимось іншим.

Не кращі його визначення пропонують окремі зарубіжні автори, стверджуючи, що «суб'єктивні публічні права – це закріплена в правових джерелах міра можливої поведінки суб'єкта у сфері публічних відносин» [198, с. 209–210]. Окреслене визначення страждає тими ж недоліками, що і перше, а застосування терміна «правові джерела» взагалі розмиває його, а також приховує нормативність походження від правових норм.

Аналогічну за якістю дефініцію суб'єктивного юридичного права подає інший зарубіжний дослідник В. М. Дурдєньовський: «суб'єктивне юридичне право – це представлена суб'єктивним правопорядком можливість діяти з метою здійснення тих чи інших людських інтересів» [62, с. 82]. З цього визначення взагалі не зрозуміло, як суб'єктивний правопорядок може представляти можливість учасникам діяти з метою задоволення певних інтересів, адже під правопорядком розуміють стан урегульованості суспільних відносин! Інші недоліки зазначеної дефініції – ті ж самі, що і в попередніх.

Окремі науковці, розглядаючи суб'єктивне юридичне право в контексті змісту правовідносин і визначаючи його як гарантовану правом міру можливої або дозволеної поведінки особи, наголошують, що воно належить суб'єкту незалежно від того, чи перебуває він у правовідносинах з іншими учасниками чи ні [62, с. 345]. Таке твердження взагалі позбавлене логіки, оскільки означає, що зміст правових відносин може існувати і поза ними, а суб'єктивне юридичне право може належати будь-яким особам, не обов'язково їх учасникам. Але ж суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки можуть реалізовуватися тільки учасниками конкретних правовідносин, оскільки поза ними вони існують тільки у вигляді теоретичної моделі, передбаченої нормою права і ніяким конкретним особам не належать. Вони «оживають» і починають реалізовуватися лише тоді, коли виникають правові зв'язки між конкретно визначеними, реально існуючими суб'єктами.

Інші дослідники, пропонуючи власні достатньо повні визначення суб'єктивного юридичного права, дещо звужують коло інтересів, які виступають елементом об'єкта правовідносин. Так, підкреслюючи, що суб'єктивне юридичне право – це встановлена нормами права міра можливої поведінки уповноваженої особи для задоволення її інтересів і потреб, яка забезпечується відповідними юридичними обов'язками інших зобов'язаних

осіб [65, с. 204–205]. Автори, на наш погляд, ігнорують вказівку на публічні інтереси, що є характерним для відносин аналізованої нами сфери правового регулювання. Окрім викладеного, у цитованій дефініції має місце подвійне некоректне використання терміна «особа», який доцільніше замінити поняттям «учасники» або «суб'єкти».

Повніше трактування суб'єктивного юридичного права окреслюють вчені-адміністративісти, які зазначають, що «суб'єктивні права у сфері державного управління – це надана і гарантована державою, закріплена в адміністративно-правових нормах міра можливої (дозволеної) поведінки у правовідносинах, яка забезпечена кореспондуючим обов'язком іншого суб'єкта правовідносин» [352, с. 98]. Однак і таке визначення позбавлене акценту на публічні або інші інтереси, які є ядром (серцевиною) об'єкта будь-яких правовідносин. Аналогічну ваду в дефініціях цього елементу допускають і деякі зарубіжні науковці, зокрема, В. М. Протасов, який обмежується вказівками на задоволенні учасниками тільки власних інтересів, оминаючи увагою державні та суспільні [345, с. 5].

Найбільш повне визначення суб'єктивного юридичного права, на наш погляд, пропонує І. А. Сердюк, який наголошує, що це надана праводієздатному суб'єкту юридичними нормами, з метою задоволення його інтересів або інтересів тих осіб, яких він представляє за законом, міра можливої (дозволеної) поведінки у правовідносинах, забезпечена кореспондуючим обов'язком зобов'язаної сторони і гарантована державою [353, с. 120]. Однак і його дефініція оминає увагою державні та суспільні інтереси, які є превалюючими у досліджуваній сфері, особливо в умовах гібридної війни, анексії Криму та тимчасової окупації частини території України.

Для більш повного та всебічного визначення суб'єктивного юридичного права як елементу змісту правових відносин у сфері прикордонної безпеки з урахуванням нинішніх реалій правового

регулювання в умовах посилення зовнішніх загроз і викликів варто виокремити загальні ознаки суб'єктивного юридичного права, притаманні змісту будь-яких правових відносин, а також його специфічні ознаки, які властиві, насамперед, регулятивним, охоронним і захисним правовідносинам аналізованої сфери.

До загальних ознак суб'єктивного юридичного права вчені відносять: можливість користуватися благом у межах, дозволених законом, уповноваженому учаснику правовідносин; має індивідуально визначений характер у формі сформульованого законом правового дозволу; охоплює систему правоспроможностей на власні дії, на чужі дії, на захист з боку держави; володіє значною стимулюючою силою для реалізації істотних інтересів; забезпечується (гарантується) державою [61, с. 398–399].

Інші науковці пропонують ще й такі його загальні ознаки: залежність від волі та бажання уповноваженої особи; уособлення міри можливої поведінки, унормованої об'єктивним правом, а також міри свободи людини [354, с. 274]; існування у конкретних правових відносинах; використання його не за призначенням конкретним учасником розцінюється як зловживання правом; неможливість існування поза зв'язком із відповідним юридичним обов'язком, без якого воно не може бути реалізовано [345, с. 5].

Викладені загальні ознаки суб'єктивного юридичного права достатньою мірою характеризують його як загальнотеоретичну категорію, залишаючи поза увагою конкретизацію з урахуванням змісту правовідносин відповідної сфери правового регулювання. Тому доцільно зупинитися на з'ясуванні його специфічних ознак крізь призму особливостей змісту досліджуваних правовідносин. До таких ознак, на наш погляд, варто віднести:

а) реалізується у формі службових повноважень військовослужбовців, які є учасниками конкретних правовідносин;

б) його реалізація військовослужбовцями передбачає можливість втручання з боку начальника підрозділу, представника підрозділу внутрішньої та власної безпеки ДПСУ або інших контролюючих суб'єктів з метою підвищення ефективності такої реалізації, що прямо передбачено законом [117];

в) неякісне його здійснення учасником, наділеним державно-владними повноваженнями згідно з чинним законодавством, допускає повторну реалізацію такого суб'єктивного права з ініціативи або самого учасника (військовослужбовця), або контролюючого органу в межах закону й обсягу компетенції (наприклад, повторний огляд транспортного засобу за наявності підозри про перевезення ним наркотичних засобів);

г) його реалізація спрямована, насамперед, на захист публічних інтересів з метою ефективного забезпечення прикордонної безпеки;

д) державний примус може застосовуватися до конкретних учасників у разі неякісного виконання ними службових повноважень. Він має владно-командний, виховний характер, який здебільшого завершується дисциплінарною і лише у виключних випадках – адміністративною або кримінальною відповідальністю за наявності в діянні таких учасників складу правопорушення;

е) суб'єктивне юридичне право, модель якого передбачена правовою нормою, за потреби може бути конкретизоване усною або письмовою вказівкою безпосереднього начальника або іншої уповноваженої особи в межах вимог чинних норм (наприклад, у випадку загострення обстановки на певній ділянці державного кордону за рішенням начальника підрозділу здійснюється поглиблений огляд транспортних засобів на предмет виявлення зброї та боєприпасів);

ж) обмеженість волевиявлення військовослужбовця в реалізації свого суб'єктивного права як учасника конкретних правовідносин зумовлено його

подвійним статусом, сутність якого полягає в тому, що суб'єктивне право виступає правообов'язком [198, с. 211–214].

На підставі аналізу щойно викладених загальних і специфічних ознак суб'єктивного юридичного права, які характерні для учасників правовідносин сфери прикордонної безпеки, можна сформулювати таке його визначення: це надана юридичними нормами праводієздатному суб'єкту у формі службових повноважень, чітко деталізована законом міра можливої (дозволеної) поведінки уповноваженого учасника правовідносин сфери прикордонної безпеки з метою задоволення публічних і приватних інтересів їх учасників, яка забезпечена кореспондуючим обов'язком зобов'язаної сторони та гарантована державою.

Іншим, невід'ємним елементом змісту правовідносин досліджуваної сфери правового регулювання є суб'єктивний юридичний обов'язок їх учасників, який також по-різному трактується сучасними науковцями.

Так, автори нового підручника із загальної теорії права за загальною редакцією М. І. Козюбри зазначають, що: «юридичний обов'язок – це встановлена нормами права міра належної поведінки особи» [63, с. 231]. Майже ідентичне його визначення пропонує і О. Р. Дашковська: «...це вид і міра належної поведінки, яка встановлена законом» [62, с. 345].

Упущенням цитованих дефініцій є те, що в них відсутній наголос на роль держави в гарантуванні його реалізації. Зокрема в першому визначенні, окрім усього, указується на належність суб'єктивного юридичного обов'язку абстрактній особі, а не конкретному учаснику правовідносин. Також у них не акцентується увага на тому, що аналізований обов'язок служить гарантією забезпечення суб'єктивного юридичного права уповноваженої особи.

Адже існування обов'язку поза зв'язком із суб'єктивним юридичним правом іншого учасника позбавлене логіки та сенсу його існування. Відома теза, що не існує прав без обов'язків, а обов'язків без прав, власне і віддзеркалює діалектичний зв'язок суб'єктивних юридичних прав і

суб'єктивних юридичних обов'язків учасників будь-яких правовідносин [353, с. 115–120].

Неповні, односторонні визначення досліджуваного явища пропонують і зарубіжні науковці, які також містять щойно наведені недоліки. Так, О. В. Міцкевич зазначає, що суб'єктивний юридичний обов'язок учасника правовідносин полягає в належній поведінці, яка відповідає суб'єктивному праву [175, с. 378].

Інший науковець С. С. Алексєєв визначає суб'єктивний юридичний обов'язок як міру належної, необхідної поведінки, що приписана суб'єкту [58, с. 68].

Л. О. Морозова стверджує, що суб'єктивний юридичний обов'язок – це необхідна поведінка суб'єкта правовідносин, встановлена для зобов'язаної особи і має на меті задоволення суб'єктивного права [354, с. 275].

У всіх наведених визначеннях суб'єктивного юридичного обов'язку (окрім Л. О. Морозової) немає вказівок на те, якому саме учаснику правовідносин він належить, не акцентується на його забезпеченості державою, навіть не згадуються інтереси, заради задоволення яких реалізується зазначений обов'язок тощо.

Набагато повнішу та змістовнішу дефініцію пропонує А. М. Завальний, який наголошує, що суб'єктивний юридичний обов'язок – це покладена нормами права на зобов'язану особу і забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона повинна здійснювати в інтересах уповноваженої особи [65, с. 205].

Однак і приведені визначення, незважаючи на його відносну досконалість, не містять вказівки на державні та інші інтереси, заради яких здійснюється такий обов'язок. Окрім того, має місце не зовсім доречно використання поняття «особа». Замість нього краще вписується термін «учасник» або «суб'єкт», тому що саме вони є носіями суб'єктивного юридичного обов'язку, а не абстрактна особа.

Не позбавлена такого недоліку і дефініція, запропонована О. Ф. Скакун, яка зазначає, що юридичний обов'язок – це вид і міра належної (або необхідної) поведінки суб'єкта права, що встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів правомочної особи і забезпечувана державою [61, с. 396]. Однак, окрім окресленої вади, є заперечення, що міра такої поведінки належить суб'єкту права. Як відомо, на думку багатьох учених, вона належить учаснику або суб'єкту правовідносин.

Змістовно повніше трактування суб'єктивного юридичного обов'язку пропонує І. А. Сердюк, який стверджує, що суб'єктивний юридичний обов'язок – це покладена на праводієздатного суб'єкта юридичними нормами з метою задоволення інтересів уповноваженої сторони правовідносин міра необхідної (належної) поведінки їх зобов'язаної сторони, реалізація якої гарантована можливістю застосування державного примусу [353, с. 122]. Однак і процитована дефініція також оминає увагою державні, суспільні та інші інтереси, на захист яких спрямована реалізація змісту правових відносин.

Отже, проаналізувавши викладені визначення суб'єктивного юридичного обов'язку, можна узагальнити такі його загальні ознаки:

- 1) це передбачена юридичними нормами міра необхідної (належної) поведінки;
- 2) її може реалізовувати суб'єкт конкретних правовідносин, який наділений правосуб'єктністю;
- 3) така міра належної поведінки здійснюється задля задоволення не тільки інтересів уповноваженої особи, а й для задоволення державних, суспільних та індивідуальних інтересів, що особливо актуально для правовідносин сфери прикордонної безпеки;
- 4) він чітко регламентований нормами права, визначеними в них межами (кордонами), тому виступає як міра належної поведінки;

5) є елементом змісту правовідносин, тому може існувати тільки в конкретних відносинах як реальне діяння його суб'єктів;

6) його здійснення гарантується можливістю застосування державного примусу;

7) у межах відповідних правових відносин суб'єктивний юридичний обов'язок конкретизується, набираючи ознак реально діючого явища. Зокрема визначаються: його носій; об'єкт впливу; інтереси, що ним забезпечуються; уповноважений суб'єкт; зміст та межі належної поведінки тощо [63, с. 231];

8) він не може існувати поза суб'єктивним юридичним правом, оскільки вони тільки у сукупності формують зміст правовідносин;

9) невиконання закладених у нього вимог є юридичним фактом для виникнення правозахисних відносин, у межах яких реалізується юридична відповідальність щодо недобросовісного учасника за наявності в його діянні складу правопорушення [65, с. 206].

Характеристика загальних ознак суб'єктивного юридичного обов'язку як елемента змісту абстрактних правовідносин дає нам можливість сформулювати повнішу уяву про нього як загальнотеоретичну категорію.

Однак для окреслення особливостей змісту охоронно-захисних правовідносин у сфері прикордонної безпеки України постає необхідність виокремити та проаналізувати специфічні ознаки суб'єктивного юридичного обов'язку, до яких належать:

1. Він знаходить свій вираз у формі службових повноважень військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших державних органів.

2. Чітко визначений і конкретизований у нормах, насамперед, підзаконних нормативно-правових актів (наказів, положень, інструкцій, правил тощо).

3. Носії такого обов'язку, якими є військовослужбовці ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України, реалізують його з

допомогою спеціальних знань, навичок, умінь, а в екстремальних умовах – завдяки застосуванню зброї та спецзасобів.

4. Унаслідок його виконання задовольняються не тільки інтереси уповноваженої сторони, а й державні, суспільні й індивідуальні, які є складовою об'єкта національної безпеки України загалом та її прикордонної безпеки зокрема. У випадку посилення зовнішніх загроз і викликів перевага надається державним інтересам задля захисту суверенітету та територіальної цілісності, що вкрай важливо для сучасного періоду існування української державності.

5. Зміст правових відносин суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, постає як правообов'язки їх учасників у формі службових повноважень. Це не означає, що між суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками не існує різниці [355, с. 36]. Акцентуючи увагу на такому поєднанні елементів змісту правовідносин, окремі зарубіжні науковці наголошують на тому, що їх повноваження трансформуються в конкретні права й обов'язки щодо інших суб'єктів публічно-правових відносин. Свою позицію вони досить переконливо аргументують тим, що правотворчий орган, формуючи нормативно-правовий акт, часто обирає конструкцію побудови змісту його норм за схемою: «для реалізації вказаних повноважень уповноважений орган (посадова особа) має право...» [198, с. 213–214].

6. Його виконання учасниками конкретних правовідносин може піддаватися плинному контролю та коригуванню в межах моделі діючих норм з боку контролюючих органів, що прямо передбачено законом [356, с. 20].

7. Є елементом загального механізму реалізації функцій і завдань конкретного органу чи підрозділу ДПСУ тощо, який приводиться в дію зусиллями відповідних суб'єктів.

8. Якість його реалізації забезпечується різноманітними заходами державного примусу, серед яких, насамперед, застосовуються виховні, організаційні та дисциплінарні заходи, передбачені статутами та іншими нормативно-правовими актами, і лише у виключних випадках, за умови наявності в діяннях конкретних учасників складу правопорушення – адміністративна, кримінальна або інша юридична відповідальність.

9. І, насамкінець, варто підкреслити, що обсяг його змісту багато в чому залежить від спеціального правового статусу військовослужбовця. Чим він вищий в ієрархії ДПСУ, тим ширший обсяг його повноважень, у яких уособлюються суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки такого учасника конкретних правовідносин [357, с. 15–20].

Доречно зауважити, що правовий статус військовослужбовця належить до спеціальних, адже його носій наділений додатковими правами та обов'язками (виконувати службові завдання у складі прикордонного наряду; застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби та зброю у випадках, передбачених законом; нести бойове чергування тощо). Тому спеціальний статус військовослужбовця доповнює його загальний правовий статус як особи, якого ніхто не має права позбавити, оскільки він є основою природних прав людини. Права і свободи особи, як логічно зазначає відомий західний науковець А. В. Дайсі, є основою, а не результатом права країни, а правила, що становлять конституційний кодекс, є не джерелом, а наслідком прав особи [358, с. 232, 235].

При цьому нагадаємо, що спеціальний правовий статус військовослужбовця може в окремих випадках обмежувати його загальний статус як особи за згоди укладення з ним контракту при вступі на військову службу в ДПСУ чи інший правоохоронний орган держави, про що вже йшлося в цьому підрозділі.

Спеціальний статус військовослужбовця є одночасно міжгалузевим комплексним явищем, оскільки він регламентується нормами декількох

галузей права: конституційного, адміністративного, кримінально-процесуального, кримінального тощо [61, с. 63].

Статус військовослужбовця одночасно розглядається як статус службової особи, адже він під час виконання службових повноважень представляє інтереси не тільки органу чи підрозділу, у якому він проходить військову службу, а й інтереси держави загалом.

На підставі аналізу загальних і специфічних ознак суб'єктивного юридичного обов'язку можна сформулювати таке його визначення – це надана юридичними нормами праводієздатному спеціальному учаснику правовідносин сфери прикордонної безпеки у формі службових повноважень міра необхідної (належної) поведінки зобов'язаного суб'єкта, реалізація якої забезпечується можливістю застосування легального примусу з метою охорони державних, суспільних та індивідуальних інтересів.

А тепер зупинимося на характеристиці умов підвищення ефективності реалізації змісту правовідносин їх учасниками, до яких варто віднести такі:

а) досконалість правових норм, що регламентують правовідносини досліджуваної сфери. Адже тільки досконала норма пропонує якісну модель правових відносин та її головної складової – змісту. Недосконалість моделі сприяє недобросовісному учаснику використовувати зазначену ваду у власних інтересах або на користь інших осіб з метою отримання неправомірної вигоди. Саме з цієї причини забезпечення адаптації чинних законодавчих актів з питань охорони державного кордону до сучасних реалій і міжнародних стандартів серед завдань ДПСУ на 2019 та 2020 роки визнано пріоритетним завданням правотворчої діяльності у сфері прикордонної безпеки. У згаданих документах також наголошується на потребі продовження роботи щодо удосконалення нормативно-правового регулювання правозастосовної сфери;

б) організація ефективності безперервної правовиховної роботи з персоналом ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони.

Упровадження системи національно-патріотичного виховання персоналу – потенційних учасників досліджуваних правовідносин шляхом забезпечення постійного виховного впливу на особовий склад з метою формування добросесної (правомірної) поведінки, зниження корупційних ризиків тощо;

в) забезпечення оптимального рівня взаємодії зі структурами громадянського суспільства для якісної організації демократичного цивільного контролю на засадах відкритості та прозорості діяльності органів і підрозділів ДПСУ. З цією метою необхідно постійно вживати заходів щодо негайного реагування та детального вивчення звернень громадян, які надходять на адресу служби «Довіра», Урядову гарячу лінію та Контактний центр;

г) підвищення ефективності внутрішнього контролю за якістю реалізації службових повноважень під час несення служби військовослужбовцями та працівниками як реальних учасників конкретних правовідносин. Саме з цією метою Адміністрацією Держприкордонслужби прийнято рішення щодо введення у штат управління внутрішньої та власної безпеки ДПСУ секторів службових перевірок і розслідувань;

д) покращання якості соціально-побутового та грошового забезпечення особового складу органів і підрозділів ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони. З цією метою Адміністрацією Держприкордонслужби заплановано реконструкцію власних будівель і забудову земельних ділянок для забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей у населених пунктах уздовж державного кордону, де безпосередньо розташовані підрозділи охорони кордону. Передбачено також розгортання нових підрозділів охорони державного кордону, їх облаштування та створення належних санітарно-побутових умов для персоналу тощо [161; 162].

Виконання викладених умов потребує комплексних зусиль держави, громадянського суспільства, окремих його структур тощо.

Теоретична модель будь-яких правовідносин, закладена в норму права, не тотожна реально сформованим, діючим правовідносинам, а відтак постає потреба в окресленні відмінностей між ними, а саме:

така модель є ідеальною конструкцією, сформованою правотворчим органом, а реально діючі (втілені) правовідносини – це приведена в рух модель, реалізована у правових зв'язках конкретних учасників;

вона є статичним явищем, нереалізованою можливістю, а завдяки впровадженню у практику стає динамічною категорією, яка втілюється в життя задля досягнення мети правового регулювання;

зазначена модель стосується не учасників правовідносин, а суб'єктів права, які мають можливість у перспективі трансформуватися у таких учасників за умови виникнення з ними правових відносин на основі конкретних юридичних фактів;

теоретична модель представлена ідеалом, який бажає бачити правотворчий орган у реальних правових зв'язках, а вже втілені правовідносини – це те, що маємо, кінцевий результат їх реалізації;

такий ідеал (теоретична модель правовідносин) інколи позбавлений досконалості, оскільки містить відступи від нього в реальному житті;

вона не має конкретних адресатів, оскільки стосується певних суб'єктів права загалом, які ще не стали її реалізаторами, а реальні відносини здійснюються (втілюються) у правову дійсність спільними зусиллями відповідних учасників як уповноважених, так і зобов'язаних суб'єктів.

Отже, окреслені відмінності свідчать про те, що теоретична модель правовідносин і їх реальне втілення у правореалізаційну практику далеко не тотожні явища. Бажаним станом для законодавця та суспільства загалом є факт відповідності теоретичної моделі правовідносин її ідеальному втіленню у практику конкретних правових зв'язків їх учасників [359, с. 490–496].

Для об'єктивного та всебічного аналізу змісту досліджуваних правових відносин залишається висвітлити особливості структури суб'єктивного

юридичного права та суб'єктивного юридичного обов'язку як елементів їх змісту.

У загальнотеоретичних джерелах залежно від кількості структурних елементів сформувалося два підходи щодо визначення такої структури – тричленний (трюхелементний) і чотиричленний (чотириелементний).

На сьогодні спостерігається тенденція збільшення прибічників чотиричленної їх структури. Так, якщо О. Ф. Скакун раніше притримувалася тричленного підходу [148, с. 165], то сьогодні вона відстоює чотириелементну структуру як суб'єктивного юридичного права, так і суб'єктивного юридичного обов'язку, називаючи, зокрема, серед складових елементів суб'єктивного юридичного права такі:

1) правомочність на власні позитивні дії (праводіяння), що є правом позитивної поведінки правомочного суб'єкта, а саме можливістю власними вольовими діями чинити юридично значущі дії;

2) правомочність на чужі діяння (правовимагання) або право вимагати відповідну поведінку від правозобов'язаної сторони, тобто можливість зацікавленої сторони жадати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків;

3) правомочність домагання (праводомагання) або право звертатися за підтримкою та захистом до держави у разі порушення суб'єктивного юридичного права з боку зобов'язаної особи. Це право приводить у дію примусовий апарат держави за умови невиконання іншою стороною своїх обов'язків;

4) правомочність на користування соціальними благами (правокористування), яке ґрунтується на основі конкретного суб'єктивного права [61, с. 396].

Вагомим аргументом на користь зазначеного елемента є позиція М. М. Коркунова, який ще на початку ХХ ст. стверджував, що зміст цієї можливості «становить користування певним об'єктом. Проте користування

може бути досить різним за обсягом. Воно є не лише основним, але, так би мовити, і природним елементом суб'єктивного права, зумовлене самою природою наших потреб» [360, с. 152].

Недоліком у викладі елементів суб'єктивного юридичного права, запропонованого О. Ф. Скакун, є обмеження нею права правомочного учасника звертатися за захистом своїх порушених суб'єктивних прав до ЄСПЛ, за умови використання ним усіх можливих внутрішніх засобів захисту в національних судових інстанціях.

Структуру суб'єктивного юридичного обов'язку цитований автор також пропонує у чотириелементній будові, а саме:

1. Зобов'язувати здійснювати певні дії (активні обов'язки) або утримуватися від них (пасивні обов'язки) – це зобов'язання діянням.

2. Реагувати на законні вимоги правомочної сторони їх виконанням – це зобов'язання виконанням.

3. Нести юридичну відповідальність (знавати позбавлення прав особистого, майнового чи організаційного характеру) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, тобто такого, що суперечить вимогам правової норми, – це зобов'язання зазнавати обмежень або позбавлення певних благ.

4. Не заважати уповноваженій стороні користуватися благом, яке вона отримала по праву, – це зобов'язання не перешкоджати контрагенту [61, с. 397].

На наш погляд, у викладі першого елементу структури суб'єктивного юридичного обов'язку словосполучення «здійснювати певні дії» протирічить подальшому його тлумаченню самим же автором: «активні обов'язки» і «пасивні обов'язки». Такий поділ дії свідчить про те, що тут доречніше було б вжити термін «діяння», яке є родовим поняттям, що охоплює і активні і пасивні обов'язки. Формулювання автором третього елементу структури суб'єктивного юридичного обов'язку «зобов'язання зазнавати обмежень»...

звучить дещо не коректно, краще було б термін «зобов'язання» замінити поняттям «претерпіння».

У більш лаконічнішому та чіткішому викладі подає структуру елементів змісту правовідносин А. М. Завальний. Зокрема, він пропонує таку структуру суб'єктивного юридичного права:

- 1) праводія (право на свої дії);
- 2) правовикористання (можливість користування певним соціальним благом);
- 3) правовимога (право вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів, які мають юридичні обов'язки);
- 4) праводомагання (право звертатися до держави за захистом свого юридичного права, у тому числі і використання міжнародного захисту конвенційних прав і свобод людини) [65, с. 205].

Окремі науковці можливість звертатися до ЄСПЛ за захистом своїх конвенційних прав виокремлюють як самостійний п'ятий структурний елемент суб'єктивного юридичного права, мотивуючи це тим, що не всі суб'єктивні юридичні права людини передбачені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а також факультативними протоколами до неї. Вони аргументують свою позицію тим, що для реалізації цього права у ЄСПЛ необхідно використати всі можливі засоби юридичного захисту порушених конвенційних суб'єктивних прав у національних судових інстанціях і тільки після цього можна вдаватися до їх захисту у наднаціональній міжнародній судовій установі [361, с. 134–144; 362, с. 92–96].

Наведені аргументи щодо виділення п'ятого елементу як самостійного, на наш погляд, є непереконливими, а тому ми схилиємося до позиції А. М. Завального. Об'єднуючи його з четвертим елементом суб'єктивного юридичного права, він трактує їх як праводомагання [65, с. 205].

Отже, загалом позиція А. М. Завального щодо викладення аналізованих структурних елементів постає більш привабливою, однак «правовимога» потребує уточнення – від яких саме «інших суб'єктів» правомочна особа може вимагати відповідної поведінки? Адже ними можуть бути тільки правозобов'язані суб'єкти.

Більш системно та лаконічно А. М. Завальний формулює елементи структури суб'єктивного юридичного обов'язку:

1. Zobov'язання дією, тобто здійснювати певні дії.
2. Zobov'язання необхідною поведінкою, тобто не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, відносно якого він наділений правом.
3. Zobov'язання виконанням, тобто реагувати на законні вимоги уповноваженої сторони.
4. Zobov'язання претерпінням (позбавленням), тобто нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків, або несумлінного їх виконання, у тому числі і необхідність держави-порушниці конвенційних зобов'язань понести встановлену відповідальність [363, с. 11–14].

При викладенні першого елементу структури суб'єктивного юридичного обов'язку, на наш погляд, вираз «зобов'язання дією» варто замінити словосполученням «зобов'язання діянням». Адже зазначене зобов'язання потребує не тільки активних дій, а й утримання від них на користь уповноваженого суб'єкта, оскільки вони перешкоджатимуть реалізації його прав.

Чотириелементної структури суб'єктивного юридичного права та суб'єктивного юридичного обов'язку дотримується і О. Р. Дашковська, окреслюючи їх у дещо іншій інтерпретації [62, с. 345–346]. Однак вона, як і деякі інші науковці, оминає такий елемент, як право звернення до ЄСПЛ за захистом своїх порушених суб'єктивних юридичних прав.

Є науковці, які ігнорують такий елемент структури суб'єктивного юридичного права як правомочність на користування певними благами (правокористування), визнаючи фактично тільки трьохелементну його будову. Разом з тим всупереч логіці у правозобов'язаного суб'єкта визнають наявність зобов'язання не перешкоджати уповноваженому суб'єкту користуватися благами, на які вона має право [63, с. 231]. Постає питання, як можна перешкоджати користуватися тим благом уповноваженому суб'єкту, якого в нього немає?

О. І. Харитонова, притримуючись тричленного підходу щодо визначення структури обидвох складових змісту правовідносин, пропонує розрізнити два типи суб'єктивного юридичного права – активний і пасивний. Таке трактування має під собою логічне підґрунтя, оскільки у щойно розглянутих формулюваннях зазначених елементів різними науковцями яскраво проглядається такий поділ [363, с. 11–15]. Вона також поділяє суб'єктивне юридичне право на публічне суб'єктивне юридичне та приватне суб'єктивне юридичне право, аргументуючи такий поділ тим, що сфера публічного права враховує інтереси, насамперед, публічні, а отже державні. Відповідно у ній суб'єктивні юридичні права формуються за вольовим, державно-владним принципом у площині її інтересів, які є домінуючими. Це потребує узгодження їх з приватними інтересами [187, с. 105–108]. Погоджуючись з таким твердженням, констатуємо, що пріоритетність публічних інтересів над приватними зумовлена потребами національної безпеки України загалом та прикордонної безпеки зокрема, оскільки від ефективності їх забезпечення залежить не тільки суверенітет, а навіть існування самої держави, що узгоджується з теорією державної користі.

Отже, на підставі аналізу викладених проблем змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки можна дійти висновку, що суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки їх учасників є взаємокореспондуючими, взаємозалежними, а тому не можуть існувати одне

без одного та бути реалізованими. Адже праводії кореспондується зобов'язання дією; правовикористанню – зобов'язання необхідною поведінкою; правовимозі – зобов'язання виконанням; праводомаганню – зобов'язання претерпінням в результаті настання юридичної відповідальності.

Не менш важливою категорією в пізнанні специфіки правових відносин сфери прикордонної безпеки є їх класифікація за певними критеріями. Тому саме їм присвячується наступний розділ нашого дослідження.

РОЗДІЛ 4

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

4.1. Критерії класифікації правовідносин та їх види у сучасній правовій науці

Інститут класифікації правовідносин формує найбільш повне уявлення про їх види, особливості, форми прояву у правовому регулюванні відносин прикордонної безпеки України. Вона є важливим засобом наукового пізнання завдяки упорядкуванню та поділу їх на конкретні види, зведення у логічно побудовану систему, що сприяє чіткішому визначенню місця та ролі таких правовідносин у досліджуваній сфері.

Сутність класифікації полягає у згрупуванні правових відносин за окремими спільними ознаками (критеріями) у певні групи, що полегшує процес їх усебічного дослідження [198, с. 255–256].

У сучасних тлумачних джерелах термін «класифікація» трактується як «система суспільних понять (класів, об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів. Наукова класифікація виражає систему законів, властивих відповідній галузі діяльності» [278, с. 115].

Інше інформаційне джерело, окреслюючи визначення класифікації як логічної операції розподілу множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підмножини), одночасно розкриває вимоги, яким має відповідати правильна класифікація: а) частини, на які розділено множини, не повинні мати спільних елементів; б) в сумі підмножин повинні дати вихідну множини класифікованих об'єктів; в) кожний елемент має входити до якогось одного класу; г) поділ множин на групи має здійснюватися за якоюсь однією ознакою [364, с. 92].

В унісон викладеному окремі зарубіжні вчені наголошують, що під класифікацією варто розуміти розподіл явищ за певними класами відповідно до їх загальних ознак. Вони також підкреслюють, що клас – це рівень, сукупність явищ, що характеризуються загальними ознаками, у яких відображається внутрішній зміст явища, що послужило основою класифікації [365, с. 227, 270].

В аналізованих визначеннях акцентується увага на теоретичному значенні класифікації та її ролі у процесі пізнання. Однак, як слушно зазначають окремі дослідники, багато спірних проблем щодо класифікації правовідносин виникають тому, що не враховуються особливості різних типів правових відносин, сутність яких коріниться у специфіці їх змісту. Це призводить до довільного розповсюдження їх загальних властивостей на ті правовідносини, яким вони не притаманні [198, с. 262–263].

Практичне значення класифікації правових відносин полягає у сприянні нею виявленню паралелізму в роботі окремих юрисдикційних органів і їх посадових осіб, чіткому розмежуванні обсягу компетенції між ними, а також організації якісної реалізації правових норм у повсякденній юридичній практиці [198, с. 250–256, 262–263].

Учення щодо класифікації правовідносин на теренах України бере свій початок ще з часів існування Російської імперії. Так, відомий правник того часу М. М. Капустін пропонував поділяти правовідносини залежно від характеру зв'язків між їх учасниками на формальні, що відображають юридичні зв'язки між суб'єктами, та матеріальні, що відображають фактичні зв'язки між їх учасниками. Зазначена класифікація була запозичена ним у Ф. К. Савіні, однак автор також запропонував власні критерії їх поділу: а) за ступенем складності – на прості та складні; б) за первинністю у правовому регулюванні – на визначальні та похідні; в) за внутрішньою сутністю – на чисто юридичні та змішані [366, с. 202, 221, 223, 227].

У часи утвердження радянської влади та панування сталінського режиму проблема класифікації правовідносин була максимально заідеологізована. Так, у 40-ві – 50-ті роки соціалістичні правові відносини класифікували за такими критеріями:

1) за ступенем значущості для суспільства їх поділяли: а) на виробничі (матеріальні), які належали до базових, визначальних та на основі яких формувалися всі інші правовідносини в суспільстві; б) ідеологічні, так звані надбудовні правовідносини, які формувалися у свідомості людини і були породженням перших;

2) за ідеологічною сутністю: а) соціалістичні, суб'єктами яких були так звані «вільні від експлуатації» учасники рівного соціалістичного співжиття; б) капіталістичні, які були характерними, насамперед, для буржуазних країн тогочасного світу;

3) за експлуатаційним фактором: а) експлуаторські – притаманні всім країнам, окрім соціалістичних, які будувалися на експлуатації так званих «знедолених» мас; б) неексплуаторські, що ґрунтувалися на «вільній», «добровільній» праці членів соціалістичного суспільства [169, с. 397–401].

Звісно, що пропонуванa класифікація правовідносин періоду сталінізму не мала нічого спільного з науковою і носила чисто ідеологічний, пропагандистський характер з метою популяризації «принад» соціалістичного життя. При цьому замовчувалася обов'язковість праці, необмежена експлуатація селян у колгоспах за жалюгідні трудові тощо.

Після смерті Й. Сталіна та поступового послаблення державного ідеологічного тиску на юридичну науку, вчення про правовідносини загалом та їх класифікацію зокрема повернулося в об'єктивне наукове русло, наскільки це дозволяла політична цензура того часу. Стали пропонуватися інші критерії їх класифікації як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях наукових розвідок у межах правовідносин позитивного юридичного

права державно-організованого суспільства, ігноруючи їх дослідження з часів панування архаїчного права.

Архаїчні відносини первісного суспільства, які виникали на основі мононорм архаїчного права та проблеми їх класифікації, залишалися поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Однак поступове визнання існування архаїчного права та, відповідно, архаїчних відносин у родовому суспільстві як головного соціонормативного регулятора зв'язків між його членами, на нашу думку, докорінно віддаляє часові межі виникнення (зародження) правовідносин у правовій історії людства як самостійного юридичного явища [291, с. 27–32].

Зазначений факт висуває потребу їх класифікації за різними критеріями, що є очевидним для сучасного дослідника. Адже не усвідомивши особливостей зародження та розвитку певного явища, його поділу на певні види за конкретними об'єктивними критеріями, не пізнавши його еволюцію протягом тривалого часу, неможливе всебічне й об'єктивне дослідження його специфіки та проявів у сучасних умовах, а тим паче прогнозування шляхів розвитку в майбутньому. Однаковою мірою це стосується і правовідносин сфери прикордонної безпеки як засобу реалізації права та досягнення мети правового регулювання.

Дослідження нами архаїчного права, його мононорм і породжуваних ними архаїчних відносин [291, с. 27–32; 318, с. 253–257] дає можливість припустити, що:

1. За формою виразу мононорм архаїчні відносини можна умовно поділити: а) на ритуальні; б) магичні; в) обрядові; г) культові; д) міфічні та інші [291, с. 31].

Взаємодія та співвідношення викладених змістовних форм виразу мононорм і породжуваних ними архаїчних відносин були достатньо складними, різнобічними, багатоваріантними та взаємопроникними. Адже міф обґрунтовував і пояснював звичаї, звичаї матеріалізували міфи,

міфологічні героїчні події знайшли своє вираження в обрядах і ритуалах тощо [175, с. 52].

2. За простором дії:

а) на родові, які виникали з приводу задоволення потреб і інтересів членів одного роду в середині спільноти (організація полювання, захисту території проживання від ворожих племен, будівництво житла тощо);

б) міжродові, які виникали між представниками окремих родів або їх носіями влади з приводу обміну продуктами мисливства, рибальства, організації спільних військових дій задля відбиття зовнішньої агресії, святкування перемоги над ворогом тощо;

в) міжплемінні, основною причиною виникнення яких стало зародження торгівлі – примітивного, натурального обміну товарами, що вже було характерним для зв'язків вищого порядку між носіями влади окремих племен з питань стратегічного характеру: організація постійного товарообміну, спільних військових дій, укладання договорів тощо. Сторонами таких договорів виступали не окремі особи, а колективні суб'єкти: загальні збори окремих племен, ради старійшин, ради вождів і т. д. Специфічними об'єктами таких міжплемінних відносин були рухоме та нерухоме майно, військові послуги, землі господарської діяльності, спільні обряди, ярмарки, свята тощо. Їх змістом були взаємні поставки об'єктів договору [186, с. 88–89]. Іншими приводами для розвитку міжплемінних відносин слугували розподіл мисливських угідь, постачання будівельних матеріалів, організація потлача тощо [28, с. 57].

У пізніші часи занепаду родового суспільства та зародження паростків первісної державності мали місце і більш складні відносини – між союзами племен.

3. За еволюційними ознаками та призначенням у суспільному житті:

а) на перехідні, характерні для періоду занепаду родового суспільства та поступового переходу його до протоселянської (сусідської) общини у

зв'язку з активним розвитком патріархальної сім'ї з її природним прагненням до індивідуального присвоювання та споживання надлишкового продукту [28, с. 55–57]. Такі відносини знаменували собою еволюційний перехід до класового державно-організованого суспільства, для якого характерно домінування класових експлуататорських відносин;

б) примирювальні (консервуючі), сутність яких полягала у спробах штучного утримання (консервування) відносин первісної матеріальної рівності родового суспільства в умовах його руйнації шляхом примусового перерозподілу накопичених багатств окремими представниками роду на користь збіднілих общинників. Його ініціювали й організовували бігмени – неформальні лідери, які хоча не володіли офіційною владою, проте користувалися беззаперечним авторитетом у збіднілих членів спільноти. При цьому бігмени, аргументуючи справедливість своїх дій, посилалися на мононорми минулих часів, які пропагували та декларували первісну рівність у розподілі та споживанні матеріальних благ [367, с. 125–133].

Зазначена політика супротиву надмірному збагаченню мала консервуючий (стримуючий) характер розвитку ранніх експлуататорських архаїчних відносин пізнього родового суспільства періоду його поступового занепаду.

4. За спрямованістю архаїчного регулювання:

а) на внутрішньорегулятивні, які виникали та реалізовувалися з приводу задоволення потреб і інтересів всередині первісної спільноти між її членами та відповідними соціальними групами;

б) зовнішньорегулятивні, які уособлювали зовнішні зв'язки між представниками різних спільнот з приводу організації товарообміну, відсічі зовнішнього вторгнення, укладання угод, розподілу мисливських та інших угідь тощо.

5. За їх внутрішньою сутністю та змістом:

а) на колективістські архаїчні відносини, характерні для періоду раннього розвитку та розквіту родового суспільства, у якому домінували колективні начала у виробництві, розподілі та споживанні матеріальних й інших благ. У цей період мононорми виражали здебільшого спільні общинні цінності, дотримання яких було в інтересах усього роду [175, с. 54]. Колективістський характер свідомості додержавного суспільства пояснювався віддзеркаленням у ній колективної організації оточуючого світу: тварини, птахи, комахи у своїй більшості живуть групами, стадами, зграями, роями, ліс сприймався як велике скупчення дерев, небо – як сукупність зірок тощо. Тому колективістське сприйняття оточуючого світу та самої родової общини було для первісної людини органічним, природним і зрозумілим. Крім того, соціальний досвід і практика сумісного співжиття свідчили, що колективно ефективніше та безпечніше виживати, адже добувати їжу простіше та результативніше було організованою групою, чому слугувало колективне мисливство та рибальство, а пізніше і землеробство. Протистояти зовнішній агресії щодо захисту власної території проживання та охорони її ресурсів було також легше спільними зусиллями [175, с. 27, 42–43].

Окрім викладеного, колективістський характер архаїчних відносин був також зумовлений формою зовнішнього вираження мононорм у вигляді обрядів, ритуалів, магій, культів тощо, які потребували колективної злагодженої участі в їх реалізації;

б) групі архаїчні відносини, носіями яких були обмежені відокремлені групи, що виступали відносно самостійними їх суб'єктами. Адже диференціація роду на дрібніші соціальні групи (ремісники, скотарі, землероби, цілителі, знахарі), які різнилися між собою родом занять, інтересами, прагненнями, сприяла спеціалізації праці, ускладненню суспільних зв'язків та укладу життя загалом [28, с. 41–42].

В основі виникнення таких відносин лежали групові потреби та інтереси: взаємодопомога, колективна спеціалізована діяльність, передача навичок і умінь у ремеслі, скотарстві, землеробстві, цілителстві, обміні і постачанні сировини, організації товарообміну тощо;

в) індивідуальні архаїчні відносини, які стали найбільш характерними не стільки для періоду розквіту, скільки для занепаду первісного суспільства, у надрах якого поглиблювалася спеціалізація праці. Найбільш значущим економічним фактором сприяння їх розвитку, як уже зазначалося, стала руйнація родової общини та поступовий її перехід до протоселянської (сусідської), що спричинило активний розвиток патріархальної сім'ї [28, с. 55–57].

Характер і умови еволюції додержавного суспільства сприяли одночасно й розвитку індивідуальних якостей особи, які були корисні всій спільноті: влучний стрілець, фізично сильний воїн, умілий майстер-зброяр, хороший художник, добрий знахар-травник, віщун погоди тощо. Відповідно в кожній соціальній групі особа, намагаючись позитивно виділитися з метою утвердження власного статусу, розкривала кращі свої якості та можливості, що також сприяло вдосконаленню індивідуальних начал у змісті архаїчних відносин. Вони найбільш рельєфно проявлялися у військових єдиноборствах, у відносинах кровної помсти, остракізму, у весільних обрядових відносинах, процедурі лікування, накладання закляття тощо [183, с. 331; 368, с. 63].

6. За характером діянь їх суб'єктів:

а) на зобов'язальні відносини, які вимагали від учасників активних дій, передбачених мононормами (принесення жертви, відправлення ритуалу, здійснення закляття тощо);

б) заборонні, які ґрунтувалися на чисельних табу та пов'язувалися з містичними заборонами тощо;

в) змішані. Їх було більшість, оскільки заборони у пізніші часи розвитку родового суспільства тісно перепліталися із зобов'язаннями,

демонстративними ритуальними церемоніями, про що свідчать складні форми виразу мононорм тощо [369, с. 7–12].

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що архаїчні відносини первісного суспільства реалізовувалися в усіх сферах його життєдіяльності, були надзвичайно багатоманітними, взаємодоповнюючими та суворо регламентованими мононормами, у яких міфічне перепліталось з реальним, а духовне з матеріальним.

Завершивши аналіз особливостей класифікації архаїчних відносин, доцільно продовжити характеристику критеріїв поділу правовідносин з урахуванням здобутків, накопичених сучасною наукою.

Відтак, вітчизняні та зарубіжні вчені пропонують такі критерії їх класифікації: за спеціально-юридичними функціями права; за субординацією у правовому регулюванні; за галузевою належністю; залежно від інтересу, що реалізується у правовідносинах; за визначеністю сторін; за характером волевиявлення сторін; залежно від кількості суб'єктів правовідносин; за розподілом прав і обов'язків між суб'єктами; за характером обов'язків; за терміном тривалості та ін.

Однак не всі названі критерії беззаперечно визнаються сучасними науковцями. Так, автори підручника із загальної теорії права зводять класифікацію правовідносин лише до чотирьох критеріїв: 1) за галузями права (конституційні, адміністративні, цивільні, трудові та ін.); 2) за функціональним призначенням права їх поділяють на регулятивні та охоронні; 3) за підсистемою права – на матеріально-правові та процесуально-правові (на наш погляд, цей критерій краще було б назвати «за субординацією правових норм»); 4) за тривалістю дії – на постійні, тимчасові та одномоментні [63, с. 227].

Названих критеріїв класифікації притримується і О. Р. Дашковська [95, с. 233] та А. Д. Машков, який, окрім пропонуваного,

поділяє їх за «ступенем конкретизації суб'єктного складу» на абсолютні та відносні [370, с. 317–318].

Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвеева, окрім щойно розглянутих критеріїв, виокремлюють ще й такі: за характером обов'язків вони поділяють правовідносини на активні та пасивні; за розподілом прав і обов'язків – на односторонні та двосторонні; за волевиявленням сторін – на договірні (у сфері приватного права) та управлінські (у публічно-правовій сфері) [78, с. 431].

Аналогічну кількість підстав класифікації зазначеного явища пропонують і такі науковці, як А. М. Завальний [65, с. 197] та О. Ф. Скакун [61, с. 392–394].

Водночас найповніший перелік критеріїв класифікації правовідносин викладають автори сучасного підручника з теорії держави і права, який охоплює всі згадувані нами критерії [92, с. 216–218]. Це значно збагачує палітру видів правовідносин, розкриває нові приховані сторони досліджуваної категорії, дозволяє повніше досягнути різноманіття форм прояву та особливостей виразу, що загалом поглиблює уяву про динамічну сторону буття права, уособлену у правових відносинах.

Зарубіжні вчені у загальнотеоретичному аспекті дотримуються загалом тих самих критеріїв їх класифікації, що і вітчизняні дослідники.

Так, Р. О. Халфіна наголошує, що поділ правовідносин на певні види зумовлюється їх характером і предметом правового регулювання [194, с. 35].

Автори колективної монографії «Общая теория публичных правоотношений» зазначають, що залежно від правомірності чи неправомірності юридичних фактів правовідносини можна поділити на правостановлюючі та правоохоронні [198, с. 258–259]. Така позиція не вносить особливої новизни у порядок їх класифікації, оскільки вітчизняні дослідники також виділяють згадані види правовідносин, тільки за функціями права, що на наш погляд, є більш точнішим.

Певну новизну у класифікацію правовідносин вносить їх поділ залежно від типів правового регулювання на загальні та конкретні. Загальні публічні правовідносини ґрунтуються, на думку прибічників такого поділу, на загальних правах і обов'язках, у тому числі і на загальних дозволах і заборонах, суб'єкти яких не індивідуалізуються поіменно, а охоплюють усіх суб'єктів відповідної правової системи. Конкретні правові відносини мають індивідуально визначених суб'єктів [198, с. 260]. Підтримуючи пропонування поділ, О. Ф. Скакун уточнює, що загальними вони називаються тому, що не мають конкретної індивідуальної «прив'язки». Вони регулюються загальними нормами, гіпотези яких загалом не містять указівок на юридичні факти, тому вважається, що для виникнення загальних правовідносин не потрібно інших юридичних фактів, окрім наявності самих суб'єктів права [371, с. 601]. Зазначена позиція викликає певні сумніви, оскільки не зрозуміло, де ж тут правові відносини, якщо відсутні юридичні факти їх виникнення? Де межа початку участі суб'єктів права у таких правовідносинах і де кінець такої участі? Ймовірніше йдеться про певну установку права, орієнтацію ним суб'єктів на правомірну поведінку з допомогою правотворчих органів держави, оскільки суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки у так званих «загальних» правовідносинах є «розмитими», тому і не проглядається їх кореспондуючий зв'язок.

Дещо розширюють перелік критеріїв класифікації досліджуваного явища галузеві юридичні науки з урахуванням специфіки предмета правового регулювання, особливостей механізму такого упорядкування та реалізації їх змісту.

Так, наука адміністративного права пропонує класифікувати адміністративні правовідносини за характером зв'язків між їх суб'єктами або за адміністративно-правовим статусом їх учасників на вертикальні, горизонтальні та діагональні [326, с. 50–51; 372, с. 49; 373, с. 44–45]. Такий

поділ має важливе значення і для правовідносин сфери прикордонної безпеки, у якій, насамперед, реалізуються публічні адміністративно-правові відносини регулятивного, охоронного та захисного характеру.

Вертикальні правовідносини – це відносини субординаційного владного характеру, у яких одна сторона підпорядкована іншій і знаходиться в адміністративно-правовій залежності від неї, що прописано в законі. Вертикальні відносини характеризуються також наявністю у вищій за статусом сторони державно-владних повноважень, завдяки яким вона має право у межах своєї компетенції видавати акти, формулювати та доводити приписи, обов'язкові для виконання не тільки підлеглим суб'єктом, а й навіть непідпорядкованою стороною. Однак на таку сторону згідно із законом має розповсюджуватися юрисдикція уповноваженого органу [326, с. 50]. Наприклад, перевірка уповноваженим представником підрозділу внутрішньої та власної безпеки ДПСУ відповідальної посадової особи ВПС на предмет дотримання нею режиму секретності в роботі з відповідними документами.

Горизонтальними визнаються такі правовідносини, у яких сторони фактично рівноправні у службовому статусі, тому стосунки між ними будуються на паритетних засадах. У таких зв'язках відсутня адміністративно-владна перевага одного учасника над іншим, а потреба в них зумовлена вимогами адміністративно-правового акта, який зобов'язує відповідних суб'єктів вступати в конкретні види службових правовідносин задля якісної та повної реалізації ними своїх повноважень [372, с. 49].

Горизонтальні правові відносини є характерними для суб'єктів ДПСУ та інших правоохоронних органів спеціального призначення. Так, наприклад, відносини між двома суміжними відділами прикордонної служби по систематичному обміну службовою інформацією з приводу обстановки на кордоні належать саме до горизонтальних правовідносин, які передбачені правовими нормами підзаконних нормативно-правових актів. Науковці адміністративного права горизонтальними правовідносинами вважають

також відносини між органами державної влади й органами місцевого самоврядування; між державними органами та громадськими об'єднаннями; між місцевими органами влади та територіальними громадами тощо [373, с. 44].

Діагональними правовідносинами виступають ті, які виникають між суб'єктом і об'єктом управління, що знаходяться в різних галузях управлінської системи [372, с. 49–50].

Важливим критерієм поділу правовідносин для дослідження правових зв'язків у сфері прикордонної безпеки є характер взаємодії їх суб'єктів, згідно з яким вони поділяються на субординаційні, координаційні та реординаційні [373, с. 45; 374, с. 46].

Субординаційні відносини є визначальними як у системі діяльності органів виконавчої влади загалом, так і органів ДПСУ зокрема. Адже саме завдяки чіткому службовому підпорядкуванню названих органів та їх посадових осіб створюються належні умови оперативної та якісної реалізації повноважень їх службовими особами з метою ефективного забезпечення прикордонної безпеки.

Із субординаційними тісно пов'язані координаційні відносини. Окремі науковці під координацією розуміють об'єднання, інтеграцію зусиль суб'єктів, що мають спільну мету. Процес координації будується на субординації управлінських відносин і пріоритетів дій, що з неї випливають [13, с. 231–232]. Тому координація – це заснований на законі та підзаконних актах управлінський вплив вищого рівня суб'єктів відносно нижчого рівня, що здійснюється з метою спрямування діяльності взаємодіючих підсистем на виконання загальних завдань при самостійному автономному їх вирішенні [375, с. 64].

Реординаційні зі свого боку ґрунтуються на тому, що керований об'єкт здійснює взаємний вплив на керуючого суб'єкта з метою реалізації свого права на захист. Наголошуючи на зазначеній обставині, В. Б. Авер'янов

звертає увагу, що громадяни як підвладні суб'єкти мають право вимагати законної поведінки від суб'єктів виконавчої влади щодо належної реалізації своїх прав і свобод. З іншого боку, закон покладає на владних суб'єктів чіткі обов'язки дотримання зазначених вимог. І, насамкінець, з допомогою права на адміністративне та судове оскарження їхніх актів і дій забезпечується належний режим дотримання суб'єктами, наділеними державно-владними повноваженнями, покладених на них обов'язків [200, с. 95].

Вітчизняні та зарубіжні вчені стверджують, що значна кількість публічних адміністративно-правових відносин має комплексний характер [198, с. 263–277; 376, с. 15; 377, с. 38].

Так, І. А. Галіахметов, пропонуючи авторське визначення комплексного правовідношення, зазначає, що під ним розуміють урегульоване взаємопов'язаними між собою публічно-правовими галузевими нормами матеріального та процесуального права конкретне суспільне відношення за обов'язковою участю суб'єкта, наділеного публічно-владними або муніципальними повноваженнями, сторони якого мають публічні суб'єктивні права та несуть суб'єктивні юридичні обов'язки. Виходячи з окресленого визначення, автор наголошує, що основними рисами комплексних відносин є: а) обов'язкова наявність суб'єкта, який легально реалізує державні або муніципальні повноваження публічного характеру; б) виникнення підстав таких правовідносин у публічній сфері; в) своєрідне поєднання загальнопублічного або місцевого інтересу, дій і бездіяльності в об'єкті та предметі комплексного публічного правовідношення [377, с. 37–38].

Особливо не відрізняються від щойно викладеної дефініції визначення комплексних публічних правовідносин та їх ознак, висвітлюваних окремими зарубіжними науковцями. Так, на їх думку, комплексне публічне правовідношення – це врегульоване взаємопов'язаними між собою публічно-правовими галузевими нормами матеріального та процесуального права

конкретне суспільне відношення з обов'язковою участю особи, наділеної державно-владними або муніципальними повноваженнями, учасники якого мають публічні суб'єктивні права та несуть суб'єктивні юридичні обов'язки.

Серед відмінних рис комплексних публічних правовідносин вони виділяють такі: наявність обов'язкового суб'єкта, який легально реалізує державні або муніципальні повноваження публічного характеру; публічну сферу виникнення таких правовідносин; особливості співвідношення публічного інтересу, дії та бездіяльності в об'єкті та предметі комплексного публічного правовідношення; правова норма, що містить модель комплексного правовідношення, має бути забезпечена публічно-правовим механізмом реалізації [198, с. 264, 270–271].

Виходячи з викладеного, можемо з упевненістю констатувати, що значна кількість публічних адміністративно-правових відносин регулятивного, охоронного та захисного характеру, що виникають і реалізуються у сфері прикордонної безпеки, мають також комплексний характер, про що вже частково йшлося у підрозділі 3.3. До комплексних правовідносин у досліджуваній сфері, на наш погляд, варто віднести такі: відносини, пов'язані з діяльністю щодо притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності; щодо вирішення адміністративно-правових спорів; пов'язані з прокурорським наглядом; зі створенням нових органів і підрозділів, їх інфраструктури та розподілом рухомого та нерухомого майна між ними; адміністративно-фінансові правовідносини та ін. Однак варто пам'ятати, що комплексне публічне правовідношення завжди повинно мати матеріальну та процесуальну складові, а також наявність не тільки публічно-правового механізму реалізації матеріальних норм, а й ґрунтуватися на комплексних матеріальних нормах [198, с. 276–277].

Своєрідний підхід щодо класифікації публічних адміністративно-правових відносин у діяльності мілітаризованих формувань у сфері національної безпеки України пропонує В. М. Столбовий. Він, по-перше, усі

правовідносини, що мають місце у зазначеній сфері, об'єднує єдиним родовим поняттям – «службові правовідносини». По-друге, виокремлює специфічні ознаки таких мілітаризованих формувань, що мають безпосередній вплив на характер і види службових правовідносин, зокрема: 1) особливі вимоги до кандидатів на службу (освіта, стан здоров'я, фізична підготовка тощо); 2) сприйняття легальних обмежень під час проходження служби; 3) спеціальний порядок призначення на посаду; 4) воєнізований характер служби, пов'язаний із деталізованою її регламентацією та ієрархічністю побудови; 5) наявність у персоналу військових спеціальних звань і класних чинів; 6) спеціальні умови проходження служби (в нічний час, позмінно, у вихідні та святкові дні тощо); 7) особливий характер несення служби, пов'язаний з ризиками як для власного життя та здоров'я, так і для близьких родичів військовослужбовця; 8) спеціальний порядок притягнення до юридичної відповідальності; 9) можливість застосування співробітниками заходів легального державного примусу (фізичної сили, спецзасобів, зброї тощо); 10) право застосування специфічних форм і методів оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності, пов'язаної із засобами конспірації, поєднанням гласних і негласних методів діяльності; 11) гарантованість правового та соціального захисту військовослужбовців, у тому числі особливого пільгового порядку обчислення термінів служби та призначення пенсії [378, с. 198].

Окреслені специфічні ознаки однаковою мірою стосуються і персоналу ДПСУ, що характеризують його військовослужбовців як суб'єктів відповідних правовідносин.

Однак автор викладених рис нічого не згадує про специфіку службових правовідносин, які власне формуються під впливом зазначених ознак, а подає досить об'ємне, розмите визначення службових правовідносин в якому «губиться» його сутність. Так, на думку науковця, службові правовідносини в мілітаризованих формуваннях України можна визначити як систему

публічних правовідносин, що складаються в процесі діяльності державних органів сектору безпеки і оборони з приводу особливого порядку вступу на службу, її проходження на основі особливих принципів організації та функціонування, особливостей професійного навчання, зміни статусу службовця (підвищення, пониження в посаді, ротація тощо), специфічних умов професійної діяльності, зумовлених особливістю професійних обов'язків з реалізації своїх службових повноважень, спрямованих на забезпечення публічних інтересів, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, жорсткими вимогами до дисципліни, наявністю спеціальних заборон і обмежень, пов'язаних із проходженням служби, наявністю спеціальної відповідальності за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, наявністю в них особливого правового статусу як представників публічної влади, особливого соціально-правового захисту й порядку припинення служби відповідними категоріями службовців і працівників [378, с. 198–199].

Науковець також не приводить жодного аргументу саме такого їх трактування, що знецінює пропонувану дефініцію. Є сумніви і в доречності розповсюдження терміна «службові правовідносини» на всю палітру правових зв'язків, що мають місце в діяльності мілітаризованих формувань у сфері національної безпеки України. Адже, окрім службових правовідносин, завдяки реалізації яких виконуються завдання та функції відповідних військових формувань і правоохоронних органів (у тому числі і спеціального призначення), реалізуються ще й інші допоміжні та обслуговуючі правовідносини, які не є службовими за своєю сутністю (наприклад, відносини, пов'язані з ремонтом і обслуговуванням службових приміщень, вивезенням твердих побутових відходів та ін.). Тому, на нашу думку, позиція автора потребує додаткової аргументації.

Пропонують авторські критерії класифікації правовідносин представники інших галузевих наук. Так, професор С. Я. Фурса, аналізуючи виконавчі процесуальні правовідносини:

1. Залежно від характеру поділяє їх на приватно-публічні (комбіновані) та приватні.

Публічність названих відносин проявляється у здійсненні державою примусового виконання рішень засобами Державної виконавчої служби України та в законодавчій регламентації процедур його здійснення.

Приватні засади віддзеркалюються в захисті порушених прав конкретних фізичних чи юридичних осіб шляхом примусового виконання рішень державним виконавцем з метою їх відновлення.

2. Залежно від змісту виконання Державною виконавчою службою покладених функцій вчена поділяє їх на регулятивні та правозахисні.

Регулятивні відносини проявляються в тому, що виконавче провадження здійснюється на підставі виконавчого документа, поданого особою у зв'язку з порушенням її прав. Стягнення звертається на майно правопорушника за рахунок якого компенсуються втрати.

Правозахисні відносини проявляються у безпосередньому вчиненні примусових заходів в інтересах стягувача державним виконавцем, у тому числі і шляхом застосування санкції за невиконання його вимог.

3. Залежно від мети спрямування виконавчих процесуальних відносин науковець поділяє їх на майнові, немайнові та комплексні (зобов'язально-майнові).

У майнових відносинах об'єктом виконання є майнові права. У немайнових – рішення, спрямоване на відновлення немайнових прав стягувача (наприклад, поновлення на роботі, примусове виселення, повернення почесного звання, нагороди тощо).

У комплексних правовідносинах мета визначається одночасно зобов'язальним (немайновим) і матеріальним (майновим) характером

(наприклад, поновлення на військовій службі в ДПСУ з одночасною виплатою грошового забезпечення та видачою матеріального забезпечення за час вимушеного прогулу).

4. Залежно від суб'єктів, між якими виникають виконавчі правовідносини, автор поділяє їх на основні та додаткові.

Основні виникають між державним виконавцем і сторонами виконавчого провадження або безпосередньо між сторонами такого провадження, які контролюються виконавцем.

Додаткові відносини виникають і реалізуються між державним виконавцем та іншими учасниками виконавчого процесу або безпосередньо між ними, які сприяють здійсненню виконавчого провадження [376, с. 15]. Безсумнівно, що приведені види правовідносин виникають і реалізуються також за участю військовослужбовців і працівників ДПСУ, у яких вони виступають безпосередніми учасниками.

Зазначимо, що ми умисно оминули увагою пропоновані С. Я. Фурса критерії, які уже розглядалися нами.

В. В. Резнікова пропонує авторські критерії класифікації посередницьких господарських правовідносин, які виникають і реалізуються також у сфері прикордонної безпеки. Це пов'язано з модернізацією системи охорони державного кордону України, нарощуванням її щільності за рахунок розгортання додаткових підрозділів та збільшення чисельності особового складу, нарощенням фортифікаційного облаштування та маскуванню місць несення служби і дислокації підрозділів у районах проведення ООС тощо. У зв'язку з реалізацією державної політики, спрямованої на реформування ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони, виникає потреба в активізації посередницької господарської діяльності [161; 162].

Виходячи з актуальності посередницьких господарських правовідносин, науковець пропонує їх класифікувати за такими критеріями:

1) за структурою та спрямованістю на правові відносини: внутрішні, які

виникають та реалізуються між замовником і посередником, та зовнішні, що виникають між посередником і третіми особами; 2) залежно від сфери здійснення господарського посередництва В. В. Резнікова поділяє їх на правовідносини: у сфері торговельного посередництва; у сфері виконання робіт; у сфері фінансового посередництва; у сфері фондового посередництва (ринок цінних паперів); у сфері передачі права користування майном та інші [379, с. 25].

Особлива значущість посередницьких правовідносин у контексті сучасної модернізаційної політики ДПСУ віддзеркалюється у їх визначенні: господарське посередницьке правовідношення – це таке правовідношення, завдяки якому один суб'єкт (посередник) за винагороду та за дорученням іншої особи (клієнта) від власного імені, але за рахунок та в інтересах клієнта, укладає дво- або багатосторонні угоди та/або сприяє клієнту в їх укладенні. Під сприянням при цьому розуміється вчинення дій, що полегшують і спрощують процедуру укладення договору [380, с. 104].

Актуальність сімейних правовідносин у досліджуваній сфері зумовлена, як зазначалося, специфікою військової служби у ДПСУ, пов'язаної з ризиками, самопожертвою, відірваністю від сім'ї, а інколи – з втратою годувальника. Тому укріплення сімейних правовідносин є нагальним питанням в умовах сьогодення, оскільки міцні сімейні стосунки є запорукою успішного виконання службових обов'язків військовослужбовцями з метою ефективного забезпечення прикордонної безпеки.

Науковці зазначеної галузі пропонують поділяти сімейні правовідносини за такими критеріями: 1) за змістом: на особисті немайнові та майнові; 2) за суб'єктним складом: на відносини між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, між опікунами (піклувальниками) і підопічними неповнолітніми дітьми, між прийомними батьками та прийомними дітьми, що також має місце у сфері прикордонної

безпеки у зв'язку з військовими втратами в АТО/ООС; 3) залежно від особливостей суб'єктного складу виокремлюють абсолютні та відносні сімейні правовідносини [381, с. 55–56]. І. В. Жилінкова, окрім висвітлених, пропонує також поділяти сімейні правовідносини залежно від простору їх розповсюдження на внутрішні сімейні та зовнішні сімейні [382, с. 53].

Що стосується критеріїв класифікації та видів житлових правовідносин, то їх ми висвітлювали під час розгляду та аналізу проблем юридичних фактів у підрозділі 3.4. нашого дослідження.

Отже, на підставі викладеного можемо зробити висновок, що сучасна як загальнотеоретична, так і галузеві юридичні науки пропонують значну кількість критеріїв (підстав) класифікації правовідносин у багатьох сферах правового регулювання, які урізноманітнюють їх видові характеристики та поглиблюють знання про приховані невидимі сторони цього явища. Насамкінець, зазначимо, що правовідносини, які виникають і реалізуються у сфері прикордонної безпеки, класифікуються також і за додатковими критеріями, що зумовлено специфікою сфери й особливостями їх реалізації з урахуванням фактора військового протистояння на Сході України. Саме зазначеним проблемам присвячений наступний підрозділ монографії.

4.2. Додаткові критерії класифікації досліджуваних правових відносин та їх специфічні види

Поява нових видів загроз і викликів у сфері прикордонної безпеки потребує якісного реформування системи охорони та захисту державного кордону України, що вимагає докорінної модернізації нормативно-правової бази регламентації усіх видів правових відносин досліджуваної сфери [3, с. 94].

Така модернізація здійснюється на підставі положень Конституції України, у яких передбачений конкретний перелік діянь у вигляді обмежень або заборон, що посягають на інтереси людини, суспільства та держави. Зазначені обмеження та заборони в основному викладені у ст. 17, 37, 57, 79, 120, 125, 126, 152 та ін. [383].

Правотворча діяльність з оновлення чинного законодавства значно прискорила у зв'язку з анексією Криму та м. Севастополя, гібридною війною РФ проти України, результатом якої є окупація частини території Донбасу. Завдяки такому прискоренню та активізації правотворчої діяльності норми чинного законодавства нині закріплюють більш досконалі моделі правовідносин, що спонукають до формування сучасних правових зв'язків між певними суб'єктами, які відповідають кращим світовим стандартам. До таких оновлених публічно-правових відносин регулятивного, охоронного та захисного характеру в досліджуваній сфері насамперед варто віднести:

- 1) військово-захисні відносини, пов'язані з оперативно-службовою діяльністю Луганського, Краматорського та Донецького прикордонних загонів з урахуванням екстремальних умов їх діяльності;
- 2) антитерористичні відносини, викликані необхідністю реалізації положень, передбачених Концепцією боротьби з тероризмом в Україні;
- 3) оперативно-розшукові відносини, удосконалення яких зумовлено потребою нарощення оперативної складової діяльності оперативно-розшукових підрозділів ДПСУ;
- 4) контрольно-безпекові службові відносини, пов'язані з розширенням повноважень і розвитком підрозділів внутрішньої та власної безпеки ДПСУ;
- 5) режимно-контролюючі відносини, спричинені потребою здійснення спільного контролю в пунктах пропуску та спільного патрулювання з представниками прикордонних органів суміжних держав-

членів ЄС та Республікою Молдова, проведенням спільних прикордонних операцій тощо;

6) контрольно-біометричні відносини, зумовлені розвитком, посиленням і підвищенням ефективності біометричного контролю в пунктах пропуску;

7) кримінально-процесуальні відносини, виникнення яких прогнозується відповідно до законодавчого наміру щодо надання функцій досудового слідства ДПСУ за окремими статтями КК України;

8) оперативно-службові відносини міжнародного співробітництва ДПСУ з правоохоронними та іншими органами суміжних держав з приводу обміну оперативною інформацією та проведенням спільних оперативних заходів із протидії злочинності тощо;

9) кримінально-аналітичні відносини, спричинені розвитком системи кримінального аналізу та потребою використання його результатів як доказів у кримінальному судочинстві;

10) інформаційно-аналітичні відносини, викликані удосконаленням системи аналізу ризиків у ДПСУ, а, відповідно, практичною імплементацією методології Спільної інтегрованої моделі аналізу ризиків держав – членів ЄС (CIRAM 2.0) та практикою обміну відкритою статистичною інформацією;

11) кінологічні відносини, пов'язані з подальшою активізацією правового регулювання діяльності кінологічних підрозділів органів охорони державного кордону України, підготовкою інспекторів-кінологів зі службовими собаками, а також використанням їх в охороні державного кордону та прикордонному контролі [161; 162; 305; 378; 384, с. 20–21].

Перелічені види правовідносин уже аналізувалися та ще будуть характеризуватися нами в наступних підрозділах монографії.

Проведення останніми роками в Україні глибоких і структурних реформ спричинило потребу створення цілої низки нових державних органів правоохоронного призначення як для підвищення ефективності запобігання

корупції в масштабах усієї держави, так і для боротьби зі злочинністю загалом. До таких органів варто віднести: Державне бюро розслідувань; Національне антикорупційне бюро України; Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру; Національне агентство з питань запобігання корупції; Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

На слушну думку В. М. Столбового, законодавцем чомусь не включені зазначені органи до складу сектору безпеки і оборони держави [378, с. 196]. Очевидно, що діяльність таких органів щодо виконання поставлених перед ними завдань має пряме відношення до забезпечення прикордонної безпеки України, оскільки їх діяльність вимагатиме плідної взаємодії з ДПСУ та іншими органами сектору безпеки і оборони. Це об'єктивно спричинятиме виникнення цілої низки різноманітних регулятивних, охоронних і захисних правовідносин за участю вказаних органів та їх посадових осіб.

Для об'єктивного та всебічного аналізу інших специфічних видів правових відносин є потреба виокремити й охарактеризувати додаткові критерії їх класифікації. Зокрема заслуговує уваги такий з них, як буття відносин у часі, згідно з яким пропонуємо поділяти всі досліджувані правовідносини на такі види:

1. Які існують та реалізуються у теперішньому часі, так звані сучасні правовідносини. Це ті відносини, що є. Вони уособлюють головний вид правової взаємодії відповідних суб'єктів, оскільки існують у сучасному правовому житті, а тому якість реалізації їх змісту безпосередньо впливає на кінцевий результат правового регулювання. Їх цінність у повторюваності, що дає можливість коригувати реалізацію, удосконалювати їх зміст у межах, дозволених нормою. Оскільки норма права розрахована на багаторазове використання, то, очевидно, що у повторюваних правовідносинах сфери прикордонної безпеки України фігурують одні і ті ж учасники – військовослужбовці та працівники, що дає можливість їм

самовдосконалюватися в аспекті набуття позитивного досвіду щодо навичок і умінь реалізації суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків у формі службових повноважень. І, насамкінець, сучасні правовідносини можна узагальнювати завдяки вивченню позитивної та негативної практики реалізації, що дає можливість удосконалити їх теоретичні конструкції (моделі), закладені в зміст правових норм і МПР загалом.

2. Які мали місце в минулому часі, так звані ретроправовідносини. Це такі юридичні зв'язки, що вже відбулися, оскільки перейшли зі сфери буття в небуття, а тому в теперішньому часі вони не існують. До них можна віднести всі правовідносини, норми регулювання яких відмінені або замінені новими, або вийшов термін їх дії (тимчасових норм) тощо. Вони вже не повторюються, а тим паче не виникають за відсутності норм та юридичних фактів, що спричиняли їх виникнення, трансформацію та припинення. Однак ретроправовідносини мають важливе теоретичне та практичне значення завдяки сприянню дослідженням правореалізаційної практики минулих часів, виявленню її позитивних і негативних сторін задля запобігання помилок минулого в теперішньому та майбутньому часі. Такі дослідження стають у нагоді правотворчим суб'єктам під час розробки проектів нових нормативно-правових актів у будь-яких сферах правового регулювання, зокрема й у сфері прикордонної безпеки.

3. Прогнозовані правовідносини – ті, що матимуть місце в майбутньому. Виникнення та реалізація таких відносин прогнозується та спрямовується свідомістю правотворчих органів у майбутнє. Вони знаходять свій вираз у прогностичних нормах нормативно-правових актів, у яких наголошується на необхідності їх розвитку як вкрай бажаних і потрібних для регулювання досліджуваних відносин [384, с. 21]. Прикладом можуть служити приписи нових відомчих нормативно-правових актів. Так, з метою реалізації заходів гендерної політики в ДПСУ утворено службу з питань

гендерної рівності, а в Адміністрації Держприкордонслужби введено посаду помічника Голови ДПСУ з питань гендерної рівності [161], що сприятиме удосконаленню гендерних правовідносин у досліджуваній сфері [385, с. 25–31], які ми тлумачимо як різновид суспільних відносин, що формуються завдяки послідовній і системній гендерній політиці органів державної влади та посадових осіб Адміністрації Держприкордонслужби щодо справедливої взаємодії чоловічого та жіночого персоналу задля встановлення паритетних позицій між ними в поділі службових повноважень і доступі до військових та соціальних ресурсів на основі вільного волевиявлення і дотримання всіх соціальних норм. Інший приклад: одне із задекларованих завдань Стратегії національної безпеки України зобов'язує компетентні державні органи вдосконалювати відповідно до стандартів НАТО системи управління, захищених телекомунікацій, розвідки, радіоелектронної боротьби, отримання оперативного доступу до даних аерокосмічної розвідки, що також сприятиме розвитку прогностичних правовідносин кібербезпеки, викликаних потребами безпекової політики сьогодення [48].

Підвищуватиме їх ефективність також майбутнє членство України в ЄС та НАТО, задеклароване у п. 1¹ ст. 116 Конституції України, згідно з яким на КМУ покладено обов'язок забезпечення реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та в Організації Північноатлантичного договору [69; 383, ст. 116].

Продовжуючи характеристику підстав класифікації досліджуваних правовідносин, пропонуємо ще такий критерій їх поділу – залежно від стану (обсягу) втіленості в життя змісту правовідносин, згідно з яким їх можна поділити на абстрактно-теоретичні та конкретні (реальні).

До абстрактно-теоретичних варто віднести нереалізовані правовідносини, існуючі поки що у вигляді теоретичної конструкції, абстрактної моделі, у якій втілено задум лише правотворчого органу. Змодельовані, але нереалізовані правові зв'язки відображають лише статичну

сторону буття права. Як зазначає Р. О. Халфіна, норма права, створюючи модель правовідносин, може втілити в ній тільки головні, типові його риси. Реальні правовідносини значно багатші від моделі. У процесі реалізації норми у правовідносинах виявляється її відповідність конкретним умовам, суспільним потребам, меті правового регулювання тощо [194, с. 35].

Конкретні (реальні) правовідносини згідно з нашим критерієм – це такі правові зв'язки, зміст яких втілений або втілюється в реальне життя їх учасниками. У них знаходить своє відображення динамічна сторона буття права. Правовідносини, реалізовані конкретними учасниками у визначених законом службових ситуаціях сприяють виконанню регулятивної або охоронної функції права, втіленню в життя мети його соціального призначення. Адже, як зауважує Л. С. Явич, право ніщо, якщо його норми не знаходять своєї реалізації в будь-якій діяльності людей і створюваних ними організацій у конкретних суспільних відносинах. Не можна до кінця зрозуміти право, відвертаючись від механізму його реалізації в житті суспільства [306, с. 201].

Інший зарубіжний учений І. А. Ісаєв акцентує увагу на тому, що таємний зміст закону полягає у встановленні порядку, проте його істинною реалізацією є не норма, а правовідносини, адже норма – словесна, а правовідношення – реальне [386, с. 460].

Конкретними (реальними) яскраво вираженими правовими відносинами у публічній сфері є насамперед охоронні та захисні, оскільки саме в них точно визначені їх учасники й особливості реалізації змісту [1, с. 68; 384, с. 20–23].

Важливим критерієм класифікації, на нашу думку, є ступінь їх відкритості для суспільства. На його підставі досліджувани правовідносини можна умовно поділити: на відкритого типу; закритого типу; змішаного типу [196, с. 126–128].

1. До відкритого типу належать більшість правовідносин, оскільки вони реалізуються гласно, відкрито як у публічній, так і у приватній сфері правового регулювання, про що свідчить, наприклад, відкритість будь-якого судового розгляду адміністративних, кримінальних, господарських, цивільних та інших юридичних справ. Окрім зазначеного, до участі в реалізації переважної більшості таких правовідносин залучаються представники громадськості (присяжні, журналісти, волонтери тощо), працівники різноманітних підприємств, установ, організацій, які виконують допоміжні функції в ході реалізації відповідних правових відносин.

Зокрема, у сфері прикордонної безпеки до правовідносин відкритого типу можна віднести такі:

а) правотворчі, які реалізуються під час організації та участі у розробленні проектів законів та інших нормативно-правових актів; внесення та аргументації окремих положень керівництвом і компетентними посадовими особами ДПСУ до проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є інші Міністерства та органи центральної виконавчої влади України;

б) управлінські та контролюючі, які виникають і реалізуються в процесі управління органами та підрозділами ДПСУ щодо організації та здійснення ними в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, контролю за додержанням режиму в пунктах пропуску через державний кордон та інших заходів;

в) координуючі й організаційно-розпорядчі, що формуються та здійснюються під час координації діяльності різних органів, які входять до складу сектору безпеки і оборони, щодо виконання ними спільних завдань із забезпечення безпеки державного кордону України, щодо реалізації ними різних видів спільних режимних заходів персоналом створюваних

спеціальних комісій і робочих груп для вирішення конкретних проблем забезпечення прикордонної безпеки; організації та проведення нарад, семінарів, конференцій, тренінгів з питань удосконалення правовідносин досліджуваної сфери тощо;

г) планово-фінансові, які виникають під час організації та здійснення планово-фінансової роботи, контролю за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, організації та вдосконалення бухгалтерського обліку в органах ДПСУ тощо [157].

д) правовідносини роботи з персоналом, кадрові, правового і соціального захисту військовослужбовців, науково-дослідні, культурно-виховні та інші правові відносини у сфері прикордонної безпеки, які ми певною мірою висвітлювали та ще аналізуватимемо в інших підрозділах монографії [157; 161; 162; 305].

Виходячи з викладеного, можемо констатувати, що правовідносини відкритого типу реалізуються військовослужбовцями та працівниками ДПСУ та інших органів досліджуваної сфери в межах визначеної законом компетенції у формі службових повноважень персоналу та здійснюються гласно, відкрито та публічно. До такої реалізації, яка може висвітлюватися у засобах масової інформації, можуть залучатися, за потреби, представники громадськості, фахівці суміжних сфер діяльності держави або громадянського суспільства тощо.

2. Правовідносини закритого типу реалізуються у визначених законом сферах, насамперед, правоохоронної діяльності, державні завдання та функції в яких здійснюють СБУ, ДПСУ, НГУ, ЗСУ й інші військові формування та правоохоронні органи. Виникнення, трансформація та припинення зазначених правовідносин пов'язані з важливістю секретної інформації, ступенем обмеження доступу до неї, рівнем її охорони державою відповідно до положень Закону України від 21 січня 1994 року № 3855-ХІІ «Про державну таємницю». Такі правовідносини реалізуються як у

внутрішньоштабній діяльності, так і в зовнішній оперативно-розшуковій діяльності, пов'язаній з виконанням службових повноважень щодо забезпечення прикордонної безпеки України [196, с. 127]. Саме оперативно-розшуковим правовідносинам у зв'язку зі збройною агресією РФ щодо України, посиленням викликів і загроз у досліджуваній сфері приділяється особлива увага, що знайшло своє відображення в нормативно-правових актах, прийнятих після 20 лютого 2014 року. Так, згідно з положеннями Стратегії розвитку Державної прикордонної служби, виконання завдань щодо забезпечення розвитку інформаційної, оперативної, технічної та фізичної складових частин системи охорони державного кордону планується здійснити також шляхом посилення ОРД ДПСУ. Таке посилення забезпечуватиметься завдяки: розширенню повноважень оперативно-розшукових підрозділів і підвищення ефективності їх діяльності; реформуванню їх організаційної структури; удосконаленню інформаційно-аналітичного забезпечення ОРД; підготовці особового складу відповідних підрозділів з питань протидії транскордонній організованій злочинності за стандартами правоохоронних органів європейських держав тощо [51].

В унісон цитованій Стратегії рішенням Колегії Адміністрації Держприкордонслужби України від 7 лютого 2019 року важливою умовою підвищення ефективності боротьби зі злочинністю та тероризмом визначено нарощування оперативного співробітництва з правоохоронними органами на національному та міжнародному рівнях, зокрема у сфері обміну інформацією та проведення спільних оперативних заходів із протидії злочинності [161].

Відтак реалізація зазначених заходів сприятиме розвитку правовідносин закритого типу, основним різновидом яких є оперативно-розшукові. Сутність закритості та інша специфіка таких правових відносин розкривається у їх ознаках, а саме:

а) вони здійснюються завдяки гласним і негласним пошуковим, розвідувальним та контррозвідувальним заходам із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів [268];

б) перелік їх потенційних учасників чітко визначений законом, тому ними можуть бути конкретні державні органи та їх посадові особи, як штатні, так і позаштатні працівники [3, с. 96];

в) юридичні факти для їх виникнення та трансформації, форми та методи їх реалізації визначено Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», норми якого конкретизуються у відомчих нормативно-правових актах з грифами секретності «Цілком таємно», «Таємно» тощо;

г) зміст таких правовідносин здебільшого реалізується у взаємодії зі слідчими та іншими посадовими особами органів держави з метою досягнення найефективнішого результату [387, с. 198–207].

А. М. Притула, окрім викладених ознак оперативно-розшукових правовідносин, пропонує ще й такі:

а) вони мають владно-правовий характер і за своєю юридичною природою є процесуальними відносинами;

б) спільно з процесуальними слугують конкретизації матеріальних кримінально-правових відносин.

Водночас, науковець пропонує власне визначення оперативно-розшукових правовідносин, з яким ми цілком погоджуємося, – це врегульовані спеціальними нормами права суспільні відносини, які виникають, розвиваються та припиняються у зв'язку з використанням сил, засобів і методів ОРД з метою забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий та виключній (морській) економічній зоні; здійснення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора; пошуку та фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена КК України, для припинення

правопорушень в інтересах кримінального судочинства та суспільства загалом, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства та держави [23, с. 165].

Отже, оперативно-розшукові відносини є формою реалізації специфічних службових повноважень, якими наділяються військовослужбовці та працівники, насамперед, оперативно-розшукових підрозділів ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України.

Оскільки більшість правовідносин у сфері прикордонної безпеки мають змішаний характер, тому саме їх ми виокремили третім різновидом залежно від ступеня відкритості для суб'єктів права.

3. Правовідносини змішаного типу – це такі правові зв'язки, зміст яких закладений у загальні теоретичні моделі правових норм Конституції України та інших законів держави, норм указів Президента та інших нормативно-правових актів вищих і центральних органів виконавчої влади України. Такі загальні моделі деталізуються в конкретних теоретичних конструкціях, що містяться у правових нормах відомчих нормативно-правових актів як відкритого, так і закритого типу.

До правовідносин змішаного типу в досліджуваній сфері належать превентивні (попереджувальні), сутність і призначення яких полягає у запобіганні кримінальним, адміністративним та іншим правопорушенням, протидію яким віднесено законом до компетенції ДПСУ; виявленні причин і умов, що призводять до порушень законодавства про державний кордон і суверенних прав України в її прилеглий та виключній (морській) економічній зоні [157]; у здійсненні заходів щодо запобігання корупції серед персоналу відомства тощо. Адже Стратегія розвитку Державної прикордонної служби у контексті реалізації такого стратегічного завдання, як підвищення ефективності діяльності щодо протидії корупції, вимагає удосконалення системи превенції її проявам та запровадження комплексних якісних технологій такої протидії, насамперед, в ОСД ДПСУ.

Превентивні правовідносини знаходять свою реалізацію і в діяльності відділів прикордонної служби ДПСУ, наприклад, щодо запобігання виникненню прикордонних конфліктів та інцидентів на державному кордоні України тощо [117].

Різновидом правовідносин змішаного типу є також режимні відносини, які реалізуються як на підставі загальних теоретичних моделей, передбачених нормами законів та інших нормативно-правових актів, так і на підставі теоретичних конструкцій, які містяться в нормах відомих нормативно-правових актів закритого типу.

Режимні правовідносини виникають і реалізуються в процесі здійснення охорони державного кордону на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон та режимних правил у контрольних пунктах в'їзду-виїзду [117; 157].

Іншим видом правовідносин змішаного типу в досліджуваній сфері є інформаційно-аналітичні відносини, на підвищення ефективності яких особливо наголошує Стратегія розвитку Державної прикордонної служби, у якій зазначається, що для удосконалення системи аналізу й оцінки інформації необхідно забезпечити приведення механізмів накопичення, оброблення, оцінки й аналізу інформації відповідно до європейських стандартів; удосконалювати систему аналізу ризиків, запроваджувати сучасні технології для проведення багатоаспектної оцінки обстановки на державному кордоні, прогнозування її розвитку на всіх рівнях управління; удосконалювати існуючі механізми обміну відкритою статистичною і аналітичною інформацією між суб'єктами інтегрованого управління кордонами та прикордонними органами держав-членів ЄС, з іншими суміжними державами, а також міжнародними організаціями та установами [51]. Інформаційно-аналітичні відносини виникають і реалізуються під час

одержання та опрацювання від будь-яких державних органів, органів місцевого самоврядування, інших державних і недержавних суб'єктів та їх посадових осіб інформації, документів і матеріалів та статистичних даних, необхідних для забезпечення безпеки державного кордону [157].

Сприяє формуванню, реалізації та трансформації інформаційно-аналітичних правовідносин також ОСД відділів прикордонної служби щодо добування, збирання, узагальнення та аналізу даних обстановки на ділянці відповідальності, прогнозування тенденцій її розвитку; здійснення оцінки загроз і ризиків у сфері безпеки державного кордону України, інформаційно-аналітичної роботи та підготовки звітно-інформаційних документів тощо [117].

Правовідносинами змішаного типу є також правові зв'язки внутрішньої та зовнішньої взаємодії органів і підрозділів ДПСУ різних рівнів.

Окремі управлінські відносини щодо здійснення керівництва оперативно-розшуковою діяльністю, організації та проведення спеціальних операцій та інших заходів також належать до правовідносин змішаного типу.

Узагальнюючи викладене, можна виокремити такі характерні ознаки правовідносин змішаного типу:

- 1) вони регулюються одночасно як правовими нормами загального доступу, так і нормами, що містяться у відомчих нормативно-правових актах з обмеженим доступом;
- 2) їх учасниками можуть бути як військовослужбовці та працівники будь-яких органів і підрозділів ДПСУ, так і виключно оперативні працівники оперативно-розшукових підрозділів, наділених законом правом займатися ОРД;
- 3) реалізація змісту таких правовідносин здійснюється як публічно, так і конфіденційно, як гласними, так і негласними заходами;

4) зміст таких правовідносин втілюється у формі службових повноважень, які містяться у правових нормах як відкритого, так і закритого типу.

Іншим критерієм класифікації правових відносин у досліджуваній сфері є поділ їх за ступенем значущості для прикордонної безпеки на основні та додаткові.

Основними є правовідносини, учасники яких (військовослужбовці та працівники ДПСУ та інших державних органів) шляхом реалізації своїх службових повноважень безпосередньо виконують поставлені перед ними законом завдання та функції щодо забезпечення національної безпеки загалом та прикордонної безпеки зокрема. До них, насамперед, належать охоронні та захисні відносини, спрямовані на забезпечення ефективної реалізації прикордонної політики у сфері охорони та захисту державного кордону, а також охорони суверенних прав України в її прилеглий та виключній (морській) економічній зоні [156].

Основні правовідносини безпосередньо реалізуються здебільшого суб'єктами 4-го рівня забезпечення прикордонної безпеки – персоналом відділів прикордонної служби – завдяки якісному здійсненню покладених на них службових повноважень за активної владно-організуючої та координуючої діяльності вищих органів ДПСУ [46].

Виходячи з первинності охоронних і захисних правовідносин як основного засобу реалізації прикордонної політики, решта правових зв'язків є похідними від них, оскільки породжуються і служать єдиній меті, про що детальніше йтиметься у підрозділі 4.3. нашого дослідження.

Відтак до основних правовідносин, окрім названих, варто також віднести владно-управлінські, оперативно-розшукові, превентивні (упереджувальні), координації та взаємодії, режимні та багато інших відносин, які ми певною мірою вже аналізували.

Додатковими правовідносинами є інформаційно-аналітичні, правового та соціального захисту військовослужбовців, по роботі з персоналом, планово-фінансові, матеріально-технічного забезпечення, науково-дослідні, навчально-виховні та багато інших правовідносин обслуговуючого, забезпечувального та іншого допоміжного характеру [157, ст. 4, 5].

Залежно від умов та обстановки реалізації змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки пропонуємо поділяти їх: а) на ті, що реалізуються в умовах стабільної обстановки на державному кордоні України під час повсякденної його охорони; б) ті, що реалізуються в умовах загострення обстановки на державному кордоні, яка передбачає посилення його охорони.

Щодо першого виду правовідносин, то їх виникнення, реалізація та трансформація здійснюється у звичайному порядку за загальними правилами у стабільному режимі реалізації службових повноважень військовослужбовцями та працівниками ДПСУ в умовах повсякденної охорони державного кордону.

Однак з урахуванням гібридної війни РФ проти України значна кількість охоронних і захисних правовідносин публічного права та частина правовідносин приватного права реалізуються в умовах посиленої охорони державного кордону, а у зоні проведення ООС – в екстремальних умовах реальної бойової обстановки [196, с. 129–130]. Про це свідчать статистичні дані результатів ОСД ДПСУ у 2019 році.

Так, упродовж звітнього року по прикордонних підрозділах здійснено 3 обстріли з різних видів зброї. Припинено діяльність 85 протиправних груп у складі 266 осіб. Установлено 439 осіб, які причетні до діяльності незаконних збройних формувань, затримано 21 бойовика, винесено 41 вирок суду стосовно 39 осіб, а до ЄРДР внесено 254 повідомлення.

Через лінію розмежування в районі проведення ООС у встановленому порядку пропущено 13 900 000 осіб і 1 700 000 транспортних засобів. Відмовлено в пропуску 10 500 особам. Прикордонно-митною групою в

пунктах пропуску на території РФ забезпечено відстеження 12 «гуманітарних конвоїв» РФ у кількості 365 автомобілів. За скоєні правопорушення складено 1 050 адміністративних протоколів, припинено незаконне переміщення: 26 одиниць зброї, 3 300 боєприпасів, 3 кг 400 г вибухових речовин, 14 кг 400 г наркотичних засобів, товарів на загальну суму 71 700 000 грн, 61 автомобіля.

Під час виконання службових повноважень, завдяки яким реалізовувався зміст значної кількості охоронних і захисних правовідносин, 2 прикордонники отримали поранення, а якщо брати до уваги статистичні дані з початку АТО/ООС, то вони тим більш яскраво підтверджують екстремальність службової діяльності персоналу ДПСУ. Адже протягом зазначеного періоду героїчно загинули 70 прикордонників, 435 – отримали поранення, а 5 – вважаються зниклими безвісти [162].

На екстремальність умов реалізації охоронних, захисних та інших правовідносин у сфері прикордонної безпеки впливає також низка інших факторів, окремі з яких формуються навіть поза прикордонним простором, до яких науковці прикордонного відомства відносять: а) швидке скорочення часу пересування загроз у просторі; б) збільшення ризиків інтернаціонального рівня (міжнародний тероризм, транскордонна та транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція, торгівля людьми тощо); в) поява ризиків з характеристиками неочікуваності, непередбачуваності та таких, які несуть руйнівну дію; г) загальна мобільність, що активно сприяє раптовому виникненню небезпек та змінює значення національних кордонів тощо [27, с. 24–25].

З урахуванням викладеного доречно констатувати, що згідно з положеннями Воєнної доктрини України визначено три види небезпек: 1) воєнно-політичні ризики; 2) воєнно-політичні виклики; 3) загрози застосування воєнної сили. При цьому ризик трактується як найнижчий рівень небезпеки, виклик розцінюється як середній, а загроза визнається

найвищим її рівнем для національної безпеки України загалом, оскільки вона пов'язана з реальною можливістю застосування воєнної сили [388]. Загрозами прикордонній безпеці України є наявні та потенційно можливі явища, події, процеси, інші чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важливих національних інтересів у сфері охорони та захисту державного кордону України, а також охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні [2, с. 56].

Отже, викладене дає підстави стверджувати про наукову та практичну доцільність диференціації правовідносин залежно від умов та обстановки їх реалізації в досліджуваній сфері з урахуванням тривалого військового протистояння на сході України.

Насамкінець пропонуємо поділяти правовідносини в досліджуваній нами сфері за вектором спрямування їх реалізації: а) на внутрішньодержавні; б) міжнародні.

Загальну характеристику внутрішньодержавних правових зв'язків ми здійснювали в багатьох ракурсах різних підрозділів нашої роботи. Що ж стосується міжнародних правовідносин, то вони потребують більш ретельної наукової уваги, оскільки є типовою формою міжнародного співробітництва з питань забезпечення колективної прикордонної безпеки та реалізації заходів прикордонної політики у відносинах як із керівництвом прикордонних органів суміжних держав, так і з іншими суб'єктами міжнародного права.

Варто підкреслити, що протяжність державного кордону України з країнами ЄС на сьогодні складає 1 390 км, що становить близько 20 % від загальної протяжності державного кордону України, тому стан та ефективність управління зазначеною ділянкою кордону, а також готовність нашої держави до якісної охорони зовнішнього кордону з ЄС є одним з пріоритетних напрямів прикордонної політики України з метою реалізації стратегічного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію [27, с. 130].

Виходячи з викладеного, Стратегія розвитку Державної прикордонної служби визначає розширення прикордонного та міжнародного співробітництва, а також удосконалення його форм і способів одним з основних завдань, яке зумовлює виокремлення конкретних суб'єктів міжнародного співробітництва: прикордонні служби та правоохоронні органи держав-членів ЄС, ГУАМ, Республіки Білорусь та інших держав; Європейське Агентство FRONTEX; INTERPOL, EUROPOL та інші міжнародні правоохоронні установи; EUAM; EUBAM; ООН та її органи, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців; інституції НАТО; ОБСЄ; МОМ; ICMPD та інші міжнародні організації та установи [51].

У Положенні про Адміністрацію Державної прикордонної служби України провідними її завданнями визначено: участь у міжнародному співробітництві у сфері захисту державного кордону, укладенні міжнародних договорів України з прикордонних питань та з питань взаємних поїздок громадян, розробленні проектів міжнародних договорів про реадмісію; організація залучення та використання міжнародної технічної допомоги; організація прикордонно-представницької роботи відповідно до міжнародних договорів України; співпраця з іноземними дипломатичними і консульськими установами в питаннях, що належать до компетенції ДПСУ та стосуються обмеження чи поновлення прав іноземців та осіб без громадянства; підтримання взаємодії з компетентними органами та військовими формуваннями іноземних держав, міжнародними організаціями з питань охорони державного кордону, протидії незаконній міграції, незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, транскордонній злочинності, контрабандній діяльності тощо [157].

Як видно зі змісту окреслених завдань, ДПСУ та її структурні органи з урахуванням специфіки їх діяльності, пов'язаної з потребою активізації постійних зв'язків із правоохоронними та іншими органами суміжних

держав, міжнародними організаціями з приводу реалізації прикордонної політики, а також вирішення проблем прикордонної безпеки зобов'язані системно забезпечувати різноманітні міжнародні відносини зазначеної сфери життєдіяльності держави та суспільства. Це підтверджується також і тим, що ДПСУ згідно із Законом наділена ще й представничими повноваженнями, зокрема вона має право представляти КМУ за його дорученням у міжнародних організаціях і під час укладання міжнародних договорів України тощо.

Міжнародно-правові відносини за участю ДПСУ яскраво проявляють себе у відносинах прикордонного співробітництва, підтриманні в установленому порядку взаємодії, що виражається в розвитку ділових зв'язків з посадовими особами прикордонних органів суміжних держав, з якими укладені відповідні договори й угоди, а також представниками міжнародних організацій [157].

Такі відносини стосуються організації спільної оперативної охорони державного кордону з державами-членами ЄС та Республікою Молдова. Їх учасниками виступають суб'єкти усієї вертикалі системи органів і підрозділів ДПСУ, починаючи з її Адміністрації як центрального органу виконавчої влади та закінчуючи посадовими особами відділів прикордонної служби. Сутність таких відносин полягає в запровадженні спільного контролю осіб, транспортних засобів і вантажів у пунктах пропуску через державний кордон; організації спільного патрулювання державного кордону; упровадженні механізму обміну інформацією та проведення комплексного аналізу ризиків; співпраці оперативних органів тощо [51].

Серед головних завдань ДПСУ, визначених на 2019 та 2020 роки в контексті міжнародного співробітництва, наголошується: 1) на адаптації чинних законодавчих актів з питань охорони державного кордону до сучасних реалій і міжнародних стандартів, що сприятиме розвитку міжнародно-правових відносин у сфері прикордонної безпеки;

2) удосконаленні системи взаємодії та міжнародної співпраці; 3) нарощуванні оперативного співробітництва з відповідними правоохоронними органами на міжнародному рівні, зокрема у сфері обміну інформацією та проведення спільних оперативних заходів із протидії злочинності, терористичним загрозам, діяльності незаконних збройних формувань, проведення розвідувально-підривної діяльності, підвищення захищеності об'єктів критичної інфраструктури, удосконалення системи взаємодії та міжнародної співпраці; 4) виконання міжнародних договорів України з питань реадмісії осіб тощо [161; 162].

Щойно проаналізовані положення стратегічних та інших нормативно-правових актів, що регламентують перспективи розвитку ДПСУ, а також окремих монографічних праць дають нам право стверджувати, що міжнародні правовідносини, учасниками яких є посадові особи органів і підрозділів ДПСУ, відіграють провідну роль в ефективному забезпеченні прикордонної безпеки України завдяки організації тісного міжнародного співробітництва з вирішення різноманітних проблем колективної прикордонної безпеки [389, с. 425]. Складність і багатоманітність розглянутих правовідносин вимагає, на нашу думку, їх окремого вивчення на монографічному або дисертаційному рівні.

Отже, охарактеризувавши запропоновані додаткові критерії класифікації та породжувані ними конкретні види правовідносин, приступимо до поглибленого аналізу регулятивних, охоронних і захисних правовідносин як головних засобів забезпечення прикордонної безпеки в умовах військового протистояння.

4.3. Регулятивні, охоронні та захисні правовідносини у сфері прикордонної безпеки, їх взаємозумовленість та трансформація

Потреба постійної відсічі та стримування ворога на сході України максимально актуалізувала нагальність ефективної охорони та захисту національних інтересів з метою належного забезпечення національної безпеки України.

У сучасних умовах політичного та правового життя нашої держави, а також підвищення якості правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки важливе практичне значення має їх поділ залежно від функцій права та характеру змісту на регулятивні, охоронні та захисні. Це зі свого боку спонукає до їх поглибленого аналізу й аргументації подальшого розвитку, викликаних потребами практики ефективної реалізації таких правовідносин, особливо в зоні проведення ООС з метою відсічі збройної агресії РФ [72, ст. 13].

У більшості загальнотеоретичних наукових досліджень за викладеним критерієм як вітчизняні, так і зарубіжні науковці правовідносини поділяють лише на два види – регулятивні й охоронні, а захисні розглядаються у контексті охоронних [63, с. 227; 65, с. 196; 78, с. 431; 92, с. 217; 95, с. 233; 198, с. 258–259; 326, с. 47].

Однак останніми роками в окремих дисертаційних, монографічних та інших працях усе частіше захисні правовідносини виокремлюють як самостійний вид [61, с. 392–393; 196, с. 122; 240, с. 27; 390, с. 52–53]. Проте, найбільше уваги охороні та захисту, охоронним і захисним правовідносинам, а також їх проявам у специфічних сферах правоохоронної діяльності, до яких також належить сфера прикордонної безпеки України, приділяється у галузевих науках [8, с. 80–97; 13, с. 235–237; 27, с. 36–91; 391, с. 9–11].

Окрім зазначеного, у нормативно-правових актах, прийнятих після анексії Росією АР Крим та м. Севастополя з метою підвищення ефективності

правового регулювання відносин національної безпеки, на проблемах охорони та захисту національних інтересів України законодавець зосереджує першочергову увагу.

Тому є потреба окремого всебічного аналізу регулятивних, охоронних та захисних правовідносин, а також специфіки їх прояву у сфері прикордонної безпеки України з урахуванням сучасних політичних, економічних і військових реалій.

Більшість авторів цитованих нами джерел однастайні в тому, що регулятивні правові відносини – це правовідносини, які виникають у результаті правомірної поведінки їх учасників, яка цілком відповідає вимогам норм права [61, с. 392; 63, с. 227; 65, с. 196; 78, с. 431; 92, с. 217].

Інші науковці зазначають, що регулятивні правовідносини виникають на основі регулятивних норм права [95, с. 233]. Окремі вчені уточнюють, що такі відносини можуть також виникати за відсутності норм права на основі договору між сторонами або на підставі події (наприклад, стихійного лиха, яке послужило юридичним фактом для виникнення низки конкретних страхових правовідносин) [61, с. 392].

Представники галузевих наук, зокрема адміністративного права, трактують регулятивні правовідносини як такі, що пов'язані з реалізацією позитивних завдань публічного управління, організацією роботи апарату управління, керівництвом нижчими підлеглими структурами тощо [372, с. 49].

Досліджуючи на монографічному рівні особливості адміністративно-правового регулювання відносин у сфері державної безпеки України, І. Ф. Корж аналогічно трактує регулятивні правовідносини. На підтвердження своєї позиції він посилається на постанову Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2010 року № 751 «Про затвердження Положення про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю», яка визначає статус зазначених пунктів, установлює єдиний порядок їх відкриття та

закриття, механізм функціонування тощо. Автор акцентує увагу на тому, що регулятивні правовідносини широко розповсюджені у сфері прикордонної безпеки України [326, с. 47].

Окремі зарубіжні науковці пов'язують визначення регулятивних публічних правовідносин (які вони ще називають правоустановчими) з нормальним процесом реалізації об'єктивного та суб'єктивного права з відповідним належним виконанням юридичних обов'язків [198, с. 258–259].

О. І. Харитонова, досліджуючи адміністративно-правові відносини, наголошує на тому, що регулятивні правовідносини супроводжуються нормальним, узгодженим процесом реалізації як об'єктивного, так і суб'єктивного юридичного права. Завдяки їм здійснюється безпосереднє регулювання суспільного життя. Учена резонно стверджує, що регулятивні адміністративні правовідносини за своєю сутністю є управлінськими, з чим важко не погодитися [1, с. 166–167]. Відповідно вони мають досить широке розповсюдження у будь-яких сферах правового регулювання, у тому числі і у сфері прикордонної безпеки України.

Як уже зазначалося, регулятивні правовідносини в досліджуваній нами сфері представлені правотворчими; управлінськими; організаційно-розпорядчими; контрольно-наглядовими; представничими; інформаційно-аналітичними; кадровими; правового і соціального захисту; бойового, матеріально-технічного та іншого забезпечення; режимними; взаємодії; планово-фінансовими; науково-дослідними; навчальними та багатьма іншими правовідносинами.

Проведений аналіз різних наукових і нормативних джерел дає підстави стверджувати, що поширення регулятивних правовідносин у сфері прикордонної безпеки України зумовлено, насамперед, такими факторами:

а) широким розповсюдженням різних напрямків прояву регулятивної функції права у зазначеній сфері;

б) значним колом службових повноважень їх учасників з урахуванням специфіки ОСД ДПСУ, пов'язаної з виконанням ними контролюючих, режимних, облікових та інших функцій щодо реалізації прикордонної політики, які зумовлюють різноманітні регулятивні правовідносини;

в) переважаючим домінуванням правомірної поведінки в діяльності персоналу ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України, а також їх посадових осіб, оскільки саме вона породжує регулятивні правовідносини;

г) уніфікацією міжнародного законодавства з регулювання різноманітних відносин колективної прикордонної безпеки європейських держав, яка ґрунтується на єдиних принципах, підходах, засадах і спрямована, насамперед, на унормування регулятивних правовідносин в інтересах окремої людини, суспільства та кожної суміжної держави зокрема.

Виходячи з викладеного, можна виділити такі особливості, притаманні регулятивним правовідносинам сфери прикордонної безпеки України:

1) має місце чітка деталізована їх регламентація відомчими підзаконними актами як відкритого, так і закритого типу через особливу значущість для забезпечення національної безпеки;

2) характеризуються специфічністю свого складу (суб'єктів, об'єктів, змісту), який детально аналізувався у попередніх підрозділах;

3) носять як легальний, публічний, так і закритий, конфіденційний характер (наприклад, оперативно-розшукові, інформаційно-аналітичні, забезпечення кібербезпеки та інші правовідносини);

4) здебільшого реалізуються у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності органів державної влади, насамперед, правоохоронних органів спеціального призначення;

5) втілюються у практику завдяки правомірній поведінці як будь-яких пересічних учасників, так і суб'єктів, наділених державно-владними

повноваженнями – військовослужбовців і працівників військових формувань і правоохоронних органів України;

б) значна їх кількість у сфері прикордонної безпеки виникають навіть без згоди іншої сторони, тому проявляються у двох видах: як відносини влади та підпорядкування (передбачають нерівність їх учасників) і як відносини рівноправності сторін [258; 392, с. 10–14].

Узагальнюючи окреслені особливості, можемо констатувати, що регулятивні правовідносини у сфері прикордонної безпеки – це урегульовані нормами права відкритого або закритого типу суспільні відносини, один з учасників яких – військовослужбовець або працівник, наділений державно-владними повноваженнями, здійснює їх разом з іншим учасником у вигляді правомірної поведінки як публічно, так і конфіденційно у виконавчорозпорядчій діяльності ДПСУ та які виникають і реалізуються за згодою сторін або за ініціативою лише уповноваженого суб'єкта.

Іншим видом правовідносин згідно з аналізованим нами критерієм є охоронні правовідносини. Більшість науковців, як уже зазначалося, пов'язують їх із захисними, фактично ототожнюючи з останніми, що найвиразніше проглядається у визначенні, запропонованому Ю. А. Ведерніковим. Він наголошує, що правоохоронні відносини – це правова форма соціальної взаємодії праводієздатних суб'єктів, яка має владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення та має на меті його профілактику, припинення чи відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності й уможливує примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом чи договором і опосередкованого правозастосовним актом [92, с. 217].

Аналогічної позиції дотримується А. М. Завальний, підкреслюючи, що охоронні правовідносини виникають з факту неправомірної поведінки суб'єктів як негативна реакція держави на таку поведінку. До цього виду,

продовжує він, належать правовідносини, у ході яких відбувається притягнення суб'єкта за вчинене правопорушення до юридичної відповідальності [65, с. 196].

Максимально звужене визначення охоронних відносин пропонують Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвеева, які обмежилися лише констатацією того, що охоронні правовідносини виникають з неправомірних дій суб'єктів [78, с. 431].

Визначення, яке мало розкриває ключові характеристики охоронних правовідносин, пропонує О. Р. Дашковська, зазначаючи, що охоронні правовідносини виникають на основі охоронних норм права у разі порушення регулятивних норм [95, с. 233], чим також ототожнює охоронні та захисні правовідносини.

Автори підручника із загальної теорії права за загальною редакцією М. І. Козюбри взагалі стверджують, що охоронні правовідносини виникають на основі юридичних заборон і є наслідком вчинення суб'єктами правопорушень [63, с. 227]. Але ж самі по собі заборони, викладені у правовій нормі, ніяких охоронних відносин не породжують і тільки їх порушення конкретним учасником породжує правові наслідки.

О. І. Харитонова також не виокремлює захисних правовідносин як самостійного виду, а розглядає їх у контексті охоронних відносин [1, с. 165]. Однак розглядає засоби їх захисту як різновид державного примусу, що застосовуються для поновлення належного стану потерпілої сторони, чим дотично визнає їх існування [1, с. 279–281].

Окремі зарубіжні дослідники також розглядають охоронні та захисні правовідносини як єдине явище, про що свідчить визначення охоронних правовідносин як таких, що спрямовані на здійснення юридичної відповідальності або на поновлення порушеного правопорядку, на охорону суб'єктивних прав, на застосування санкцій норм права, виникнення яких пов'язано з правовою патологією [198, с. 258–259].

Проте низка дослідників свою наукову позицію будують на розмежуванні охоронних і захисних правовідносин.

Так, А. М. Кучук зазначає, що категорії «охорона» та «захист» різняться між собою за змістом діяльності, тому охорона пов'язується ним з попередженням (превенцією) правопорушень, а захист – з відновленням порушеного об'єктивного юридичного права [391, с. 9].

Інший науковець Г. О. Пономаренко також вважає, що охорона та захист є самостійними категоріями, які не поглинаються одна одною, оскільки захист здійснюється шляхом застосування легального примусу та, насамперед, військових, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових та інших заходів [393, с. 265].

О. Ф. Скакун наголошує, що охоронні правовідносини, на відміну від захисних, які виникають з неправомірної поведінки, формуються з фактів конфліктної поведінки суб'єкта, яка ще не переросла у правопорушення, а лише виник спір про право, який можна локалізувати шляхом превентивної діяльності і застосування запобіжних заходів примусу [61, с. 392].

Науковці ДПСУ вважають кардинальною проблемою відмінностей охоронних правовідносин від захисних у сфері прикордонної безпеки, оскільки такі відмінності сприяють об'єктивному тлумаченню цих категорій, їх науково-практичному розмежуванню, а також виступають ключовими при нормативно-правовому визначенні компетенції цілої низки державних органів і повноважень їх посадових осіб.

Зокрема, В. В. Половніков стверджує, що охорона державного кордону є здійсненням комплексу різноманітних заходів щодо запобігання порушенням законодавства про державний кордон України, забезпечення належних умов для його функціонування, дотримання встановлених законодавством режимів його діяльності, припинення протиправних діянь і притягнення винних до відповідальності [22, с. 41]. На наш погляд, у цьому визначенні автор останньою фразою (після коми) явно змішав охоронні

відносини із захисними. А для того, щоб визначення набуло закінченості та не містило ознак захисних відносин, потрібно було словосполучення «припинення протиправних дій» замінити словосполученням «недопущення протиправних дій» і поставити крапку. «Захист державного кордону» визначається автором як здійснення певних заходів у відповідь на протиправні дії з метою недопущення або припинення спроб посягання на територіальну цілісність і недоторканність території України та лінії проходження державного кордону, захисту країни від зовнішніх загроз шляхом застосування, за необхідності, фізичної сили, спеціальних засобів, зброї та бойової техніки, що загалом відповідає сутності та характеру захисних правовідносин [22, с. 41–42].

У юридичній науці до сьогодні не існує одностайності щодо розмежування категорій «правова охорона» та «правовий захист». Існує декілька підходів щодо їх відмежування. Ми схиляємося до позиції цивілістів, згідно з якою правова охорона визнається більш широким поняттям у порівнянні з правовим захистом. Це зумовлено тим, що в основі правової охорони превалує принцип непорушності цивільних прав і процедури їх здійснення, а також забезпечення превенції порушень зазначених прав. А в основі правового захисту домінує принцип відновлення порушеного права та найшвидшого усунення перешкод у його здійсненні всіма можливими законними засобами. З філософських позицій правова охорона є загальним поняттям, а правовий захист – особливим [394, с. 480–489; 395, с. 510].

Після анексії АР Крим та м. Севастополя, окупації окремих районів Донбасу охоронним правовідносинам та їх розвитку приділяється першочергова увага в нормативно-правових актах, прийнятих останніми роками [396].

Так, у Законі України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово

окупованій території України» передбачено конкретні заходи охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, які перебувають чи перебували на тимчасово окупованій території України [155].

Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» своєю чергою регламентує статус таких осіб (ст. 1), гарантії та порядок дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (ст. 2); їх облік і захист від примусового внутрішнього переміщення та примусового повернення на попереднє місце проживання (ст. 3, 4). Закон також регулює та гарантує права внутрішньо переміщених осіб на отримання документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України або її спеціальний статус; права на зайнятість, пенсійне забезпечення, соціальні та комунальні послуги, освіту тощо (ст. 6, 7). Окремою статтею зазначеного Закону регламентується забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб (ст. 8) та спеціальних охоронних прав, викликаних анексією та окупацією окремих територій України, реалізація яких породжує особливі охоронні правовідносини, викликані вимушеним переселенням. До таких прав належать: право на єдність родини; на інформацію про долю та місцезнаходження зниклих членів сім'ї та родичів; на достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території покинутого місця проживання чи тимчасового поселення; право на безпечні умови життя і здоров'я; на створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання; на можливість безоплатного тимчасового проживання протягом шести місяців; на сприяння у переміщенні її рухомого майна; на сприяння у поверненні на попереднє місце проживання тощо (ст. 9, 9¹) [397].

Значна увага охоронним і, особливо, захисним правовідносинам приділяється в Законі України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII, який присвячений особливостям державної політики щодо забезпечення

державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях. У його положеннях визначається, що однією з цілей такої політики є захист прав і свобод, законних інтересів фізичних і юридичних осіб; забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України. Наголошується, що за фізичними та юридичними особами, територіальними громадами зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме, включаючи земельні ділянки, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, якщо таке майно набуто відповідно до законів України. Закон водночас містить широкий перелік конкретних заходів і напрямів діяльності держави, спрямованих на охорону та захист прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, територіальних громад та інших суб'єктів, що перебувають (перебували) на окупованих територіях. У зв'язку з цим органи державної влади України та їх посадові особи наділяються особливими додатковими повноваженнями. Так, наприклад, військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші, визначені законом суб'єкти, під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях підпорядковуються Командувачу Об'єднаних сил, рішення якого є обов'язковими для виконання; в'їзд, виїзд осіб, переміщення товарів на тимчасово окупованій території здійснюється через КПВВ; зазначений в'їзд чи виїзд в інтересах безпеки може бути обмежений розпорядженням Командувача Об'єднаних сил. З метою реалізації охоронних правовідносин військовослужбовці, працівники та інші визначені законом суб'єкти мають право затримувати та доставляти підозрілих осіб до органів НПУ, здійснювати їх особистий огляд, огляд речей, транспортних засобів, тимчасово обмежувати або забороняти їх рух; проникати в житлові та інші приміщення з метою їх перевірки та огляду тощо [398, с. 57–60].

Для забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях органи державної влади та їх посадові особи, окрім викладеного, використовують механізми двосторонньої міжнародної співпраці, міжнародних організацій і міжнародних судових інстанцій з метою збереження та посилення санкцій, які застосовуються щодо РФ членами міжнародного співтовариства (ст. 3–6) тощо [72].

На проблемах розвитку охоронної діяльності нашої держави та потребі вдосконалення охоронних правовідносин акцентує увагу також Закон України від 6 грудня 2018 року № 2641-VIII «Про прилеглу зону України», який визначає, що метою державного контролю у прилеглий зоні є запобігання порушенням митного, фіскального, імміграційного (міграційного) та санітарного законодавства України у межах території України, включаючи її внутрішні води або територіальне море (ст. 3). З метою запобігання порушенням зазначеного законодавства органи ДПСУ можуть здійснювати такі заходи, як зупинення суден, їх огляд, затримання чи арешт суден та/або членів їх екіпажу (окрім військових кораблів та інших суден, які використовуються з некомерційною метою), переслідування суден по гарячих слідах, які роблять спробу зникнути, з метою їх затримання та притягнення до відповідальності згідно з Конвенцією ООН з морського права [399; 400].

Компетентний орган ДПСУ може залучати інші уповноважені органи державної влади, до компетенції яких віднесені питання запобігання порушенням митного, податкового, імміграційного (міграційного), санітарного законодавства (ст. 3, 4), що сприяє ефективній реалізації охоронних правовідносин у сфері прикордонної безпеки України [398, с. 57–62; 399].

Вважаємо за доцільне зосередити увагу на поділі охоронних відносин залежно від службової підлеглості їх учасників у сфері прикордонної безпеки

на зовнішні правоохоронні відносини, у яких сторони не перебувають у статусі підпорядкованості між собою (суддя – підсудний), і внутрішні правоохоронні відносини, для яких характерне службове підпорядкування їх учасників – уповноваженої та зобов'язаної особи [372, с. 50]. Вони досить широко розповсюджені в досліджуваній сфері, про що вже йшлося в нашій роботі.

Інший критерій класифікації правоохоронних відносин – за найближчими цілями, пропонує І. А. Сердюк, поділяючи їх на превентивні, які спрямовані на запобігання правопорушенням; припиняючі, метою яких є припинення виявленого правопорушення; відновлюючі, спрямовані на усунення або відшкодування негативних наслідків, спричинених правопорушеннями; каральні або штрафні, орієнтовані на реалізацію юридичної відповідальності щодо особи, яка скоїла правопорушення [197, с. 53]. Однак необхідно зауважити таке – якщо перші два види однозначно належать до правоохоронних відносин, то останні два, на наш погляд, є захисними правовідносинами, про що ми вестимемо мову дещо пізніше.

Підсумовуючи результати дослідження охоронних правовідносин у сфері прикордонної безпеки, можна окреслити такі їх відмінності від регулятивних:

- 1) метою регулятивних правовідносин є унормування, упорядкування суспільних зв'язків різноманітних суб'єктів у зазначеній сфері шляхом нормативного розподілу прав і обов'язків, повноважень та обсягу компетенції між їх учасниками, а охоронні – спрямовані на превенцію правопорушень та інших правових відхилень, застосування попереджувальних запобіжних заходів профілактичного характеру тощо;
- 2) регулятивні правовідносини регламентуються регулятивними нормами права, а охоронні – відповідно охоронними правовими нормами;

3) регулятивні своїм буттям передують охоронним, оскільки охоронні виступають щодо перших контрольно ревізуючим засобом забезпечення їх належної реалізації;

4) найчастіше у правовій практиці має місце трансформація регулятивних правовідносин в охоронні, а не навпаки. Зворотна трансформація є швидше відновленням належної дії регулятивних відносин завдяки своєчасній превентивній діяльності компетентних органів держави;

5) регулятивні реалізуються, як правило, їх безпосередніми учасниками, а охоронні потребують втручання ще й відповідних посадових осіб кадрових підрозділів, внутрішньої та власної безпеки, оперативних підрозділів тощо.

Узагальнюючи результати аналізу охоронних правовідносин, їх відмінностей від регулятивних, можемо констатувати, що охоронні правовідносини у сфері прикордонної безпеки України це – урегульовані охоронними нормами права відкритого або закритого типу суспільні відносини, що реалізуються спеціальними суб'єктами – військовослужбовцями та працівниками ДПСУ та інших органів з метою превенції правопорушень шляхом застосування попереджувальних, запобіжних заходів профілактичного характеру.

Відтак, розглянувши загальні та специфічні характеристики регулятивних і охоронних правовідносин досліджуваної сфери, окресливши їх визначення та відмінності, доцільно зупинитися на деталізованому опрацюванні захисних правовідносин, оскільки саме їх розвитку та удосконаленню приділяється прискіплива увага в нормативно-правових актах, прийнятих в умовах гібридної війни РФ проти України.

Захисні правові відносини виникають із фактів неправомірної поведінки відповідних суб'єктів у сфері прикордонної безпеки, що вчинили конкретне правопорушення або продовжують його вчиняти. Відповідно вони спрямовані, насамперед, на притягнення до юридичної відповідальності

винних осіб або відновлення порушених прав, застосування примусових заходів, передбачених санкціями забороняючих норм [61, с. 392].

Досліджуючи правовідносини за участю ОВС у надзвичайних ситуаціях, А. С. Спаський у своєму дисертаційному дослідженні наголошує, що основними правовідносинами, учасниками яких виступають працівники ОВС, є охоронні та захисні. Охоронні спрямовані на попередження негативних подій та неправомірних дій, а захисні – на припинення правопорушень, покарання винних у їх скоєнні осіб, поновлення порушених прав тощо [196, с. 122].

В. Л. Зьолка у своїй монографії «Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект)», аргументуючи відмінності категорій «охорона» від «захисту», а відповідно охоронних від захисних правовідносин у сфері прикордонної безпеки стверджує, що визнання поняття «захист» як такого, що охоплюється поняттям «охорона», є не зовсім логічним, адже саме охорона містить заходи, які забезпечують нормальний розвиток і функціонування суспільних відносин та в перспективі передбачають можливість застосування відповідних заходів захисту, що застосовується лише за надзвичайних обставин [8, с. 94].

Під захистом державного кордону О. І. Чудновський розуміє комплекс взаємопов'язаних правових норм, заходів і дій органів державної влади, місцевого самоврядування, а також призначених для реалізації цієї мети, сил і засобів щодо виявлення та попередження загроз прикордонній безпеці країни і протидії всім її складовим у прикордонному просторі для забезпечення недоторканності державного кордону, який визначає територіальну цілісність України [401, с. 457–458].

На наш погляд, у пропонованому визначенні автор явно змішав охорону та захист, а відповідно – охоронні та захисні відносини шляхом вживання словосполучення «виявлення та попередження загроз

прикордонній безпеці». Адже виявлення та попередження негативних діянь стосується більше охорони та охоронних відносин, а термін «захист» здебільшого передбачає припинення, прискання правопорушень, протидію нападу, посягання чи вторгненню та притягнення винних до юридичної відповідальності з метою відновлення порушених прав.

Виходячи з викладеного, можна узагальнити, що більшість науковців дотримуються позиції щодо розмежування категорій «охорона» та «захист», а відповідно – охоронних і захисних правовідносин, вкладаючи в них різний зміст.

Зазначена позиція підтверджується також положеннями чинних законів, прийнятих останніми роками у зв'язку з відкритою агресією РФ проти України.

Так, Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України», трактуючи категорію «національна безпека України», підкреслює, що під нею розуміється саме захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз (ст. 1). Те саме стосується і тлумачення цим Законом «воєнної безпеки», «громадської безпеки і порядку», «державної безпеки» тощо. Визначення кожної з окреслених категорій у ч. 2, 3, 4 ст. 1 цитованого Закону починається словом «захищеність», чим підтверджується домінування захисту національних інтересів над їх охороною, яка носить, насамперед, превентивний характер [52].

Інший раніше цитований нами Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII, який стосується особливостей державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, покладає на державні органи України та їх посадових осіб обов'язок вжиття конкретних заходів, насамперед захисного характеру для забезпечення державного суверенітету

України на окупованих територіях. До них належать: заходи для захисту прав і свобод цивільного населення; заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії з боку РФ; заходи з метою відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаного державного кордону тощо (ст. 5).

З метою ефективної реалізації захисних відносин щодо забезпечення життєво важливих інтересів суспільства і держави під час відсічі збройної агресії у зонах безпеки, прилеглих до району бойових дій, військовослужбовці та працівники правоохоронних органів й інші суб'єкти, визначені Законом, наділяються широким переліком прав захисного характеру (ст. 12), а саме:

застосовувати у разі крайньої необхідності зброю і спеціальні засоби до осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають здійсненню заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Росії у Донецькій та Луганській областях;

обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях та дорогах з метою забезпечення громадської безпеки та правопорядку;

не допускати транспортні засоби, громадян на окремі ділянки місцевості та об'єкти, у тому числі і силовими методами;

виводити громадян з окремих ділянок місцевості та об'єктів, відбуксировувати транспортні засоби;

затримувати громадян і посадових осіб у разі відсутності документів, що посвідчують їх особу, для встановлення особи затриманого (ст. 12) тощо [72].

Особлива увага розвитку та реалізації захисних відносин приділяється в Законі України від 6 грудня 2018 року № 2641-VIII «Про прилеглу зону України», у статті 3 якого зазначається, що метою державного контролю

України у прилеглий зоні (окрім інших цілей) є притягнення до юридичної відповідальності конкретних суб'єктів за порушення митного, податкового, імміграційного, санітарного законодавства України у межах території України, включаючи її внутрішні води або територіальне море.

Наголошуючи на особливостях реалізації повноважень уповноваженого органу у прилеглий зоні, у статті 5 аналізованого Закону чітко визначено перелік захисних заходів та умов, з допомогою яких військовослужбовці та працівники уповноваженого органу у прилеглий зоні реалізують захисні правовідносини. До них належить можливість застосування та використання фізичної сили, спеціальних засобів, зброї та бойової техніки у випадках та порядку, передбачених законом.

Окрім викладеного, у ч. 3 прикінцевих положень цитованого Закону, яка вносить зміни до чинних законів України, визначаються підстави застосування зброї кораблів і катерів Морської охорони ДПСУ. Так, без попередження зброя може застосовуватися з метою: відбиття збройного нападу та вторгнення на територію України озброєних військових груп і злочинних угруповань; припинення збройних конфліктів та збройних провокацій; відбиття нападу на кораблі (катери) та судна ДПСУ або інші судна під Державним прапором України; припинення збройного опору.

Закон також регламентує два випадки застосування зброї кораблів і катерів Морської охорони ДПСУ після попереджувальної стрільби з метою:

1. Затримання суден, які порушили законодавство України про державний кордон або митне, податкове, імміграційне, санітарне законодавство під час переслідування їх по гарячих слідах у разі невиконання вимоги зупинитися, якщо судно намагається зникнути, а інші можливості для його зупинення вичерпані.

2. Припинення ворожих дій суден щодо узбережжя України, підводних і надводних об'єктів під Державним прапором України [400].

Особливості застосування захисних правовідносин визначаються й іншими нормативно-правовими актами, які ми вже аналізували і до яких ще повертатимемося у подальших наукових розвідках.

Узагальнюючи викладене, можна виокремити такі характерні риси захисних правовідносин у сфері прикордонної безпеки України:

1) вони виникають із фактів протиправної поведінки та інших правових відхилень окремих суб'єктів, неправомірна діяльність яких пов'язана із зазначеною сферою [61, с. 392];

2) їх метою є притягнення до юридичної відповідальності винних осіб, проте коли захист державних, суспільних та інших інтересів відбувається у бойовій обстановці завдяки здійсненню заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Росії в умовах неможливості притягнення суб'єктів правопорушень до юридичної відповідальності процесуальним шляхом, то такою метою виступає покарання агресора шляхом застосування військової сили відповідно до національного та міжнародного законодавства [8, с. 94];

3) захисні правовідносини, як правило, виникають за надзвичайних обставин у результаті трансформації охоронних відносин, коли охоронні заходи вичерпали себе і не дають бажаного результату, а відповідно є потреба в застосуванні легального державного примусу;

4) коли потреба в захисті виникає раптово, в екстремальних умовах, пов'язаних з ризиком і небезпекою для здоров'я та життя оточуючих, захисні відносини можуть виникати і без трансформації охоронних правовідносин лише на підставі самого факту правопорушення, особливо в умовах відсічі та стримування збройної агресії ворожої сторони [402, с. 220–221];

5) реалізація захисних правовідносин в екстремальних умовах супроводжується застосуванням і використанням фізичної сили, спеціальних засобів, зброї та бойової техніки [72; 400];

б) суб'єктами захисних правовідносин виступають військовослужбовці та працівники ЗСУ, правоохоронних органів та інших державних органів сектору безпеки і оборони України [52, ст. 12].

Завершуючи характеристику захисних правовідносин, логічним буде визначити власні критерії їх класифікації, оскільки автори цитованих нами наукових праць чомусь оминають це питання своєю увагою, окрім О. Ф. Скакун, яка поділяє їх лише на кримінально-правові, адміністративно-правові та цивільно-правові [61, с. 392–393].

Ми ж пропонуємо класифікувати захисні правовідносини за такими критеріями:

1. Залежно від виду та характеру уповноваженого суб'єкта на ті, в яких уповноваженою стороною виступає: а) ДПСУ; б) СБУ; в) НГУ; г) ЗСУ; д) військова прокуратура тощо.

2. Залежно від джерел походження захисту на ті, виникнення яких пов'язано: а) з ОРД; б) з розвідувальною діяльністю; в) з контррозвідувальною діяльністю; г) з кримінально-процесуальною діяльністю тощо.

3. Залежно від статусу уповноваженого суб'єкта на ті: а) уповноваженим суб'єктом в яких виступає військовослужбовець; б) в яких таким суб'єктом виступає працівник компетентних органів.

4. Залежно від рівня силового забезпечення на ті: а) які реалізуються із застосуванням і використанням фізичної сили, спеціальних засобів, зброї, бойової техніки; б) які реалізуються без їх застосування.

5. Залежно від характеру протистояння: а) на внутрішнього протистояння, зобов'язаною стороною в яких виступають порушники національного законодавства про державний кордон – громадяни України; б) зовнішнього протистояння, зобов'язаною стороною яких є представники іноземної держави (іноземних держав).

Проаналізувавши наукові погляди щодо визначення захисних правовідносин, їх нормативно-правову регламентацію, характерні риси, додаткові критерії класифікації, логічним буде завершити їх пізнання окресленням відмінностей захисних правовідносин від охоронних:

1) охоронні правовідносини своєю реалізацією, як правило, передують захисним, оскільки вони мають превентивний, попереджувальний характер, а захист вступає в силу тоді, коли правопорушення уже вчинене та є потреба застосування державного примусу для притягнення винної особи до юридичної відповідальності;

2) захисні, на відміну від охоронних, забезпечуються здебільшого легальною силою держави та, за потреби, шляхом застосування та використання фізичної сили, спеціальних засобів, зброї та бойової техніки, а охоронні – насамперед, виховними, попереджувальними й запобіжними заходами;

3) захисні носять припиняючий і навіть присікаючий характер, а охоронні – пов'язані з превентивним, профілактичним впливом;

4) захисні виникають, як правило, на основі порушення заборон, викладених у змісті забороняючих норм, а охоронні – на основі охоронних правових норм [95, с. 233];

5) коло суб'єктів захисних правовідносин дещо ширше, ніж охоронних, оскільки захист і ефективна реалізація захисних відносин, особливо в умовах військового протистояння часто потребують застосування ЗСУ, інших військових формувань, розвідувальних органів, підрозділів швидкого реагування тощо;

6) у сфері прикордонної безпеки найбільш поширеною є трансформація охоронних правовідносин у захисні, а не навпаки. Це зумовлено тим, що захист стає домінантним тоді, коли превентивні, попереджувальні заходи охорони вже вичерпали себе та не дають бажаного результату, оскільки спір про право переростає в конкретні правопорушення,

які запобіжними заходами попередити вже неможливо, а відтак для цього потрібно застосування більш дієвих силових засобів, передбачених законом [61, с. 392].

Отже, узагальнюючи викладене, можна констатувати, що захисні правові відносини сфери прикордонної безпеки України – це виникаючі на підставі фактів протиправної поведінки або в результаті трансформації охоронних правовідносин суспільні відносини за участю спеціальних суб'єктів – військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших органів, що реалізуються здебільшого колективно завдяки застосуванню фізичної сили, спеціальних засобів, зброї, а інколи – бойової техніки, метою яких є притягнення до юридичної відповідальності винних осіб.

Завершивши аналіз регулятивних, охоронних та захисних правовідносин, доцільно зупинитися на характеристиці шляхів і заходів удосконалення правової регламентації та напрямків підвищення ефективності реалізації змісту правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.

РОЗДІЛ 5
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ТА
НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ
ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ
УКРАЇНИ

5.1. Сучасний стан правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки

Дослідження сучасного стану правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України потребує ретельного й об'єктивного підходу з урахуванням політичних, економічних, військових та інших реалій сьогодення, пов'язаних з гібридною війною, окупацією РФ частини українських територій Донецької та Луганської областей, анексії Криму та м. Севастополя.

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне зосередити основну увагу насамперед на аналізі норм тих нормативно-правових актів нашої держави, які були прийняті після 20 лютого 2014 року. Ця дата знаменує собою початок тимчасової окупації української території згідно із Законом України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII [155, ст. 1]. Тому в положеннях таких нормативно-правових актів знайшли своє відображення прояви агресивної політики РФ як початок найбільш загрозливого періоду для збереження суверенітету та територіальної цілісності нашої держави.

Сучасні науковці пропонують різні підходи щодо дослідження особливостей правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки нашої держави.

Так, О. Є. Цевельов у своєму дисертаційному дослідженні стверджує, що питання нормативно-правового забезпечення відносин державного реагування на загрози національній безпеці України у сфері безпеки

державного кордону здійснюється на трьох рівнях: конституційному, законодавчому та нормативному [25, с. 79]. На нашу думку, викликає сумніви визначення третього рівня дослідження, адже перших два пропонувані автором рівні також є нормативними за своєю сутністю, оскільки ґрунтуються на аналізі норм Конституції України та відповідних законів. Тому вважаємо, що цей рівень варто було б назвати підзаконним.

Інші дослідники – автори колективної монографії «Прикордонна безпека України: становлення, сучасний стан, проблеми і перспективи», – зосереджують свою увагу в опрацюванні зазначеного питання лише на аналізі положень Конституції та основних законів України, що регламентують правовідносини у секторі безпеки і оборони України, не відмовляючись також і від одночасної характеристики окремих норм та інститутів деяких підзаконних нормативно-правових актів, в яких деталізуються та конкретизуються певні положення досліджуваних ними законів [27, с. 29–36].

А. М. Прутула у своїй монографії також обмежується двома основними рівнями дослідження правової регламентації діяльності ДПСУ: законодавчого регулювання (в межах якого розглядається і конституційне регулювання) і підзаконного регулювання, яке він поділяє на багато підвидів [23, с. 290–309].

Ми, зі свого боку, пропонуємо сучасний стан правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки розглядати на чотирьох рівнях, а саме:

1) на міжнародному рівні, первинність якого зумовлена визнанням Конституцією України (Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України) пріоритетності міжнародного законодавства над національним [383, ст. 9]. Цей рівень, відповідно, умовно можна поділити на такі підрівні: а) міжнародний загальний, який стосується

упорядкування правових відносин усього європейського прикордонного простору в інтересах будь-яких держав, у тому числі й України; б) міжнародний регіональний, який стосується упорядкування прикордонних відносин групи суміжних держав, що мають спільні кордони в певному регіоні; в) міжнародний двосторонній, який стосується врегулювання спільних відносин прикордонної безпеки двох суміжних держав, однією зі сторін яких виступає Україна; г) локального регулювання прикордонної співпраці територіальних громад або місцевих органів влади суміжних держав;

2) конституційно-законодавчому рівні, який стосується внутрішнього регулювання відносин прикордонної безпеки на основі норм Конституції України та відповідних законів національного законодавства;

3) підзаконному рівні правового регулювання досліджуваних правовідносин, який також можна поділити на такі підвиди: а) правове регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки Президентом України; б) Кабінетом Міністрів України; в) МВС України та іншими центральними органами виконавчої влади (міжвідомче правове регулювання);

4) підзаконному відомчому рівні правового регулювання відносин досліджуваної сфери, який здійснюється підзаконними актами керівників Адміністрації Держприкордонслужби, регіональних управлінь, органів і підрозділів ДПСУ. Виділення цього рівня у самостійний зумовлено специфікою та особливою значущістю його в умовах гібридної війни, що сприяє активізації державної протидії новим викликам і загрозам як національній безпеці України, так і її прикордонній безпеці у складних умовах життєдіяльності сучасного українського суспільства та держави.

Виходячи з пропонованих нами рівнів і підрівнів дослідження сучасного стану правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України, зупинимося на більш детальному аналізі питань їх регламентації та удосконалення.

Так, проблема міжнародного загального упорядкування прикордонних відносин усього європейського простору вперше гостро постала завдяки потребі спільного забезпечення безпеки державних кордонів європейських країн у 50-ті роки ХХ ст. після Другої світової війни. Така ситуація була викликана інтеграційними процесами зближення держав Європи й нагальністю попередження та припинення прикордонних конфліктів між ними. Зародження європейської інтеграції започатковано оприлюдненням Декларації Міністра закордонних справ Франції Р. Шумана від 9 травня 1950 року про утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі [403], згідно з якою між Францією, Західною Німеччиною, Італією, Нідерландами, Бельгією та Люксембургом 18 квітня 1951 року в Парижі було підписано відповідний договір про співпрацю – перший з чотирьох основоположних договорів ЄС [404].

У всіх подальших договорах ЄС найбільш вагомими питаннями прикордонної безпеки залишалися проблеми забезпечення ефективного прикордонного контролю, надійної охорони зовнішніх кордонів, удосконалення скоординованого державного управління питаннями прикордонної безпеки, боротьби з транскордонною злочинністю тощо. Метою реалізації зазначених заходів було створення надійних гарантій безпеки для своїх громадян і забезпечення ефективного розвитку економічних, торговельних, культурних, родинних та інших відносин між суміжними державами й іншими європейськими країнами.

Вагомим кроком у досягненні зазначеної мети та підвищенні ефективності європейської прикордонної безпеки стало підписання 14 червня 1985 року чергового договору між Королівством Нідерландів, Королівством Бельгії, Федеративною Республікою Німеччина, Французькою Республікою та Великим Герцогством Люксембург про поетапну відміну прикордонного та митного контролю на їх спільних внутрішніх кордонах і створення комфортних умов для їх безперешкодного перетинання. Цей

договір для зручності наукового та практичного обігу отримав назву Шенгенська угода [405].

Поступ до європейської інтеграції західноєвропейських країн завершився підписанням 7 лютого 1992 року у місті Маастрихт (Нідерланди) Договору про утворення Європейського Союзу (Маастрихтський договір) [406]. Цей договір набрав чинності 1 листопада 1993 року та в подальшому був уточнений, доповнений і деталізований цілою низкою інших міжнародних документів, серед яких варто, насамперед, назвати:

Амстердамський договір країн ЄС, ухвалений на засіданні Європейської Ради в Амстердамі 16–17 червня 1997 року, який 2 жовтня 1997 року був підписаний міністрами закордонних справ п'ятнадцяти держав-членів і набрав чинності 1 травня 1999 року. Він стосується: встановлення обов'язків усіх держав-членів суворо дотримуватися і охороняти фундаментальні права людини, запобігати будь-якій дискримінації; умов співпраці правоохоронних органів у різних сферах; посилення боротьби з тероризмом, контрабандною та іншими видами транскордонних злочинів тощо. Надзвичайно важливим фактом є те, що Амстердамським договором офіційно було оголошено ЄС простором свободи, безпеки та справедливості [407; 408];

Лаекенська декларація або її ще називають Декларація «Майбутнє Європейського Союзу», ухвалена у грудні 2001 року Європейською Радою в м. Лаекені (Бельгія). Зазначений документ закріпив план реформування ЄС, маючи на меті зробити його демократичнішим, прозорішим та ефективнішим. Ця декларація відіграла роль стратегічного документа для розвитку безпекових відносин, оскільки регламентувала основні напрямки перспективних реформ, удосконалень і перетворень у прикордонному просторі ЄС [409]. Саме цей документ вперше порушив проблему інтегрованого управління зовнішніми кордонами ЄС з іншими державами, у зв'язку з чим у травні 2002 року було прийнято черговий нормативно-

правовий акт, який отримав назву Комюніке Комісії до Ради та Європейського Парламенту «У напрямку інтегрованого управління зовнішніми кордонами держав-членів Європейського Союзу» від 7 травня 2002 року, яке сприяло активізації розвитку спільних відносин прикордонної безпеки, а саме: міграційних, координаційних, міжнародного співробітництва, превентивних, кримінально-захисних, контрольних-аналітичних та інших [410];

Комюніке Комісії до Ради та Європейського Парламенту «Розширена Європа – нові сусіди: нова система стосунків з нашими східними та південними сусідами» 2003 року, яке проголошувало нові механізми у переміщенні осіб, транспортних засобів, вантажів на європейському континенті, а також створило умови для зміни форм політичних і економічних взаємовідносин ЄС з іншими частинами світу тощо [411].

Для підвищення ефективності превентивно-міграційних відносин та якості їх реалізації було прийнято низку додаткових документів [412; 413; 414], що сприяли превенції та посиленню боротьби з нерегульованою міграцією [415, с. 16–17].

Важливим базовим документом також стала «Гаазька Програма: зміцнення свободи, безпеки та справедливості в Європейському Союзі», затверджена Європейською Радою на її засіданні 5 листопада 2004 року. Вона визначила основні пріоритети подальшого розвитку та підвищення ефективності реалізації міграційних, інформаційних, превентивних відносин протидії тероризму та організованій транскордонній злочинності, відносин взаємодії прикордонної поліції та інших правоохоронних органів, заклала правові основи концепції становлення та розвитку відносин інтегрованого управління кордонами тощо [416]. Розвитку зазначеної концепції також сприяла Нарада міністрів юстиції та внутрішніх справ держав ЄС, що відбулася 20–22 вересня 2006 року у м. Тампере (Фінляндія) [417]. Її рішення

визначили низку комплексних заходів щодо втілення системи інтегрованого управління кордонами в життя.

Проте найбільш кардинальним кроком щодо реалізації зазначеної концепції є Регламент Ради (ЄС) № 2007/2004 від 26 жовтня 2004 року «Про відкриття Європейського Агентства з питань управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах країн-членів Європейського Союзу» (FRONTEX) у м. Варшаві. Основними його завданнями є: координація співпраці між членами ЄС у сфері управління зовнішніми кордонами; надання практичної допомоги державам-членам ЄС у підготовці кадрів з прикордонної охорони за кращими стандартами; опрацювання аналізу й оцінки ризиків прикордонної безпеки; надання технічної, оперативної та інформаційної допомоги у вирішенні локальних інцидентів; організація розвитку наукових досліджень з проблем охорони зовнішніх кордонів ЄС; організація співробітництва та взаємодії з суміжними державами, які не є членами ЄС тощо [329].

Важливим для розвитку спільних відносин у сфері прикордонної безпеки України та ЄС є визнання Європейським Агентством FRONTEX як пріоритету – співпраці з Україною [418], що стало ще більш актуальним у зв'язку з підтвердженням Україною 7 лютого 2019 року стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Євросоюзі та НАТО [69]. Цьому курсу слугує також підписання Президентом України Указу від 10 квітня 2019 року № 117/2019 «Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік» [419].

Знаковим організаційно-правовим кроком ЄС у розвитку та підвищенні ефективності правовідносин у сфері колективної прикордонної безпеки став Регламент (ЄС) № 562/2006 Європейського Парламенту та Ради від 15 березня 2006 року «Про встановлення Кодексу Спільноти про правила, що регулюють переміщення осіб через кордон (Шенгенський кодекс про кордони)» [420], який послужив основою для удосконаленого Регламенту (ЄС)

№ 2016/399 Європейського Парламенту та Ради від 9 березня 2016 року «Про Кодекс Союзу про правила, що регулюють переміщення осіб через кордон (Шенгенський кодекс про кордони)» [421]. У зазначеному Кодексі закріплюються правила перетинання внутрішніх і зовнішніх кордонів ЄС, а відповідно регулюються міграційні, режимні, контрольні, інформаційні та інші види правовідносин у сфері колективної прикордонної безпеки регулятивно-превентивного спрямування.

Для покращання праворегулятивної та правозастосовної політики ЄС в інтересах європейської прикордонної безпеки слугують і інші нормативно-правові документи, прийняті у пізніші часи розвитку спільного правового регулювання відносин прикордонного простору [422; 423].

Велике значення в дослідженні сучасного стану правового регулювання відносин у сфері колективної прикордонної безпеки має міжнародний регіональний підрівень, який стосується, як уже зазначалося, упорядкування прикордонних відносин групи суміжних держав певного регіону, що мають спільні кордони і, відповідно, спільні прикордонні інтереси. Яскравим прикладом такого регулювання є рішення та заходи Місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM) [424; 425]; рішення Організації Чорноморського економічного співробітництва, в яких, окрім економічних питань, вирішуються проблеми регулювання відносин співробітництва між прикордонними органами держав-членів, що, зокрема, закріплено у Статуті зазначеної організації, ратифікованого Законом України від 19 березня 1999 року № 526-XIV [330; 331]; угоди про регіональну співпрацю до 2020 року та їх фінансування, укладені Україною на засіданні Ради асоціації ЄС у Брюсселі (кінець 2016 року) [426]. Зокрема Угода про фінансування спільної операційної програми прикордонного співробітництва «Україна – Польща – Білорусь 2014–2020 роки» [427]. Інша угода стосується також колективного прикордонного співробітництва, а саме: Угода про фінансування спільної

операційної програми прикордонного співробітництва «Україна – Угорщина – Словаччина – Румунія 2014–2020 роки» [428]. Також були підписані такі угоди, як: Угода про фінансування спільної операційної програми прикордонного співробітництва «Україна – Румунія 2014–2020 роки» [429], Угода про фінансування спільної операційної програми прикордонного співробітництва «Басейн Чорного моря 2014–2020 роки» [430]. Усі зазначені угоди сприяють розвитку й удосконаленню міжнародних регіональних правовідносин, насамперед, охоронного та превентивного характеру у сфері колективної прикордонної безпеки.

Варто наголосити, що такі правовідносини все більше стають уніфікованими та комбінованими, оскільки їх реалізація вимагає спільних зусиль відповідних суб'єктів декількох країн. Зазначене положення витікає із ст. 7 Закону України «Про державний кордон України», в якій зазначається, що прикордонні питання із суміжними державами вирішуються Україною на основі взаємності та добросусідства відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України [39].

Міжнародний рівень регулювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки, як зазначалося у цьому підрозділі, окрім загального та регіонального, передбачає ще й міжнародне двостороннє регулювання, яке стосується врегулювання спільних відносин прикордонної безпеки двох суміжних держав, однією зі сторін яких виступає Україна. Прикладом такого регулювання є низка двосторонніх угод, укладених Україною із суміжними державами, наприклад, між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь щодо організації спільного контролю в пунктах пропуску на українсько-білоруському державному кордоні, підписана у м. Києві 14 грудня 1995 року [431], Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон, підписана у м. Кишиневі

11 березня 1997 року [432], Угода між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух, підписана у м. Братиславі 30 травня 2008 року [433], Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону, підписана у м. Києві 17 травня 2010 року [434], Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорщини про контроль прикордонного руху в пунктах пропуску через державний кордон для автомобільного та залізничного сполучення, підписана в м. Києві 4 травня 2012 року [435], Угода між Урядом України і Урядом Республіки Туреччина про кордон економічних (морських) зон України і Республіки Туреччина, підписана в м. Києві 30 травня 1994 року [436] та інші.

Однак варто наголосити, що саме на цьому міжнародному двосторонньому рівні правове регулювання значно відстає від потреб сьогодення. Так, за двадцять вісім років державної незалежності Україна змогла повністю врегулювати відносини, пов'язані з визначенням двостороннього взаємоузгодженого правового статусу державного кордону лише із трьома з семи суміжних держав, а саме: з Республікою Польща, Словацькою Республікою та Угорською Республікою [437, с. 3].

Саме незавершеність правової регламентації державного кордону з РФ змусила Верховну Раду України з початком збройного конфлікту прийняти постанову від 17 червня 2014 року № 1329-VII, якою вона рекомендувала Кабінету Міністрів України затвердити документи щодо одностороннього порядку демаркації сухопутної ділянки державного кордону України з РФ, яка має бути обладнана за стандартами зовнішніх кордонів ЄС [438]. Тому вдосконалення нормативно-правової бази для стабілізації, розвитку й підвищення ефективності відносин у досліджуваній сфері, пов'язане з вирішенням проблем двостороннього визначення режиму державного кордону, делімітації, демаркації, редемаркації кордонів і правового

закріплення точок стику з суміжними державами, вимагатиме значних як організаційних і нормотворчих, так і дипломатичних зусиль нашої держави.

Завершуючи характеристику міжнародного рівня правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки, варто зупинитися на локальному регулюванні прикордонної співпраці територіальних громад або місцевих органів влади суміжних держав.

Така співпраця ґрунтується на концепції розмежування понять «транскордонний регіон», який породжує транскордонне співробітництво, і «прикордонний регіон», який зі свого боку породжує прикордонне співробітництво, що відповідає сучасній політиці регіонального розвитку держав ЄС та інших країн. Зазначена концепція, запропонована окремими зарубіжними науковцями, отримала широку підтримку керівних структур ЄС [439; 440]. Нормативним підґрунтям цьому слугує Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 21 травня 1980 року [441], яка ратифікована і Верховною Радою України [442, с. 255–260]. Зазначений документ є правовою базою розвитку родинних, торговельно-економічних, культурних та інших відносин прикордонного простору. Вона дозволяє укладання відповідних угод прикордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади в межах національного та міжнародного законодавства, а також можливість створення спільних органів такого співробітництва, які одночасно виступають активними учасниками щойно названих правовідносин. Законні рішення спільних органів прикордонного співробітництва мають юридичну силу на рівні актів, укладених територіальними громадами або місцевими органами влади [443; 444, с. 175–177].

Важливими суб'єктами прикордонної співпраці та учасниками відповідних правовідносин є міжрегіональні асоціації, серед яких активно діє «Єврорегіон». Вони координують зусилля територіальних громад

прикордонного простору суміжних держав і сприяють розвитку торговельно-економічних, культурних, етнічних та інших правовідносин для задоволення потреб і інтересів населення прикордоння.

Решта три пропонованих нами рівні дослідження правовідносин у сфері прикордонної безпеки стосуються внутрішнього національного регулювання з допомогою норм Конституції України та інших нормативно-правових актів різного рівня державних органів, а тому і різної юридичної сили.

Серед цих рівнів найважливіше місце посідає конституційно-законодавче регулювання, на характеристиці якого ми і зупинимось більш детально.

Правовою основою розвитку законодавства й удосконалення правовідносин у сфері прикордонної безпеки є стаття 17 Конституції України, в якій закріплено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу [383, ст. 17]. Як зазначається у змісті цитованої статті, Конституція України не використовує терміна «охорона», а акцентує увагу лише на захисті суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Таке обминання охоронної функції держави й акцентування уваги лише на захисній її функції призводить до конституційного ігнорування значення охоронних відносин у сфері національної безпеки України загалом та прикордонної безпеки зокрема. Проте, як відомо, реалізація охоронних правовідносин передувє реалізації захисних правовідносин, які виникають і реалізуються тільки за наявності вчинення правопорушень у зазначеній сфері. Окрім викладеної аргументації, таке трактування цитованої статті певною мірою не узгоджується зі статтею 2 Закону України «Про державний кордон України», у якій визначається, що охорона державного кордону України є невід'ємною складовою загальнодержавної системи захисту

державного кордону і полягає у здійсненні компетентними державними органами заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону України [39], а також статтею 1 Закону України «Про Державну прикордонну службу України», згідно з якою на ДПСУ покладаються завдання не тільки забезпечення недоторканності державного кордону, а й охорони суверенних прав України в її прилеглий та виключній (морській) економічній зоні [46].

У цьому контексті варто погодитися з тими науковцями, які стверджують, що охорона державного кордону стосується системи заходів, за допомогою яких забезпечується недоторканність державного кордону, а захист охоплює комплекс заходів, за допомогою яких забезпечується національна безпека на державному кордоні [445, с. 29].

Як зазначає інший науковець А. М. Притула, протиставлення захисту та охорони не має сенсу, як і їх ототожнення, адже захист пов'язаний з правопорушеннями і засобами припинення протиправних посягань. З цієї та інших причин він пропонує внести зміни до статті 17 Конституції України та викласти її в новій редакції, у чому ми його підтримуємо [23, с. 302, 309].

Слід наголосити, що на відмінностях між охоронними та захисними правовідносинами досліджуваної сфери правового регулювання ми вже детально зосереджували увагу в нашому дослідженні у підрозділі 4.3 та ін.

Що ж стосується законодавчого рівня регулювання правових відносин у сфері прикордонної безпеки, то варто зазначити, що на сьогодні такі відносини регулюються нормами майже пів сотнею законодавчих актів, які були прийняті після отримання Україною політичної незалежності. Правовою основою їх прийняття послужила Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [446] та Закон України від 12 вересня 1991 року № 1543-ХІІ «Про правонаступництво України» [447].

Серед основних законодавчих актів досліджуваної сфери правового регулювання варто назвати такі: Закон України від 4 листопада 1991 року № 1777-ХІІ «Про державний кордон України» [39], Закон України від

3 квітня 2003 року № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» [46], Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII «Про оперативно-розшукову діяльність» [268], Закон України від 30 червня 1993 року № 3341-XII «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [448], Закон України від 21 січня 1994 року № 3857-XII «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [449], Закон України від 22 березня 2001 року № 2331-III «Про розвідувальні органи України» [450], Закон України від 26 грудня 2002 року № 374-IV «Про контррозвідувальну діяльність» [451], Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV «Про боротьбу з тероризмом» [452], Закон України від 5 листопада 2009 року № 1710-VI «Про прикордонний контроль» [453], Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [454], Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [155], Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [397], Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII «Про державну службу» [455], Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції» [456], Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII «Про Національну поліцію» [457], Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [72], Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «Про національну безпеку України» [52], Закон України від 6 грудня 2018 року № 2641-VIII «Про прилеглу зону України» [400], Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському

Союзи та в Організації Північноатлантичного договору)» [69] та багато інших.

Положення більшості перелічених законодавчих актів та кодифікованих законів ми вже аналізували в різних підрозділах монографії, а решту ще аналізуватимемо в ході опрацювання інших складових предмета дослідження.

А тепер коротко зупинимося на характеристиці їх спільних об'єднуючих рис, що притаманні законодавчим актам сфери регулювання прикордонної безпеки України як складової національної безпеки держави. Серед спільних рис варто назвати такі:

1) зазначені закони мають пріоритетність у порівнянні з іншими законодавчими актами, оскільки вони регламентують охорону та захист найголовніших для існування людини, суспільства та держави цінностей, які є об'єктом національної безпеки України;

2) вони мають чітко окреслену сферу законодавчого регулювання;

3) вони носять системно узгоджений характер завдяки пов'язаності та взаємозалежності один від одного;

4) такі закони найбільш узгоджені з міжнародними нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у сфері колективної безпеки в Європі та світі загалом;

5) для них характерна підвищена стабільність і техніко-юридична досконалість;

6) їх основним призначенням є встановлення компетенції, повноважень і процедури (порядку) діяльності державних органів та посадових осіб, які є суб'єктами правових відносин у сфері прикордонної безпеки України;

7) вони ґрунтуються на принципових засадах внутрішньої та зовнішньої політики держави, тому формують нормативно-правове підґрунтя

регулювання правовідносин сфери безпеки та оборони нашої держави [458, с. 481, 501].

Як слушно зауважують автори підручника з Конституційного права України, значення таких законів полягає в тому, що вони встановлюють основоположні правові засади сучасної політики української держави, спрямованої на захист найголовніших національних інтересів і гарантування безпеки особи, суспільства та держави як від зовнішніх, так і від внутрішніх загроз у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави [459, с. 762].

Проте, незважаючи на позитивні спільні риси та стратегічне значення законів, що регулюють правовідносини як у сфері національної безпеки України, так і у сфері прикордонної безпеки, сучасні науковці виділяють низку недоліків окремих положень їх змісту й упустили у ході реалізації їх норм.

Так, В. В. Березенко у своєму дисертаційному дослідженні серед таких недоліків називає недосконалість механізмів охорони та захисту державного кордону, певну неузгодженість норм законодавчих актів різного рівня, дублювання завдань і функцій органів охорони державного кордону в різних законодавчих актах тощо [4, с. 196].

Інший науковець О. Є. Цевельов серед недоліків законодавства сфери регулювання прикордонної безпеки називає такі: неготовність його загалом до протидії сучасним викликам і загрозам, зокрема протистоянню зовнішній агресії РФ; застарілість окремих норм і інститутів, які не відповідають характеру та змісту сучасних правовідносин у зазначеній сфері; неврахування в законодавчих актах (особливо в тих, що прийняті до 2014 року) особливостей нового типу зовнішньої агресії та відсутність у них механізмів застосування невоєнних засобів боротьби з нею [25, с. 78].

В. О. Антонов у своїй монографії, окрім уже висвітлених недоліків, називає ще й такі, як декларативність окремих положень деяких законів щодо необхідності забезпечення національної безпеки без пропозиції механізму їх

реалізації; наявність дисбалансу у співвідношенні законів і підзаконних нормативно-правових актів; недостатній рівень професіоналізму серед суб'єктів законотворчої діяльності, що породжує неумисне ігнорування специфіки загроз національній безпеці; невизначеність законодавця щодо пріоритетів і завдань прикордонної політики та політики національної безпеки загалом; недосконалість інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої діяльності [458, с. 484–485].

Від себе зазначимо, що суттєвим недоліком чинного законодавства з проблем регулювання прикордонної безпеки є значна відірваність законодавчої діяльності від науки, яка у своєму доробку має значну кількість позитивних напрацювань, викладених у монографічних, дисертаційних та інших наукових працях. Як слушно наголошує С. О. Філіппов, законодавець майже не реагує на результати наукових досліджень, а відповідно – наука функціонує для потреб самих науковців [24, с. 245]. Ще одним недоліком, на наш погляд, є неповна узгодженість, своєрідна дисгармонія окремих норм та інститутів національного законодавства із законодавством ЄС з проблем колективної прикордонної безпеки. Суттєвими недоліками є також невчасне реагування українських суб'єктів нормотворчості на зміни та доповнення в безпековому законодавстві ЄС, що гальмує процеси його гармонізації та приведення до європейських стандартів. Проте найбільш вагомим недоліком, на думку деяких науковців, є проблеми законотворчої діяльності Верховної Ради України у сфері національної безпеки загалом, з чим ми також погоджуємося. Так, ціла низка законопроектів, розроблених у період із середини 2014 та по кінець 2016 років, залишилися не прийнятими Парламентом, оскільки здебільшого вони були не своєчасними або запізнілими, мали фрагментарний, не системний, не узгоджений з іншими нормативно-правовими актами характер [4, с. 187].

Зазначені та інші недоліки законодавчого регулювання правових відносин прикордонної безпеки спонукають учених з різних галузей

юридичних наук визначати шляхи та окреслювати заходи щодо його вдосконалення, про що ми більш детально вестимемо мову в підрозділі 5.3 нашого дослідження. Тут ми лише наголосимо, що метою оновлення та вдосконалення нормативно-правової бази регулювання досліджуваних правовідносин у сфері прикордонної безпеки України є: а) створення досконалої системи інтегрованого управління кордонами, правовою основою якої стала Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 року за № 687-р [396]; б) підвищення рівня боєздатності органів і підрозділів ДПСУ та їх спроможностей до виконання завдань з реалізації напрямків прикордонної політики в умовах агресії з боку РФ та нових викликів і загроз; в) сприяння в реалізації державою політичних, торговельно-економічних, культурних та інших національних інтересів; г) напрацювання правових механізмів для відновлення територіальної цілісності нашої держави; д) правове забезпечення реінтеграції тимчасово окупованих та неконтрольованих територій тощо [460, с. 36].

Важливе теоретично-прикладне значення в регулюванні правовідносин прикордонної безпеки України відіграє також підзаконний рівень їх правового регулювання, існування якого зумовлено потребою уточнення, доповнення та деталізації норм законодавчих актів. Як уже зазначалося, цей рівень поділяється на такі підвиди: а) правове регулювання зазначених відносин нормативно-правовими актами Президента України; б) нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України; в) нормативно-правовими актами МВС України та іншими центральними органами виконавчої влади (мається на увазі міжвідомче правове регулювання у формі спільних наказів, інструкцій тощо).

Названі підвиди підзаконного правового регулювання, як показує практика, є менш гromіздкими в сенсі процедури прийняття та реалізації

юридичних норм, а тому більш оперативнішими та дієвішими в досягненні регулятивної мети.

За юридичною силою нормативно-правові акти підзаконного правового регулювання визначаються у такій послідовності: акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, акти центральних органів виконавчої влади України, зокрема МВС України та спільні акти міжвідомчої правотворчості. З урахуванням того, що відповідно до положень Закону України від 17 березня 2011 року № 3166-VI з 2011 року МВС України координує діяльність ДПСУ [461], відбулося автоматичне переміщення підзаконних актів Адміністрації Держприкордонслужби за юридичною силою на одну позицію нижче. Відтак, оскільки вже Міністр внутрішніх справ України видає накази та доручення з головних питань регулювання правових відносин у сфері прикордонної безпеки, відповідно звузилася компетенція Адміністрації Держприкордонслужби у сфері нормотворчості і темпорально збільшилася бюрократична процедура прийняття невідкладних підзаконних актів прикордонним відомством.

Найбільш результативно вплинули на розвиток охоронних і захисних правовідносин у сфері прикордонної безпеки України ті підзаконні нормативно-правові акти, прийняття яких було викликано початком агресії РФ проти України 20 лютого 2014 року, про що вже йшлося на початку цього підрозділу.

Так, до зазначених указів Президента України, які ввели в дію відповідні рішення РНБО України, можна віднести такі: рішення РНБО України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України», уведене в дію Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 [48]; рішення РНБО України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України», уведене в дію Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016 [156]; рішення РНБО України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи

щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності», уведене в дію Указом Президента України від 24 вересня 2014 року № 744/2014 [462]; рішення РНБО України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України», уведене в дію Указом Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 [388]; рішення РНБО України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України», уведене в дію Указом Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016 [463] та інші.

Значно активізували розвиток досліджуваних відносин у напрямку дотримання стандартів і принципів колективної європейської прикордонної безпеки також постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, до яких, насамперед, варто віднести такі: постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 року № 533 «Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України» [157], постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2015 року № 38 «Деякі питання підвищення рівня національної безпеки України» [464], постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 року № 367 «Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї» [465], постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2017 року № 99 «Про затвердження Порядку переміщення товарів до району або з району проведення антитерористичної операції» [281], постанова Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 року № 954 «Про затвердження Положення про використання повітряного простору України» [466], постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 798 «Про затвердження Порядку реєстрації паспортних документів іноземців та осіб без громадянства в пунктах пропуску через державний кордон» [467], розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 року № 687-р «Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року» [396] та інші.

Сприяють підвищенню ефективності реалізації правовідносин і подальшому їх розвитку і накази МВС України, серед яких варто виділити

такі: наказ МВС України від 23 червня 2017 року № 535, який регламентує порядок дій уповноважених службових осіб ДПСУ в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України та контрольних пунктах в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї осіб, стосовно яких надано доручення, та порядок взаємодії органів охорони державного кордону з уповноваженими державними органами, які надали доручення [468]; наказ МВС України від 4 серпня 2017 року № 686, який регламентує порядок в'їзду і перебування в місцевості, яка знаходиться між державним кордоном і лінією прикордонних інженерних споруджень, громадян України та інших осіб [469]; наказ МВС України від 23 серпня 2017 року № 725, що стосується регламентації режимних і контрольних відносин, пов'язаних з перевіркою транспортних засобів, що перетинають адміністративний кордон між Херсонською областю і тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим, на предмет виявлення викрадених [470]; наказ МВС України від 26 липня 2018 року № 636, який містить норми регламентації режимних відносин, пов'язаних з порядком та особливостями зберігання стрілецької зброї, боєприпасів та ручних гранат в органах та підрозділах ДПСУ та інших підрозділах, які функціонують в умовах особливого періоду, надзвичайного та воєнного стану тощо [471]; наказ МВС України від 1 жовтня 2018 року № 802, який регулює відносини взаємодії ДПСУ та Національної гвардії України під час забезпечення захисту державного кордону в мирний час [472]; наказ МВС України та Міністерства фінансів України від 18 жовтня 2018 року № 849/828, який регулює відносини взаємодії органів ДПСУ та Державної фіскальної служби України під час виявлення ознак порушень митних правил, а також виявлення майна, яке не має власника або власник якого невідомий [473]; наказ МВС України від 30 листопада 2018 року № 971, який регламентує установчі відносини щодо створення та визначення правового статусу органу охорони державного кордону ДПСУ [283] та багато інших.

Що стосується останнього, пропонованого нами підзаконного відомчого рівня правового регулювання досліджуваних нами правовідносин, то він обмежується простором діяльності органів і підрозділів ДПСУ. Таке правове регулювання здійснюється наказами, розпорядженнями та іншими підзаконними актами керівників Адміністрації Держприкордонслужби, регіональних управлінь, органів і підрозділів ДПСУ та стосується регулювання відносин лише сфери забезпечуваної ними охорони ділянки кордону. Варто наголосити, що саме підзаконне відомче правове регулювання здійснюється з допомогою правових норм підзаконних нормативно-правових актів як відкритого, так і закритого типу, про що більш детально вже йшлося в підрозділі 4.2 та інших підрозділах монографії.

Значну роль у розвитку правовідносин у сфері прикордонної безпеки відіграють такі підзаконні акти, як накази Адміністрації Держприкордонслужби, які видавалися нею до 2011 року. На сьогодні нормотворчі можливості Голови Державної прикордонної служби України як самостійного суб'єкта нормотворчості, як уже зазначалося, дещо обмежені, адже п. 11 Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України визначає, що він лише організовує розробку проектів законів і підзаконних актів різної юридичної сили, у тому числі і наказів МВС України, які стосуються діяльності ДПСУ, і вносить їх на розгляд Міністра внутрішніх справ [157].

Підзаконні акти міжвідомчої нормотворчості також сприяють активному розвитку та підвищенню ефективності реалізації змісту відносин взаємодії, режимних, контрольних та інших охоронних і захисних правовідносин. Серед такого виду нормативно-правових актів чільне місце посідають спільні накази різних центральних органів виконавчої влади. До них, наприклад, можна віднести спільний наказ Міністерства фінансів України та МВС України від 7 вересня 2017 року № 746/759, який регулює відносини взаємодії інформаційних систем Державної фіскальної служби

України та ДПСУ щодо обміну інформацією, необхідною для забезпечення контролю при переміщенні осіб і транспортних засобів через державний (митний) кордон України та адміністративний кордон вільної економічної зони «Крим» [474]. Іншим прикладом міжвідомчої нормотворчості є наказ МВС України та СБУ від 22 січня 2018 року № 38/77, яким затверджено зміни до Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства [475], та інші накази, які аналізуються в нашому дослідженні.

Проте, незважаючи на розмаїття підзаконного регулювання правовідносин у сфері прикордонної безпеки України залежно від юридичної сили підзаконних актів, воно характеризується низкою недоліків, які ми узагальнили в ході аналізу зазначених нормативно-правових актів. До них, на нашу думку, варто віднести:

1) підзаконне регулювання інколи породжує надмірну кількість підзаконних актів, які своїми нормами підмінюють положення закону, спотворюючи його ідею та мету;

2) недосконалі підзаконні акти деколи містять розмиті або декларативні норми, які не конкретизують положень закону, а лише «засмічують» зміст такого акта;

3) окремі підзаконні акти різної юридичної сили містять норми клони, які породжують протирічні приписи, що в ході їх правозастосування викликають юридичні колізії;

4) інколи має місце невідповідність змісту приписів окремих підзаконних актів сучасним загрозам і викликам у сфері прикордонної безпеки, а також не враховуються воєнно-політичні реалії в зоні проведення ООС та фактор гібридної війни.

Ці та інші недоліки підзаконного правового регулювання ставлять до нього низку вимог, вирішення яких, на наше переконання, сприятиме удосконаленню такого регулювання у досліджуваній сфері.

Вважаємо, що до таких вимог необхідно віднести такі:

1. Зміст підзаконних актів має відповідати, насамперед, духу та положенням Конституції України й вимогам закону, який вони уточнюють, доповнюють та деталізують. Іншими словами, має бути досягнута їх ідейно-правова сумісність.

2. Національне підзаконне регулювання має відповідати нормам і принципам міжнародного правового регулювання у сфері колективної прикордонної безпеки.

3. Підзаконне правове регулювання має відповідати принципам державної політики у сфері національної безпеки загалом.

4. Підзаконне правове регулювання не має порушувати прав і свобод людини у прикордонному просторі, а повинно сприяти вільному та безперешкодному перетинанню державного кордону України законослухняними особами, вільному переміщенню через державний кордон їх транспортних засобів і вантажів тощо.

5. Потребує підвищення якості експертна оцінка проектів підзаконних актів із залученням досвідчених вузькопрофільних фахівців – військовослужбовців і працівників ДПСУ, а також інших органів сектору безпеки і оборони, які компетентні у вирішенні специфічних проблем забезпечення прикордонної безпеки України.

6. Вимагає удосконалення і техніко-юридична якість викладу змісту підзаконних актів з урахуванням визнаних стандартів і вимог ЄС задля дотримання термінологічної уніфікації та гармонізації національних підзаконних актів з міжнародними нормативно-правовими актами, що регламентують відносини колективної прикордонної безпеки держав Європи.

5.2. Зарубіжний досвід правової регламентації та реалізації правових відносин у досліджуваній сфері

Перебуваючи у стані гібридної війни з РФ, в умовах економічного, інформаційного, військового, культурного та іншого протистояння з державою-агресором, Україна відіграє роль буфера в імперських гегемонічних устремліннях Росії щодо багатьох країн східної Європи, які нині є членами ЄС.

Український конфлікт, як зазначають окремі науковці, став каталізатором суттєвого погіршення стану загальноєвропейської безпеки, причиною гальмування розвитку добросусідських відносин, що загрожує ескалацією конфронтації між провідними державами Європи та світу і може спровокувати бажання зміни існуючих державних кордонів. Тому на сучасному етапі розвитку української держави з урахуванням її прагнення до європейської інтеграції важливо запозичити міжнародний досвід і, насамперед, держав ЄС та США щодо забезпечення прикордонної безпеки з метою його узагальнення та формування на його основі дієвих механізмів реагування на нові загрози та виклики [25, с. 173; 476, с. 15–16].

Процесу створення таких механізмів сприяють економічні, політичні та інші санкції, застосовані до РФ з боку провідних держав світу, які значно стримують її агресію щодо України. Однак, як влучно наголосила американський політик Кондоліза Райс, міжнародне співтовариство не може ізолювати Москву назавжди, оскільки Росія залишається важливою країною у світовій політиці [477]. Тому, як слушно зауважує вітчизняний науковець І. В. Яковюк, саме з цієї причини Україна не має гаяти часу, а ефективно використовувати його для зміцнення власної національної безпеки та оборони, адже Росія продовжуватиме використовувати кібер- та гібридну війну для тиску на країни східної Європи, щоб послабити рішучість НАТО, а

також продовжуватиме в найближчій перспективі підтримувати сепаратистів на сході України [478, с. 12–14].

Як зазначається в Аналітичній доповіді до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році», актуальними нині залишаються для України загрози у сфері безпеки державного кордону, до яких, насамперед, варто віднести: а) мілітаризацію Росією суміжних з Україною областей, а також анексованого Криму шляхом розміщення на їхніх територіях додаткових військових сил і засобів; б) провокації поблизу українського кордону з боку РФ, які використовуються як елемент тиску на нашу державу; в) активізацію бойових дій з боку російських окупаційних військ на окремих напрямках уздовж лінії розмежування; г) перешкоджання РФ заходам української сторони з охорони державного кордону; д) незаконне здійснення промислової та іншої діяльності в акваторіях Азовського й Чорного морів та у виключній (морській) економічній зоні України; е) неможливість здійснення демаркації українсько-російського державного кордону до припинення агресії РФ; ж) складність ситуації на придністровській ділянці українсько-молдовського державного кордону, яка фактично контролюється проросійськими сепаратистами, що не бажають завершення його демаркації через побоювання посилення політико-економічного тиску з боку України та Молдови по її завершенні [479, с. 49].

Названі та інші фактори зумовлюють актуальність вивчення, узагальнення та використання зарубіжного досвіду регулювання охоронних, захисних та інших відносин у сфері прикордонної безпеки передових зарубіжних країн і, насамперед, суміжних держав-членів ЄС та США.

Така потреба зумовлена ще й тим, що Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія у радянську добу входили до сфери геополітичних інтересів колишнього СРСР, а тому мають схожі з Україною проблеми регулювання таких відносин у прикордонній сфері [27, с. 116].

Так, у Польщі основні правові відносини регулятивного, охоронного та захисного характеру у сфері прикордонної безпеки регулюються законами «Про охорону державного кордону» [480] та «Про Прикордонну Варту» [481], прийнятими Сеймом Республіки Польща 12 жовтня 1990 року.

Варто наголосити, що у Законі «Про Прикордонну Варту», окрім типових класичних завдань, характерних для будь-яких прикордонних органів країн світу, містяться завдання, спрямовані: на удосконалення організаційної структури прикордонної варти Республіки Польща шляхом об'єднання прикордонних застав і відділень прикордонного контролю у відділи прикордонної варти тощо; розширення сфери реалізації прикордонних відносин поза межами державних кордонів; розширення переліку тяжких злочинів (незаконний обіг наркотиків; незаконна торгівля зброєю, боєприпасами, вибухівкою; фінансові злочини тощо), за які у превентивних цілях дозволено контрольоване переслідування; розвиток превентивних авіаційних відносин; запровадження додаткових заходів щодо превенції корупції (декларування доходів працівника Прикордонної Варти та його близьких родичів, перевірка з допомогою психологічних тестів, поліграфа тощо) [481].

До речі, у цьому аспекті заслуговує на увагу досвід Великобританії щодо застосування відеозапису співбесіди з кандидатом на посаду поліцейського з подальшим аналізом поведінки особи кандидата кваліфікованими психологами, психіатрами та іншими експертами, що сприяє якісному відбору кадрів [2, с. 238].

Значним кроком Республіки Польща у розвитку регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки стало прийняття 24 жовтня 2008 року Закону «Про внесення змін до закону про іноземців, а також до деяких інших законів», який набрав чинності 1 січня 2009 року [482]. Зазначеним законом відповідно були внесені зміни та доповнення до деяких національних законів, серед яких основними є такі: «Про зброю і амуніцію», «Про Карту

Поляка», «Про іноземців» та інші. Це сприяло уніфікації та гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС, і, насамперед, Шенгенським кодексом про кордони. Завдяки зазначеним доповненням і внесеним змінам значно розширилися права персоналу щодо якості реалізації міграційних, превентивних, кримінально-процесуальних, контрольних, режимних та інших відносин [482; 483; 484; 485].

Як уже наголошувалося нами, двосторонні міждержавні відносини у сфері колективної прикордонної безпеки між суміжними з Україною державами регулюються також на основі двосторонніх угод, договорів та інших нормативно-правових актів, які ратифікуються національними парламентами відповідних держав. Деталізовано проблеми регулювання зазначених відносин розглядаються у дисертаційних і монографічних працях сучасних науковців, які вийшли з друку останніми роками, а тому враховують сучасні реалії їх регулювання [12; 437; 486].

Не менш важливим для України є досвід регулювання правових відносин у сфері прикордонної безпеки Словацької Республіки. Основні з них регулюються законами «Про Поліцейський корпус» від 6 липня 1993 року № 171 [487], «Про проживання іноземців та про внесення змін та доповнень до деяких законів» від 21 жовтня 2011 року № 404 [488] та ін., а також таким стратегічним документом, як Національною Стратегією інтегрованого управління кордонами на 2019–2022 роки, затвердженою постановою Уряду Словацької Республіки від 23 січня 2019 року № 27 [489]. Зокрема Національною Стратегією визначаються основи правового регулювання безпекових відносин такими міністерствами Словацької Республіки, як: Міністерством внутрішніх справ, Міністерством фінансів, Міністерством закордонних справ, а також низкою правоохоронних органів. Її норми регламентують окремі питання інтеграції держави у європейський прикордонний простір, регулюють відносини взаємодії з національними державними органами та міжнародними структурами забезпечення

колективної прикордонної безпеки в межах ЄС на основі Шенгенського кодексу про кордони тощо [421].

Вищезазначеними нормативно-правовими актами, окрім викладеного, регламентуються також кадрові відносини підготовки персоналу прикордонної поліції та поліції у справах іноземців за стандартами ЄС, міграційні відносини, відносини технічного забезпечення підрозділів прикордонної поліції та поліції у справах іноземців, підвищення ефективності інформаційних відносин на основі існуючих електронних інформаційних систем МВС та Міністерства закордонних справ Словацької Республіки, превентивних охоронних та захисних кримінально-правових, а також кримінально-процесуальних правовідносин у сфері боротьби з транскордонною злочинністю і, насамперед, з нерегульованою міграцією; управлінські та координаційні відносини з проблем колективної охорони національного державного кордону та відповідно частини зовнішнього кордону ЄС згідно з вимогами та засадами Шенгенського кодексу про кордони тощо [421; 487; 488; 489; 490].

Велике значення у забезпеченні охоронних і захисних відносин у сфері національної безпеки загалом, відіграє управління національної безпеки Словацької Республіки – спеціальна служба, яка відповідає за захист відомостей, що становлять державну таємницю, у тому числі і у сфері прикордонної безпеки [491, с. 32].

Іншою суміжною державою – членом ЄС, досвід якої в регулюванні та реалізації відносин прикордонної безпеки є для нас не менш цінним, є Угорщина. Основними нормативними документами, що регулюють зазначені відносини, стали такі закони: «Про поліцію» від 20 квітня 1994 року № 34 [492], «Про служби національної безпеки» від 28 грудня 1995 року № 125 [493], «Про в'їзд та проживання громадян третіх країн» від 5 січня 2007 року № 2 [494], «Про надання притулку» від 25 червня 2007 року № 80 [495], «Про державний кордон» від 4 липня 2007 року № 89 [496], «Про

національну оборону та Збройні Сили Угорщини, а також про заходи, які можуть бути запроваджені в спеціальному правовому порядку» від 27 липня 2011 року № 113 [497], «Про внесення змін і доповнень до Закону про консолідацію військових служб національної безпеки та пов'язані з ними подальші зміни до Законів» від 28 листопада 2011 року № 171 [498], «Про покарання за адміністративні правопорушення» від 17 жовтня 2017 року № 125 [499]; низка оновлених кодифікованих законів Угорщини, таких як: Кримінальний кодекс (затверджений законом Угорщини від 13 липня 2012 року № 100) [500], Кримінально-процесуальний кодекс (затверджений законом Угорщини від 26 червня 2017 року № 90) [501]; відомчі підзаконні акти, зокрема інструкції Національного Головного Управління Поліції (наприклад: Інструкція від 2015 року 24/2015 (X. 15) «Про правила прикордонного контролю») [502] та ін. Положення зазначених нормативно-правових актів регламентують питання реалізації оперативно-розшукових, адміністративних, кримінальних, кримінально-процесуальних, усіх різновидів превентивних, а також міграційних, контрольних, режимних та інших відносин у сфері прикордонної безпеки Угорщини, що пояснюється значним розширенням повноважень персоналу прикордонної поліції Угорщини.

Варто також згадати про нормативно-правові акти, які визначають перспективи розвитку правових відносин у сфері інтегрованого управління кордонами. Таким документом є Національна Стратегія інтегрованого управління кордонами Угорщини на 2019–2021 роки. Її норми сприяють інтенсифікації розвитку інтеграційних відносин у сфері колективної прикордонної безпеки згідно з принципами та засадами ЄС, а також відносин міжнародної взаємодії в інтересах прикордонної співпраці суміжних держав тощо [503].

Значущим для України також є досвід Румунії щодо регулювання та реалізації прогресивних правових відносин у сфері європейської

прикордонної безпеки, незважаючи на те, що ця держава набагато пізніше вступила до ЄС у порівнянні з іншими суміжними державами України. Зазначені правовідносини регулюються такими нормативно-правовими актами: Законом Румунії «Про державний кордон Румунії» від 4 червня 1992 року № 56 [504], Законом Румунії «Про режим вільного пересування громадян Румунії через державний кордон» від 20 липня 2005 року № 248 [505], постановою Уряду Румунії «Про організацію та функціонування прикордонної поліції Румунії» від 27 червня 2001 року № 104 та ін. [506]. До них постійно вносяться зміни та доповнення, пов'язані з інтеграцією держави у європейський економічний, безпековий, культурний простір.

У зв'язку з потребою підвищення ефективності системи управління державним кордоном Румунії Уряд країни у липні 2018 року розпорядженням за № 486/2018 схвалив Національну Стратегію комплексного інтегрованого управління кордонами Румунії на 2018–2020 роки. Окреслений нормативно-правовий акт визначає низку завдань Міністерству внутрішніх справ та іншим міністерствам, а також правоохоронним органам у сфері інтегрованого управління кордонами, задіяним безпосередньо до забезпечення вільного пересування осіб, транспортних засобів, вантажів через державний кордон Румунії відповідно до визначених законодавством правил [507]. Зазначена Національна Стратегія розроблена на основі положень і принципів Шенгенського кодексу про кордони [421] і визнана керівними структурами ЄС однією із найсучасніших і досконалих.

Досить вагомими є досягнення Румунії у боротьбі з корупцією, у тому числі і у сфері прикордонної безпеки держави, що є актуальним нині і для України [508].

Важливо зазначити, що вивчення, узагальнення та використання Україною досвіду регулювання та реалізації правовідносин у сфері

прикордонної безпеки Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії цінне, насамперед, фактом перебування їх у складі ЄС, а відповідно, накопиченням ними практики колективного забезпечення спільної прикордонної безпеки за кращими стандартами у масштабах ЄС. Позитивним фактором запозичення та використання такого досвіду є те, що державні кордони колишнього СРСР із шойно названими державами були перетворені в кордони України в порядку міжнародно-правового правонаступництва без особливих територіальних претензій на принципах непорушності кордонів, добросусідства і співробітництва, на що наголошують у своїх працях багато сучасних науковців [509, с. 239–252; 510, с. 31; 511, с. 47–50].

Поряд з викладеним цінним досвідом для України в питаннях регулювання та реалізації правовідносин у сфері прикордонної безпеки є досвід Балтійських країн – Латвії, Литви та Естонії, які вже давно є членами ЄС, тому встигли накопичити і втілити в національну практику європейські досягнення щодо забезпечення колективної прикордонної безпеки. Вони зокрема успішно здійснили адаптацію прикордонного законодавства до вимог ЄС; гармонізували візову та міграційну політику до вимог ЄС; внесли зміни та доповнення в національне законодавство з метою їх адаптації до моделі інтегрованого управління кордонами; забезпечили у своїх державах створення сучасних прикордонних служб правоохоронного типу; скасували внутрішній прикордонний контроль на своїх кордонах і посилили його на зовнішніх кордонах ЄС; налагодили плідну співпрацю з Європейським Агентством FRONTEX; розширили повноваження посадових осіб своїх прикордонних підрозділів, наділивши їх оперативно-розшуковими функціями; значно покращили систему добору кадрів прикордонної поліції тощо [27, с. 128].

Проте найбільш актуальним для України є досвід Балтійських країн в удосконаленні та реалізації інформаційних відносин і запобіганні інформаційній війні РФ проти їхніх держав. Так, Латвія у 2015 році з метою

обмеження розповсюдження та укорінення негативних інформаційних відносин у своєму інформаційному просторі та забезпечення власної інформаційної безпеки наклала штраф на «Перший балтійський канал», що ретранслює російські програми в країнах Балтії, за його однобоку позицію висвітлення окремих політичних подій і намагання виправдати Російську агресію в Україні. У 2014 році Латвія встановила тримісячну заборону на ретрансляцію російського каналу «РТР» (Российское телевидение и радио) за розміщення інформації, в якій порушувалося законодавство про електронні медіа та спотворювалася інформація в окремих матеріалах щодо ситуації в Україні, яка містила ознаки військової пропаганди. У 2016 році на шість місяців було заборонено ретрансляцію та поширення програм цього ж телеканалу за неодноразове повторення у телепередачі В. Соловйова того, що «Україна є територією, окупованою нацистами та фашистами, з якими неможливий діалог, оскільки Україна є агресором». Литва за аналогічні інформаційні порушення депортувала кореспондента і знімальну групу телеканалу ВГТРК (Всероссийская государственная телевизионная и радиовещательная компания), заборонила трансляцію каналу «РТР-Планета», REN TV Baltic (Lietuva), а в 2014 році на три місяці було заборонено трансляцію телеканалу «НТВ-Мир» [512, с. 14–15].

Доречно відмітити, що завдяки системним зусиллям українських державних органів упродовж 2014–2019 років на території України вдалося значно обмежити мовлення 86 іноземних телеканалів, з яких 74 мають пряме російське походження [513], обмежити доступ на український медіапростір російських телесеріалів і кінофільмів, посилити контроль за друкованою літературою та вилучити ті видання, які містять інформацію, що загрожує національній безпеці України. Також вдалося запровадити економічні санкції щодо окремих російських соціальних мереж, застосувати точкове висилання з території держави співробітників російських пропагандистських медіа тощо. Це дало відчутний результат в ідеологічному протистоянні з РФ та

витісненні регресивних ідеологічних правовідносин з українського ідеологічно-інформаційного простору [479, с. 49].

Про дієвість та ефективність зазначених заходів свідчить факт жорсткої критики їх з боку РФ, яка вважає такі заходи дискримінацією російських засобів масової інформації [514].

Важливим для України є досвід США щодо регламентації та реалізації різноманітних правовідносин у сфері національної безпеки. Варто наголосити, що у системі правоохоронних органів США немає окремого державного органу, який відповідно до своїх завдань і функцій був би аналогічним ДПСУ (завдання щодо забезпечення прикордонної безпеки США покладені на Митно-прикордонну службу США (англ. – U.S. Customs and Border Protection (CBP) та Берегову охорону США (англ. – United States Coast Guard), які структурно входять до складу Міністерства національної безпеки США).

На думку відомих українських науковців, система державних органів США, які забезпечують національну безпеку, є досить складною, тому в ній застосовується максимально широкий арсенал управлінських рішень, інколи новаторських за своєю сутністю, завдяки чому вони імплементуються у практику інших держав [491, с. 7].

Регламентація правових відносин як національної безпеки США, так і її прикордонної безпеки здійснюється, насамперед, федеральними законами «Про національну безпеку» 2002 року [515] та «Про реформу розвідки та запобігання тероризму» 2004 року [516], яким були внесені зміни до попереднього закону та інших федеральних законів.

Стратегічним нормативно-правовим актом у сфері охорони морських кордонів США є Національна стратегія морської безпеки 2005 року [517]. Згідно з положеннями зазначеної стратегії та інших нормативно-правових актів Берегова охорона США реалізує: превентивні відносини щодо попередження злочинів на морських кордонах та попередження

терористичних актів у портах і на морських напрямках, здійснює нівелювання ризиків для об'єктів критичної інфраструктури та ін.; охоронні відносини щодо забезпечення охорони морських кордонів, підступів до портів та берегових морських комунікацій; режимні відносини щодо забезпечення діяльності та порядку функціонування системи водних міжнародних і внутрішніх транспортних перевезень тощо [518; 519].

Реалізацію регулятивних, охоронних та захисних правовідносин на сухопутному кордоні США забезпечує Митно-прикордонна служба США. Зазначений правоохоронний орган організує свою роботу за комбінованим принципом, застосовуючи комплексний підхід до управління та контролю кордонів у таких сферах впливу, як: митниця, імміграція, прикордонна безпека та сфера захисту сільського господарства, тим самим об'єднуючи їх в одну координовану і забезпечувальну систему. Першочерговими завданнями Митно-прикордонної служби США є: реалізація превентивних функцій щодо запобігання в'їзду на територію США потенційних терористів і ввезення ними зброї різноманітного призначення для вчинення терористичних актів; виявлення та затримання незаконних мігрантів, які намагаються нелегально проникнути на територію США; перешкодження незаконному переміщенню через кордон наркотичних речовин та інших контрабандних товарів, виконання екологічно-попереджувальних заходів щодо запобігання розповсюдженню на території США заразних хвороб тварин і сільськогосподарських шкідників тощо. Виконання окреслених завдань забезпечують близько 60 000 співробітників, включаючи офіцерів та агентів (агентів-кінологів, пілотів літаків, фахівців у галузі сільського господарства, спеціалістів з питань торгівлі, адміністративно-технічного персоналу тощо) [520].

Нормативно-правовим актом, яким визначає перспективи розвитку правоохоронного органу, є Стратегія розвитку Митно-прикордонної служби США на 2020–2025 роки: місія, командна робота, майбутнє. Відповідно до

положень окресленої Стратегії представники відомства прагнуть створити інноваційний правоохоронний орган з найвищим рівнем довіри у світі [521].

З урахуванням предмета нашого дослідження пропонуємо більш детально зупинитися на вивченні окремих питань забезпечення прикордонної безпеки Митно-прикордонною службою США, які, на наш погляд, найбільше заслуговують уваги.

Так, весь сухопутний кордон США поділений на 20 секторів, кожен з яких містить від 1 до 11 станцій (пунктів), що забезпечують прикордонне патрулювання. Очевидно, що система управління персоналом, який залучається до охорони кордону, являє собою дворівневу побудову, а тому є раціональною з точки зору її реалізації [522].

Однією з основних форм організації службової діяльності агента прикордонного патруля США є вахта. Несення служби зосереджено на виявленні, запобіганні проникненню та затриманні терористів, нелегальних мігрантів і контрабандистів на сухопутному кордоні або біля сухопутного кордону США шляхом ведення прихованого спостереження, збору інформації та надання довідок, реагування на електронні сенсорні телевізійні системи, виявлення та збереження речових доказів порушення кордону тощо. До основних способів несення служби також належать: перевірка документів; дистанційний контроль руху транспортних засобів; міське патрулювання; огляд транспортного засобу; адміністративна, розвідувальна та діяльність з протидії контрабанді [523]. Вищеперелічені способи несення служби співробітниками Митно-прикордонної служби США демонструють на практиці високий рівень реалізації охоронних і захисних правовідносин у сфері прикордонної безпеки США.

З урахуванням досвіду виконання службових обов'язків військовослужбовцями та працівниками ДПСУ на сході нашої держави в умовах військового протистояння з метою запозичення передового досвіду не можемо оминати увагою питання охорони та інженерно-технічного

облаштування надзвичайно проблемних ділянок державного кордону США та дій президента країни щодо вирішення зазначеної проблеми.

Зокрема мова йде про кордон США та Мексики, який простягається на 3 200 км. На близько 1 100 км вже зведено комплекс інженерних загороджувальних споруд у формі залізобетонного валу (до речі, таке ж загородження успішно функціонує вже багато років на кордоні між Ізраїлем і Палестиною), металевого паркану, загороджувального паркану з колючого дроту тощо. Решта ділянки вказаного кордону обладнана системами оптико-електронного спостереження, тепловізійними комплексами, відеокамерами для нічного спостереження та ін. Однак з причини проходження державного кордону через пустелю та міста, що унеможливує його якісну охорону, невелика частина кордону в штаті Нью-Мексико залишається відкритою. Відповідно біженці з країн Латинської Америки, які сподіваються на краще життя в США, використовують кожну можливість для незаконного його перетинання. Аби зупинити потік нелегальних мігрантів і контрабандної діяльності, президент США Дональд Трамп ще під час своєї передвиборної кампанії в 2016 році пообіцяв спорудити щільний мур уздовж усього кордону [523; 524]. А під час одного з перших президентських звернень до жителів США він переконував у нагальній необхідності посилення безпеки на кордоні з Мексикою, назвавши південний кордон країни з Мексикою «ситом», через яке щодня надходять наркотики і проникають злочинці [525].

Як результат оборонним бюджетом країни на 2020 рік, який Д. Трамп підписав у грудні 2019 року, передбачається виділення значних коштів на будівництво муру на кордоні з Мексикою, причому 1,4 мільярда доларів будуть виділені напряму з оборонного бюджету [526].

Вагому допомогу в реалізації охоронних і захисних відносин у сфері прикордонної безпеки США в повітрі та на воді (у тому числі і на проблемній ділянці кордону з Мексикою) надають підрозділи повітряних і морських операцій Митно-прикордонної служби США. Завдяки експертам з питань

авіаційного та морського правопорядку, інноваційним технологіям та тісній взаємодії вони протидіють незаконному потраплянню на територію США нелегальних мігрантів, зброї, наркотичних речовин і транспортних засобів; розслідують злочини; забезпечують окремі питання інформаційної безпеки у повітряному та морському середовищах; реагують на надзвичайні ситуації та виконують інші національні завдання тощо. Близько 1 800 федеральних агентів і обслуговуючого персоналу, 240 літальних апаратів, 300 морських суден залучаються до проведення операцій у повітряному та морському середовищах по всій території США, Пуерто-Рико та Віргінських островів безпосередньо на державному кордоні, за його межами та всередині країни [527].

Красномовним свідченням ефективної діяльності підрозділів повітряних і морських операцій Митно-прикордонної служби США є результати їх службової діяльності за 2019 фінансовий рік у порівнянні з 2017 роком. Так, за вказаний період (2019 рік) затримано 284 825 фунтів (129 194,4 кг) кокаїну, збільшення на 5,6 % у порівнянні з 2017 роком (269 790 фунтів (122 374,7 кг)); 101 874 фунти (46 209,27 кг) марихуани, що менше на 73,5 % у порівнянні з 2017 роком (384 230 фунтів (174 283,8 кг)); 5 158 фунтів (2 339,629 кг) метамфетаміну, зменшення на 9,8 % у порівнянні з 2017 роком (5 721 фунт (2 595 кг)); 935 одиниць зброї, що менше на 14,1 % у порівнянні з 2017 роком (1 089 одиниць); 34,1 мільйона доларів, збільшення на 30,7 % у порівнянні з 2017 роком (26,1 мільйона доларів); арештовано 1 575 осіб, що менше на 38,8 % у порівнянні з 2017 роком (2 573 особи); затримано 52 756 незаконних мігрантів, збільшення на 42,5 % у порівнянні з 2017 роком (37 009 незаконних мігрантів) [527; 528].

Іншим позитивним прикладом, який також заслуговує уваги для України, є функціонування у структурі Митно-прикордонної служби США підрозділів спеціальних операцій, до складу яких входять: група спеціальних операцій по охороні кордону (англ. – Border Patrol Special Operations

Group (SOG); спецпідрозділ пошукових і рятувальних операцій на кордоні (англ. – Border Patrol Search, Trauma, and Rescue (BORSTAR); тактичний підрозділ з охорони кордону (англ. – Border Patrol Tactical Unit (BORTAC). Зазначені підрозділи спеціальних операцій створені для оперативного реагування на загрози на державному кордоні США та підсилення дій персоналу секторів загалом і конкретних станцій (пунктів) зокрема за потреби посилення кордону та недопущення його порушення [529].

На підставі викладеного та з урахуванням умов сучасної діяльності прикордонних органів різних держав світу можна констатувати, що в умовах сьогодення сформувався три основні підходи щодо застосування охоронно-захисних заходів із забезпечення прикордонної безпеки, а саме:

1. Національно-автономний підхід, який передбачає застосування тільки власних національних заходів в інтересах забезпечення охорони та захисту національного державного кордону шляхом комплексного використання військових, оперативних, розвідувальних, контррозвідувальних, інформаційних та інших можливостей. Цей підхід характерний для Ізраїлю, Ісландії, Північної Кореї, Куби та інших держав, що зумовлено географічними, політичними, етнорелігійними та іншими факторами. Недолік такого підходу в тому, що він передбачає розрахунок тільки на власні людські, інтелектуальні й матеріальні ресурси у справі забезпечення охоронно-захисних відносин власної прикордонної безпеки.

2. Міжнародно-колективний підхід. Він передбачає колективне застосування охоронно-захисних заходів спільними зусиллями декількох суміжних держав на основі попередніх взаємних домовленостей, скріплених двосторонніми або багатосторонніми міжнародними нормативно-правовими договорами. Такий підхід передбачає попередню реалізацію дипломатичних, політичних, правових, організаційних та інших заходів підготовчого характеру, які впроваджуються суміжними державами-партнерами для забезпечення надійної прикордонної безпеки.

До зазначених заходів можна віднести: будівництво спільних пунктів пропуску та інших об'єктів інфраструктури; налагодження взаємоузгодженого спільного прикордонно-митного контролю; належне технічне оснащення та інженерне облаштування спільної ділянки кордону; створення органів швидкого реагування для превенції та прискання транскордонних злочинів, а також нейтралізації їх наслідків; удосконалення системи взаємообміну інформацією та колективної діяльності з аналізу ризиків для підвищення ефективності спільного прикордонного контролю тощо [27, с. 138].

Прикладом успішного застосування міжнародно-колективного підходу із забезпечення спільної прикордонної безпеки є прикордонна співпраця: України та Молдови за сприяння Місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM); США та Канади; Росії та Монголії, а також інших країн.

3. Міжнародно-інтеграційний підхід, який передбачає використання координаційних, організаційних та інших зусиль наднаціонального міждержавного органу з питань забезпечення колективної прикордонної безпеки, яким на європейському континенті є Європейське Агентство з прикордонної та берегової охорони (FRONTEX) [530; 531].

Позитивним підґрунтям започаткування співпраці України з Європейським Агентством FRONTEX стало підписання 11 червня 2007 року в м. Люксембурзі Робочої домовленості щодо встановлення оперативного співробітництва між ДПСУ та FRONTEX під час засідання міністрів юстиції та внутрішніх справ з питань юстиції, свободи і безпеки у форматі Україна – Трійка ЄС [532; 533]. Основними напрямками такого співробітництва було визначено: удосконалення роботи з аналізу ризиків та взаємообміну інформацією з метою підвищення ефективності прикордонного контролю на спільному кордоні між Україною та суміжними державами ЄС; активізація співпраці у сфері спільної підготовки та навчання кадрів; розширення

співпраці у науково-дослідній сфері; координація проведення спільних оперативних заходів та пілотних проектів на кордоні, їх належне технічне забезпечення тощо.

Доречно зазначити, що співпраця ДПСУ з FRONTEX на сьогодні є досить результативною. Так, у 2018 році вона була спрямована на спільну оцінку безпекової ситуації, проведення спільного аналізу ризиків на східних кордонах ЄС, щомісячний обмін відкритою статистичною інформацією та зумовила можливість 32 представникам ДПСУ взяти участь у 10 спільних операціях під егідою Європейського Агентства FRONTEX («Координаційні пункти», «Ключові точки. Сухопутна ділянка», «Гнучкі оперативні заходи» на сухопутних кордонах України та країн-членів ЄС; «Алексіс», «Вега. Діти», «Ключові точки. Авіа», «Координаційні пункти. Авіа» в авіаційних пунктах пропуску; морських операціях «Посейдон», «Мінерва» та «Теміс») [531].

Узагальнюючи підсумки аналізу щойно розглянутих трьох підходів застосування охоронно-захисних заходів із забезпечення реалізації відносин у сфері прикордонної безпеки, можна назвати такі переваги 2-го та 3-го підходів, які найбільш прийнятні для сучасної України: 1) колективні безпекові заходи дають можливість Україні значно економити фінансові витрати на посилення прикордонної безпеки в умовах функціонування кризової економіки; 2) застосування таких колективних заходів сприяє запозиченню позитивного передового європейського досвіду в питаннях підвищення ефективності реалізації правових відносин у національній сфері прикордонної безпеки; 3) колективні підходи застосування безпекових заходів сприяють однорідному, уніфікованому, високотехнічному оснащенню державного кордону для всіх суміжних держав; 4) вони також сприяють дієвому спільному аналізу ризиків у сфері колективної безпеки та ефективному використанню його результатів; 5) колективні зусилля із забезпечення європейської прикордонної безпеки сприяють подальшій

уніфікації та гармонізації законодавства України та ЄС з питань такого забезпечення; 6) зазначена уніфікація та гармонізація водночас сприятиме розробці спільними нормотворчими органами суміжних держав досконалих теоретичних моделей регулятивних, охоронних і захисних правовідносин і їх практичній апробації в ході повсякденної діяльності з охорони спільного державного кордону; 7) колективні підходи також сприятимуть ефективній підготовці національних прикордонних кадрів за кращими уніфікованими світовими стандартами, що приведе до більш якісного виконання ними своїх службових повноважень; 8) колективна співпраця суміжних держав ЄС та України дасть можливість не тільки якісно здійснювати обмін оперативною інформацією, а й створювати єдину інформаційну прикордонну систему загального користування держав-учасниць; 9) колективні безпекові заходи сприятимуть виробленню заінтересованими державами спільної політики реагування на загрози та виклики у сфері прикордонної безпеки європейських держав [514].

Варто наголосити, що головною запорукою якісного забезпечення реалізації відносин у сфері колективної прикордонної безпеки є концепція інтегрованого управління кордонами, на аналізі якої варто зупинитися більш детально.

Зазначену концепцію ЄС прийняв як сучасну модель для узгодженої та скоординованої системи управління кордонами [534]. Вона ґрунтується на структурованій нормативній базі: директивах ЄС, положеннях Лісабонської угоди, Шенгенського кодексу про кордони та ін. [535].

На думку першого виконавчого директора Європейського Агентства FRONTEX І. Лайтинена: «управління кордонами – це обмін інформацією та вчинення спільних дій на національному та міжнародному рівні. При цьому управління кордонами відбувається далеко від прикордонної лінії – у третіх країнах, у консульських установах, у прикордонних зонах на самому кордоні

та в середині країни, де міграційні органи виконують свої завдання» [536, с. 4].

Радник EUBAM з інтегрованого управління кордонами А. Евісалу на основі аналізу нормативних актів ЄС з проблем регулювання відносин у окресленій сфері визначає інтегроване управління кордонами «як систему заходів з ефективного та рентабельного управління кордонами, що здійснюється за рахунок національної та міжнародної координації і співробітництва між всіма відомствами, відповідальними за забезпечення безпеки кордонів і сприяння торгівлі з метою створення відкритих, але добре контрольованих і безпечних кордонів» [537, с. 33].

Кабінет Міністрів України, спираючись на міжнародні нормативні документи з питань регулювання правових відносин інтегрованого управління кордонами у своєму розпорядженні № 687-р подає власне визначення цього явища у національному контексті: «інтегроване управління кордонами – це скоординована діяльність компетентних державних органів України та військових формувань, спрямована на створення та підтримання балансу між забезпеченням належного рівня прикордонної безпеки і збереженням відкритості державного кордону для законного транскордонного співробітництва, а також для осіб, які подорожують» [396].

Аналізуючи пропоновані визначення інтегрованого управління кордонами, можна констатувати, що в кожному з них відображені найхарактерніші риси зазначеної управлінської діяльності, а саме: а) вона координується та здійснюється спільними зусиллями національних і міжнародних структур; б) ґрунтується на міжнародному обміні інформацією, що стосується забезпечення колективної прикордонної безпеки; в) здійснюється навіть за межами прикордонного простору суміжних держав; г) спрямована на рентабельне й ефективне управління кордонами; д) метою такого управління є забезпечення безпеки спільних кордонів та їх відкритості для законного транскордонного та прикордонного співробітництва.

Виходячи з аналізу викладених рис управлінської прикордонної діяльності, виявляється недолік вітчизняного визначення інтегрованого управління кордонами, запропонованого КМУ, яке обмежується тільки скоординованою управлінською діяльністю з питань кордонів лише державних органів і військових формувань України, ігноруючи в ньому міжнародну складову, на що навпаки наголошують автори попередніх двох визначень. Зазначене упущення протирічить і меті Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року, у якій наголошується, що Стратегію розроблено на виконання національних зобов'язань з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Стратегія спрямована, як зазначається далі в документі, на запровадження ефективних інструментів співпраці та координації на внутрішньовідомчому, міжвідомчому, міжнародному рівнях...[396].

На завершення аналізу досліджуваного питання наголосимо, що в підтвердження нашої думки в звіті засідання колегії (групи експертів) з питань інтегрованого управління кордонами, проведеного 13–14 червня 2019 року у м. Мінськ під егідою «Східного партнерства» (напрямок політики ЄС, що має на меті зміцнення відносин зі східними сусідами ЄС), також акцентується увага саме на міжнародній компоненті зазначеної управлінської діяльності: «регіональні та глобальні виклики не можуть бути вирішені лише однією державою; ні прикордонна безпека, ні сприяння торгівлі не можуть бути забезпечені лише одним прикордонним відомством тощо» [538; 539].

Підсумовуючи вивчення та узагальнення зарубіжного досвіду щодо регулювання та реалізації правовідносин у сфері прикордонної безпеки суміжних з Україною та інших світових держав, зокрема США та Балтійських країн (Латвії, Литви, Естонії), можна виділити такі особливості регулювання та реалізації зазначених правовідносин у європейському та світовому прикордонному просторі:

1) воно спрямоване здебільшого на відносини з охорони та захисту зовнішніх кордонів з послабленням їх суворої регламентації та контролю на внутрішніх кордонах;

2) основна їх регламентація здійснюється міжнародними нормативно-правовими документами ЄС і доповнюється відповідними національними нормативно-правовими актами, у яких знаходять своє відображення національні особливості, прикордонні традиції, національний досвід прикордонної та правоохоронної діяльності тощо;

3) координуюча та організуюча роль в їх регулюванні та реалізації у європейському прикордонному просторі належить Агентству FRONTEX, що співпрацює з державами ЄС та третіми державами в разі виникнення надзвичайних подій на спільному кордоні, пов'язаних із проявами транскордонної злочинності тощо;

4) правовідносини у сфері прикордонної безпеки між суміжними державами врегульовуються двосторонніми угодами та міжвідомчими актами національних прикордонних органів, а реалізуються вони як у ході внутрішньої ОСД, так і в ході проведення спільних заходів з охорони державного кордону прикордонними та іншими правоохоронними органами суміжних держав (спільні операції, спільний прикордонний контроль, спільне патрулювання тощо);

5) за умови виникнення загроз у сфері прикордонної безпеки на рівні двосторонніх узгоджених рішень вживаються заходи щодо посилення охорони зовнішнього кордону та приймається за потреби рішення про введення тимчасового контролю на внутрішніх кордонах;

6) регулятивні, а особливо – охоронні та захисні правові відносини забезпечуються в основному персоналом прикордонної поліції, яка за організаційною структурою, як правило, є підрозділом відповідних правоохоронних органів європейських та інших держав, що дозволило розширити її оперативно-розшукові, слідчо-криміналістичні та інші

повноваження, а відповідно і підвищити ефективність реалізації правовідносин у сфері прикордонної безпеки [540, с. 170–171].

Насамкінець, доречно наголосити, що на сьогодні досвід України в протидії гібридним загрозам різного спрямування в умовах військового протистояння та агресії з боку РФ вивчається експертами різних держав сучасного світу, у тому числі і членів НАТО, що дає їм можливість накопичувати та розповсюджувати досвід і розробляти дієві механізми протистояння таким загрозам у майбутньому [479, с. 119].

5.3. Шляхи і заходи удосконалення правової регламентації та напрямки підвищення ефективності реалізації змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки України

Докорінна реформація ДПСУ та модернізація системи охорони й захисту державного кордону у зв'язку з новими викликами та загрозами, а також зміною безпекового середовища загалом потребує подальшого удосконалення та підвищення ефективності нормативно-правової регламентації правовідносин у сфері прикордонної безпеки України. Вирішення зазначених проблем потребує також якісної реалізації змісту правових відносин досліджуваної сфери у повсякденній діяльності відповідних державних органів.

Викладені положення спонукають до пошуку нових шляхів удосконалення законодавства, що регламентує правові відносини у сфері прикордонної безпеки нашої держави, а також визначення напрямів і засобів підвищення ефективності їх реалізації у комплексній ОСД ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони України.

Сучасні науковці пропонують своє бачення розвитку правового регулювання та удосконалення зазначених правовідносин.

Так, О. Є. Цевельов у своєму дисертаційному дослідженні наголошує, що головними завданнями держави у сфері безпеки державного кордону є:

- а) продовження законодавчого закріплення та підтвердження існуючого за радянських часів державного кордону між бувшим СРСР та всіма суміжними державами;
- б) продовження правового регулювання та удосконалення відносин щодо визначення спільних ділянок державного кордону між Україною та бувшими радянськими республіками, які на сьогодні є суміжними з Україною державами;
- в) створення спільних із суміжними державами прикордонних комісій для подальшої делімітації, демаркації та перевірки проходження спільних ділянок кордону;
- г) завершення правового оформлення міждержавних договорів і угод між Україною та окремими суміжними державами щодо встановлення режиму спільних ділянок державного кордону, визначення порядку співробітництва та взаємодопомоги з прикордонних питань;
- д) удосконалення міжнародно-правового регулювання питань пропуску осіб, вантажів і транспортних засобів через державний кордон, ведення господарської, промислової, культурної та іншої діяльності у прикордонних районах, охорони довкілля тощо;
- е) продовження створення прикордонно-представницького апарату для врегулювання конфліктних ситуацій і прикордонних інцидентів на державному кордону тощо [25, с. 83–84].

Інший науковець В. В. Березенко у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що вдосконалення відносин щодо забезпечення колективної прикордонної безпеки має здійснюватися за такими напрямками:

- 1) здійснення спільного аналізу ризиків і загроз усіма заінтересованими державами;
- 2) забезпечення розвитку спільного прикордонного контролю на зовнішніх кордонах ЄС;
- 3) поступове впровадження спільного уніфікованого та гармонізованого прикордонного законодавства;
- 4) запровадження спільного пропорційного розподілу витрат між суміжними державами;
- 5) активізація практики проведення спільних операцій та інших заходів на

державному кордоні; б) системне впровадження професійного навчання та перепідготовки персоналу державних прикордонних інституцій у спільних навчальних центрах на основі кращих спеціалізованих та апробованих практикою програм і методик Європи та світу [4, с. 162].

О. В. Ананьїн, наголошуючи на значенні поглиблення та розвитку міжнародних відносин у сфері колективної прикордонної безпеки, пропонує власний варіант бачення напрямків такого розвитку: а) активізація співробітництва між державами-членами ЄС та іншими суміжними державами з посилення спільного контролю за сучасними міграційними процесами у світі; б) підвищення якості міжвідомчої співпраці з розробки дієвих механізмів повернення затриманих нелегальних мігрантів до країн походження; в) поглиблення співробітництва з Європейським Агентством FRONTEX безпосередньо на зовнішніх кордонах ЄС з охорони сухопутних ділянок кордону та виключної (морської) економічної зони; г) розширення співпраці між компетентними прикордонними інституціями ЄС та іншими суміжними державами з питань підвищення ефективності забезпечення колективної прикордонної безпеки тощо [541].

В. О. Антонов у своїй монографії пропонує дві групи пріоритетних напрямів удосконалення законодавства у сфері національної безпеки загалом і прикордонної безпеки зокрема. Перша група, на думку науковця, стосується змісту нормативно-правових актів, який має бути спрямований на мінімізацію загроз державному суверенітету, створення умов для відновлення територіальної цілісності України, забезпечення умов мирного майбутнього для життєдіяльності особи, суспільства та держави, утвердження прав і свобод людини, забезпечення інтеграції України до ЄС та НАТО тощо.

Друга група пріоритетних напрямів розвитку законодавства для регулювання правовідносин у зазначених сферах стосується внутрішньої систематизації законодавства загалом, сутність якої полягає в його інтеграції

та диференціації, – зазначає автор. Метою інтеграції є посилення взаємозв'язку та взаємодії усіх галузей законодавства як цілісної правової системи забезпечення національної безпеки України і її прикордонної безпеки. Диференціація полягає в розгалуженні законодавства у сфері національної безпеки держави, виокремленні нових сфер правового регулювання, виділенні його нових галузей і підгалузей тощо.

Дуалізм інтеграційних і диференційних процесів розвитку безпекового законодавства детермінує, на думку автора, з чим важко не погодитися, такі напрямки його подальшого розвитку: 1) активізація розвитку базових галузей законодавства – зокрема, міжнародного, кримінального, кримінально-процесуального тощо; 2) формування нових процесуальних підгалузей для регламентації процедур різних форм діяльності розвідувальних, контррозвідувальних та інших правоохоронних органів спеціального призначення з урахуванням нових викликів і загроз; 3) забезпечення єдності регулятивного та охоронного законодавства з метою його ефективного, комплексного застосування в інтересах як національної безпеки України загалом, так і прикордонної безпеки зокрема [458, с. 485–486].

Проте, на нашу думку, напрямки вдосконалення регламентації правовідносин у сфері прикордонної безпеки України варто доповнити ще й такими: а) забезпечення єдності приватного та публічного законодавства в регулюванні відносин сфери прикордонної безпеки для підвищення ефективності його регулятивного впливу; б) гармонізація національного та міжнародного законодавства з питань прикордонної безпеки для мінімізації правових колізій та якісної реалізації змісту зазначених правовідносин; в) врахування вимог синергетичного підходу в ході розробки змісту нормативно-правових актів сфери прикордонної безпеки, що зумовлено динамічністю та змінюваністю економічної, воєнно-політичної, оперативно-стратегічної ситуації на кордоні нашої держави в умовах гібридної війни; г) для успішної реалізації щойно названих напрямків важливим є системне

професійне застосування засобів юридичної техніки та технологій їх використання у правотворчій, правореалізаційній, правозастосовній, правотлумачній та систематизаційній діяльності держави [124; 125; 126; 132, с. 3–10; 133, с. 37–43]; д) розробка механізмів дієвої протидії застосування з боку РФ «активних заходів» негативного впливу на внутрішню та зовнішню політику української держави з метою її дестабілізації та послаблення.

Якщо перші чотири шойно викладені напрямки певною мірою нами вже аналізувалися в інших підрозділах цього дослідження, то п'ятий напрямок через його новизну в контексті нашого дослідження потребує додаткового аналізу, оскільки активна протидія руйнації усталеної системи прогресивних правовідносин у сфері національної безпеки України, яка здійснюється РФ шляхом використання «активних заходів» негативного впливу, сприяє їх захисту та розвитку в інтересах України.

Під такими заходами науковці розуміють діяльність, спрямовану на досягнення зовнішніх і внутрішніх політичних цілей держави – суб'єкта впливу, що реалізується з метою негативного впливу на громадську думку в державі, яка є об'єктом впливу, зміни діяльності та політики її уряду, підризу довіри до її політичних лідерів та інститутів, а також дезорієнтації світової громадськості в оцінках діяльності такої держави [542, с. 34].

З урахуванням агресивної політики РФ щодо України Палата представників США у 2016 році у своєму законодавчому акті про фінансування органів розвідки на 2017 рік подає таке оновлене визначення «активних заходів», у якому трактує їх як «дії з впливу на людей чи уряди, які реалізуються за взаємодії або на вимогу політичних лідерів чи секретних служб РФ, роль якої залишається прихованою або невизнаною публічно і включають: заснування або фінансування груп прикриття; приховане (нелегальне) мовлення; маніпулювання медіа; дезінформацію та підроблення

документів; фінансування агентів впливу; провокацію та наступальну контррозвідку; вбивства за політичними мотивами; терористичні акти» [543].

Як видно із визначення, державою-агресором застосовуються як легальні, так і нелегальні методи сучасних «активних заходів». До легальних належать: діяльність військових аташе, легальні дипломатичні дії, культурні заходи, використання економічних зв'язків та економічної залежності власників великих підприємств України від держави-агресора тощо. До нелегальних і напівлегальних методів належать: використання агентів впливу, якими є окремі підкуплені представники медіа, деякі політичні опозиційні діячі, релігійні організації та їх представники, окремі політичні партії тощо.

Достатньо нагадати, що українськими та зарубіжними спецслужбами доведено факт активної підтримки священнослужителями Української православної церкви Московського патріархату бойовиків на сході України шляхом: коригування ними обстрілів українських воєнних і цивільних об'єктів у районі Донецька [544]; надання житла, продуктів харчування окремим підрозділам бойовиків; освячення їхньої бойової техніки; безпосередньої участі згаданих осіб у бойових діях, зокрема в захопленні Слов'янська тощо [545].

Діяльність організацій прикриття проявляється у створенні та фінансуванні так званих «братських» організацій, спільнот дружби, псевдофондів, культурних товариств і центрів. У кіберпросторі активно задіюються такі методи, як шпигунство, кібератаки, кібердиверсії. Як дезінформація активно використовуються підробки офіційних документів, приховане мовлення, використання нових медіа, розміщення фейкових матеріалів у пресі тощо [542, с. 37]. Так, зокрема у 2016–2017 рр. у результаті проведення РФ інформаційної операції проти України було заявлено, що нібито багато українських великих підприємств заявило про негайне

відновлення економічних зв'язків з Росією. Як виявилось в ході перевірки, левова частка таких заяв не відповідала дійсності [546].

Найбільш закритими, грубими та цинічними методами здійснення сучасних «активних заходів» є шантаж, омана, залякування, підкупи та вбивства [542, с. 37–38].

Якщо застосування країною-агресором «активних заходів» не дає бажаного результату, то задіюється військовий чинник локального впливу, який перетворює реалізацію активних заходів на гібридну війну, що поглинає «активні заходи», відводячи їм допоміжну роль в агресивних діях. Військова складова проявляється у вигляді прямої військової допомоги сепаратистам чи іншим заколотникам, надання різноманітних ресурсів, анексії частини території держави тощо [542, с. 36]. Саме це відбулося на сході нашої держави і в Криму.

Проте варто наголосити, що з початком гібридної війни «активні заходи» продовжують паралельно застосовуватися РФ, тому державним органам сектору безпеки і оборони України головне зусилля варто сконцентрувати на мінімізації руйнівного впливу зазначених заходів шляхом удосконалення, насамперед, охоронних і захисних правових відносин у досліджуваній нами сфері та підвищення ефективності реалізації їх змісту.

З цією метою вчені Національного інституту стратегічних досліджень пропонують конкретні механізми протидії «активним заходам» та гібридній війні, серед яких називають: 1) підвищення спроможностей і розширення повноважень контррозвідувальних та розвідувальних органів України; 2) поліпшення мобільності ЗСУ та ДПСУ, їх високотехнологічна оснащеність з метою забезпечення миттєвого реагування на виклики і загрози; 3) розробку багаторівневих, мультисферних і багатофункціональних комплексних планів оборони; 4) систематичний моніторинг «активних заходів» РФ проти України, що передбачено Доктриною інформаційної безпеки України, затвердженою Указом Президента України від 25 лютого 2017 року

№ 47/2017 [547]; 5) створення міжвідомчої робочої групи у структурі РНБО України для оперативного обміну інформацією та координування зусиль між структурними органами сектору безпеки і оборони з протидії «активним заходам» та іншим загрозам; 6) посилення інформаційно-комунікативної спроможності органів державної влади, спрямованої на прищеплення у свідомості громадян України національних, європейських за сутністю цінностей, формування державницького мислення, власної активної патріотичної громадської позиції тощо; 7) внесення пропозицій щодо ухвалення рамкового законодавчого акта «Про особливості застосування національного законодавства щодо держави-агресора»; 8) потребу законодавчого закріплення визначення «активних заходів» як форми деструктивної діяльності з боку країни-агресора [542, с. 43–44].

На основі аналізу вітчизняних і зарубіжних нормативно-правових актів, наукових, довідкових, статистичних та інших джерел, здійсненого в ході нашого дослідження, ми дійшли висновку, що в сучасних складних умовах життєдіяльності України та суміжних європейських держав низка суб'єктивних і об'єктивних факторів зумовила активний розвиток існуючих правових відносин та виникнення і удосконалення нових видів правовідносин як у сфері національної безпеки України, так і у сфері колективної прикордонної безпеки європейських держав.

До таких факторів, на наш погляд, варто віднести:

1. Підвищення рівня потенційних загроз і викликів прикордонній безпеці, серед яких головними є: агресія РФ та окупація нею частини території нашої держави; незаконна зміна державного кордону за підтримки збройних формувань РФ; незавершеність договірно-правового оформлення кордону в Азовському та Чорному морях і в Керченській протоці, а також визначення меж виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу між Україною та РФ в Чорному морі; високий рівень транскордонної злочинності, пов'язаний, насамперед, з тероризмом, нелегальною міграцією,

торгівлею людьми, контрабандою зброї, боєприпасів, вибухових речовин і наркотичних засобів; незаконне переміщення через державний кордон товарів та інших цінностей; активізація кіберзлочинності проти України з боку РФ; зростання активності міжнародних терористичних організацій у світі [396]; перешкоджання РФ заходам української сторони з охорони державного кордону; незаконне здійснення промислової діяльності в акваторіях Чорного та Азовського морів, а також у виключній (морській) економічній зоні України [479, с. 49].

2. Потреба удосконалення інфраструктури пунктів пропуску з метою забезпечення зростаючих пропускних спроможностей кордону.

3. Застарілість технічних засобів здійснення якісного прикордонного контролю в сучасних умовах ОСД ДПСУ й недостатній рівень інженерно-технічного облаштування та матеріально-технічного забезпечення охорони державного кордону.

4. Незадовільний рівень підготовки персоналу військових формувань і правоохоронних органів в умовах зростаючих вимог до його навичок і умінь.

5. Наявність фактора корупції серед посадових осіб державних органів сектору безпеки і оборони України, які забезпечують реалізацію всіх видів контролюючих, режимних та інших правовідносин.

6. Зростання спроб перетинання адміністративної межі з тимчасово окупованою територією АР Крим і лінії зіткнення особами, причетними до терористичних, екстремістських та інших антиукраїнських формувань, а також незаконного переміщення ними зброї, боєприпасів, наркотичних речовин тощо.

7. Активізація транскордонної злочинності як різновиду транснаціональної злочинності [548] та удосконалення способів скоєння тяжких і особливо тяжких злочинів у зазначеній сфері.

8. Зростання участі у протиправній діяльності на державному кордоні представників безробітного місцевого населення, для яких така діяльність стала основним джерелом існування.

9. Неповнота оперативної інформації щодо ситуації на Чорному та Азовському морях для своєчасного прийняття адекватних рішень превентивного, охоронного чи захисного характеру через технічну неспроможність повного та всебічного висвітлення морської обстановки.

10. Недостатня оснащеність Військово-Морських Сил ЗСУ та Морської охорони ДПСУ сучасними кораблями, катерами та іншими плавзасобами для ефективного виконання поставлених завдань.

11. Потреба в розробці дієвих механізмів взаємодії та автоматизованого інформаційного обміну про можливі правопорушення або підозрілих осіб, що є потенційною загрозою для прикордонної безпеки [396].

Щойно викладені об'єктивні та суб'єктивні фактори прикордонних реалій сьогодення спричинили потребу в активному розвитку як існуючих регулятивних, охоронних і захисних правових відносин у сфері прикордонної безпеки, так і виникнення, становлення та вдосконалення нових їх видів з метою підвищення ефективності охорони та захисту особистих, суспільних і державних інтересів України [549].

Серед них у першу чергу, на наш погляд, потребують аналізу такі:

1) *інформаційно-захисні*, які через їх новизну потребують усебічного розвитку та вдосконалення змісту, а також механізму реалізації та правової регламентації з метою забезпечення інформаційного суверенітету України.

Так, у зв'язку із затвердженням Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 Доктрини інформаційної безпеки України, яка стала правовою основою та фундаментом перебудови системи інформаційної безпеки, протягом 2017–2018 рр. [547] вдалося істотно зменшити спроможності РФ щодо поширення на територію України власних

деструктивних наративів. Це вдалося здійснити завдяки: обмеженню мовлення російських телеканалів російського медіапродукту (телесеріалів, кінофільмів, політичних програм), посилення контролю за друкованою літературою, запровадження економічних санкцій до власників чи керівників російських соціальних мереж, точкове виселення з території України окремих співробітників російських пропагандистських мас-медіа тощо [479, с. 43].

Однак існує низка проблем, які суттєво гальмують реалізацію заходів забезпечення інформаційної безпеки України та розвиток прогресивних інформаційних відносин. До них можна віднести: невизначеність юридичного статусу інтернет-ЗМІ в Україні завдяки невиправданій лібералізації та непослідовності законодавства у цій сфері, недосконалості та несистематизованості правового поля регулювання інтернет-відносин в Україні; інформаційне домінування мас-медіа РФ на тимчасово окупованих територіях АР Крим та Донбасу; відсутність ефективних освітніх програм системної діяльності нашої держави із впровадження медіаграмотності серед населення України з метою формування критичного мислення та власної громадської позиції тощо [479, с. 44]. Зазначені проблеми потребують негайного законодавчого врегулювання в інтересах інформаційної безпеки України.

Важливою сферою інформаційного протистояння з РФ залишається кіберпростір. У 2018 році активно почала реалізовуватися Стратегія кібербезпеки України, яка згідно зі ст. 31 Закону України «Про національну безпеку України» є основою для підготовки державних програм і нормативно-правових актів, що стосуються забезпечення кібербезпеки України [52, ст. 31]. Активізувалася також реалізація положень Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [550]. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України прямо зобов'язує

ДПСУ впроваджувати сучасні інформаційні технології в систему управління та забезпечення захисту інформаційних ресурсів [156].

Результативне співробітництво України зі США у сфері розвитку кіберспроможностей органів сектору безпеки і оборони України спонукало прийняття у лютому 2018 року Палатою представників Конгресу США Закону «Про співпрацю з Україною з питань кібербезпеки» [551], що значно сприяє розвитку інформаційно-захисних відносин в українському інформаційному просторі. Про нагальність потреби їх розвитку свідчить проведення у 2017 році РФ проти України низки кібероперацій, метою яких було добування конфіденційної інформації щодо діяльності об'єктів критичної інфраструктури, органів держуправління, міжнародних офісів, правозахисних та інших організацій на території України, перешкоджання роботі систем управління, державних і недержавних органів для послаблення української економіки та системи безпеки держави [479, с. 45].

Як зазначають окремі науковці, проблемними питаннями у сфері забезпечення кібербезпеки залишаються відсутність комплексної системи оцінки виконання положень Стратегії кібербезпеки України; неповнота вирішення питань осучаснення (оновлення) Комплексної системи захисту інформації, особливо у недержавному секторі та в бізнесі, що не відповідає вимогам сучасного кіберзахисту; незавершеність процесу створення реєстру об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, що заважає формуванню єдиної політики з їх кіберзахисту; несформованість довірчих відносин між урядовими та бізнес-структурами у сфері забезпечення кібербезпеки [479, с. 47]. Зазначені проблеми значно уповільнюють стабілізацію та розвиток інформаційно-захисних відносин в Україні;

2) *інженерно-технічні відносини* посідають чільне місце в реалізації державної політики у сфері прикордонної безпеки України у зв'язку з технічним переоснащенням кордону. Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року, схвалена розпорядженням Кабінету

Міністрів України від 24 липня 2019 року № 687-р., однією з головних сучасних проблем управління кордонами називає недостатній рівень інженерно-технічного облаштування та матеріально-технічного забезпечення охорони державного кордону. Актуальність розвитку зазначених правовідносин зумовлюється також наявністю проблемних ділянок на українсько-російському, українсько-молдовському державному кордоні та інших проблемних прикордонних територіях. Для їх розвитку значна робота проведена протягом 2017–2019 років відповідно до плану заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського державного кордону в межах Чернігівської, Сумської, Харківської та Луганської областей, українсько-молдовського державного кордону, територій, прилеглих до адміністративної межі з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим [552; 553].

Значним внеском у розвиток інженерно-технічної складової прикордонної безпеки є встановлення на окремих ділянках уздовж державного кордону України системи візуально-технічного спостереження, що дозволило мінімізувати кількість правопорушень [554].

Нагальною проблемою в розвитку інженерно-технічних відносин є охорона кордону поза пунктами пропуску з допомогою інженерно-технічних засобів. Так, з метою її вирішення заплановано на період до 2022 року облаштування загороджувального паркану довжиною 22 км на загрозливих напрямках українсько-білоруського кордону на ділянці Луцького загону; встановлення спільно з Румунією у 2020 році комплексу відеоспостереження та сигналізації для посилення прикордонного контролю на проблемній ділянці активної протиправної діяльності ВПС «Ділове» Мукачівського прикордонного загону; удосконалення системи технічного дистанційного спостереження з допомогою БПЛА; оснащення шести прикордонних загонів Західного регіонального управління пристроями для моніторингу та виявлення незаконних БПЛА типу «Аероскоп»; для посилення контролю за

морською обстановкою та підвищення рівня оперативності реагування на її зміни планується закупівля у 2021–2022 роках 20 патрульних катерів для ДПСУ та отримання 24 легких патрульних вертольотів Н125 в рамках урядової угоди між Україною і Францією, а також закупівля 9 безпілотних авіаційних комплексів тощо [555];

3) *оперативно-розшукові відносини*. Їх значення у забезпеченні прикордонної безпеки в сучасних умовах зумовлюється: значною результативністю превентивної діяльності та своєчасним виявленням джерел прикордонної небезпеки; установленням осіб, причетних до скоєння транскордонних злочинів; виявленням протиправних намірів прикордонних та інших органів держави-агресора тощо. Ефективність оперативно-розшукових відносин забезпечується особливостями застосовуваних методів ОРД, до яких належать: агентурне проникнення, вивідання, підслуховування, негласне спостереження, перехоплення поштових і телекомунікаційних повідомлень, проникнення в чужі володіння та ін. [491, с. 4].

Про потребу посилення ролі зазначених правовідносин ідеться у багатьох новітніх нормативно-правових актах, що регулюють такі відносини у сфері національної безпеки України загалом та прикордонної безпеки зокрема. Так, Стратегія розвитку Державної прикордонної служби, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1189-р серед основних шляхів такого розвитку називає посилення ОРД ДПСУ і визначає конкретні заходи її вдосконалення, до яких відносить: а) розширення повноважень оперативно-розшукових підрозділів та підвищення ефективності їх діяльності; б) реформування організації оперативно-розшукових підрозділів; в) формування інтегрованих інформаційно-пошукових баз даних таких підрозділів; г) удосконалення відомчої системи кримінального аналізу та використання його результатів у кримінальному судочинстві; д) створення дієвого механізму національного та

міжнародного оперативного співробітництва; е) удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення ОРД та системи підготовки оперативних кадрів за кращими стандартами європейських держав [51].

У Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженій Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016, наголошується на потребі об'єднання оперативних спроможностей усіх органів сектору безпеки і оборони для забезпечення своєчасного й адекватного реагування на кризові ситуації у сфері національної безпеки та продовження вдосконалення їх оперативної співпраці [156].

Яскравим показником активізації ОРД та вдосконалення оперативно-розшукових відносин є планування на 2020–2022 роки низкою правоохоронних органів України (НПУ, ДМС, ДПСУ) спільної розробки механізму та процедури контрольованого пропуску через кордон кримінальних осіб з метою викриття каналів незаконної міграції та визначення заходів нормативного врегулювання зазначеної оперативної діяльності; щорічне планування (починаючи з 2020 року) семи курсів для підвищення кваліфікації оперативних працівників на базі Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького [555].

Удосконалюється оперативний аспект кадрової політики в секторі безпеки і оборони України, яка реалізується на основі принципів прозорості, доброчесності, гендерної рівності тощо. У спецслужбах та розвідувальних органах запроваджуються нові методи та форми перевірки кандидатів з метою виключення призначення на посади осіб, щодо яких є дані можливої причетності до діяльності спецслужб іноземних держав, терористичних, сепаратистських та інших антиукраїнських організацій, що також сприяє вдосконаленню оперативно-розшукових відносин у досліджуваній нами сфері [479, с. 121].

Проте слід пам'ятати, що в оперативно-розшукових відносинах найбільше проявляється конфлікт інтересів особи і громадянського суспільства – з одного боку та держави – з іншого. Зазначений конфлікт зумовлений тим, що співробітники оперативних підрозділів хоча і легітимно, проте порушують якоюсь мірою окремі права і свободи людини через те, що діють в умовах підвищених ризиків, а відповідно і в умовах високого психічного навантаження, через таємність здійснення ОРД та застосування специфічних методів, реалізація яких здійснюється на хиткій межі законності та незаконності, права та сваволі, гуманізму та черствості, інколи характер здійснення таких методів спонтанно спонукає до довільних порушень прав людини [491, с. 4].

В умовах гібридної війни, а також посилення сучасних викликів і загроз у сфері національної безпеки України не тільки держава, а й громадянське суспільство мають стати на захист та психологічно підтримати працівників оперативних підрозділів, якщо допущені ними порушення прав людини в ході реалізації оперативно-розшукових відносин вчинені в некорисливих цілях. Викладена нами позиція обґрунтовується також теорією «державної користі», сутність якої ми висвітлювали у підрозділі 3.5 цього дослідження;

4) *інформаційно-аналітичні правовідносини* потребують розвитку та вдосконалення у сфері прикордонної безпеки України в усіх її проявах, зокрема: а) кримінально-аналітичні, виникнення яких спричинено потребою розвитку системи кримінального аналізу та використання його результатів як доказової бази у кримінальному судочинстві; б) спільне використання електронної бази даних на автотранспорт, що перетинає державний кордон; в) використання європейських баз даних щодо документів, які посвідчують особу; г) удосконалення механізмів обміну інформацією та проведення спільного аналізу й оцінки ризиків; д) створення та ефективного використання в пунктах пропуску через державний кордон підсистем із функціями обробки

інформації щодо фізичних осіб, що перетинають державний кордон з використанням електронних носіїв інформації, зокрема з функціями біометричного контролю; е) розробка та вдосконалення порядку попереднього інформування про пасажирів у сфері залізничного сполучення; ж) модернізація системи автоматизованої інформації про іноземців і апатридів у пунктах пропуску через державний кордон, яким заборонено в'їзд в Україну тощо [51; 156; 396].

Стратегія розвитку Державної прикордонної служби, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1189-р, конкретизуючи зазначені напрямки розвитку інформаційно-аналітичних правовідносин, також наголошує на потребі: модернізації підсистем з функціями оброблення інформації щодо осіб, які перетинають державний кордон та їх ідентифікаційних документів з використанням електронних носіїв інформації; удосконалення підсистем інтегрованої інформаційно-телекомунікаційної системи «Гарт» та модернізації міжвідомчої інформаційно-телекомунікаційної системи «Аркан» щодо контролю осіб, транспортних засобів та вантажів, які перетинають державний кордон; запровадження системи електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису сучасних комплексів криптографічного захисту інформації та механізмів кібербезпеки в інформаційно-телекомунікаційних системах тощо [51].

Зрозуміло, що багато щойно викладених положень, зазначених у цитованій Стратегії, за чотири роки вже реалізовано, проте у Плані заходів на 2020–2022 роки щодо реалізації Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року заплановані нові конкретні заходи удосконалення інформаційно-аналітичних відносин, які свідчать про нагальну потребу системного продовження цієї роботи у стислі терміни. У згаданому плані також визначається коло нормотворчих суб'єктів, на яких покладається обов'язок нормативно-правового забезпечення подальшого

вдосконалення регулювання конкретних видів інформаційно-аналітичних відносин у період 2020–2022 рр. [555];

5) *земельні правові відносини* у сфері прикордонної безпеки України є також проблемними, тому потребують досконалого законодавчого нормативно-правового врегулювання. Як слушно зазначають окремі науковці, проблемними питаннями у сфері землекористування ДПСУ є недостатня урегульованість процедури відведення земель для розбудови об'єктів прикордонної інфраструктури вздовж лінії державного кордону, що особливо важливо в умовах підвищення щільності охорони державного кордону та відсутності механізму вилучення таких земельних ділянок у приватних, комунальних та інших суб'єктів власності з передачею в цільове постійне користування органам ДПСУ з одночасним компенсуванням власникам інших земельних ділянок аналогічного розміру та якості тощо [4, с. 147; 556; 557].

Разом з тим значні зрушення у цьому питанні відбулися після прийняття Закону України від 29 жовтня 2019 року № 232-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення інженерно-технічного облаштування та утримання державного кордону». Зазначений Закон спрямований на нормативне забезпечення належного виконання ДПСУ завдань з охорони та захисту державного кордону із суміжними державами, насамперед із РФ, у тому числі і шляхом нормативно-правового визначення розмірів земельних ділянок, які надаються їй органам для будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій та інших об'єктів прикордонної інфраструктури. Зокрема нормами Закону визначено, що в постійне користування ДПСУ надаються земельні ділянки завширшки 30–50 метрів уздовж лінії державного кордону. Саме це положення надзвичайно важливе, оскільки жодним нормативно-правовим актом не було визначено розмір земельних ділянок, які надаються органам ДПСУ для

створення прикордонної інфраструктури на державному кордоні тощо. Окреслені заходи мають сприяти удосконаленню досліджуваних земельних правовідносин [558];

б) *авіаційні превентивно-охоронні відносини* посідають чільне місце в забезпеченні прикордонної безпеки України. Їх розвиток передбачений Концепцією та Програмою розвитку авіації Державної прикордонної служби України на період до 2020 року, Стратегією інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року, Планом заходів на 2020–2022 роки щодо її реалізації та іншими документами [396; 555; 559; 560; 561]. Основною метою цих та інших нормативно-правових актів є створення та розбудова авіаційної частини ДПСУ європейського типу. Нагальність розвитку зазначених правовідносин зумовлена ще й потребою активізації протидії використанню БПЛА з протиправною метою, потребою оснащення підрозділів ДПСУ технічними засобами для виявлення БПЛА, потребою оновлення парку авіаційної техніки легкими патрульними літаками та вертольотами, активізацією використання в охороні державного кордону БПЛА, ускладненням контрольних та охоронно-захисних завдань перед персоналом авіаційної частини ДПСУ у зв'язку з агресивною політикою РФ та тенденцією зростання кількості правопорушень на державному кордоні з використанням літальних апаратів тощо;

в) *морські охоронно-захисні відносини*. Активізація їх розвитку зумовлена потребою забезпечення високої бойової готовності підрозділів Морської охорони ДПСУ для ефективного виконання завдань, у тому числі і в умовах посиленої охорони та захисту державного кордону з урахуванням агресивної політики РФ; покращання механізму взаємодії корабельно-катерного складу з силами та засобами відділів прикордонної служби; забезпечення належного стану технічної готовності корабельно-катерного складу до військових дій; потребою його оновлення та якісного розширення тощо.

Шляхи та заходи такого вдосконалення як авіаційних превентивно-охоронних, так і морських охоронно-захисних правовідносин передбачені Концепцією та Програмою розвитку Морської охорони Державної прикордонної служби України на період 2020 року та іншими вже цитованими нами нормативно-правовими актами [51; 156; 555; 562; 563];

8) *фінансові відносини* є не менш важливими в забезпеченні прикордонної безпеки України, що зумовлено недофінансуванням основних програм модернізації системи охорони та захисту державного кордону та нагальною потребою відшукування та залучення нових внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування діяльності ДПСУ. Декларативне положення Стратегії розвитку Державної прикордонної служби про те, що джерелами фінансування її реалізації є кошти державного бюджету та інші джерела, не заборонені законодавством, проблеми не вирішують, тут потрібні конкретні заходи, які ми викладемо пізніше у цьому підрозділі.

Усі види щойно розглянутих правовідносин, які, насамперед, потребують удосконалення правового регулювання та підвищення ефективності реалізації їх змісту, тісно переплітаються між собою, зумовлені одні одними, комплексно реалізуються одними і тими ж суб'єктами, наділеними державно-владними повноваженнями, оскільки переслідують єдину мету – якісне забезпечення прикордонної безпеки України. При цьому варто наголосити, що в удосконаленні зазначених правовідносин домінуючою тенденцією має бути превентивне спрямування їх реалізації.

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що основними шляхами удосконалення правових відносин у сфері прикордонної безпеки України та підвищення якості їх регламентації є: 1) удосконалення суб'єктного складу правовідносин; 2) розробка досконалих моделей (теоретичних конструкцій) правовідносин завдяки ефективній національній та спільній з державами ЄС та іншими суміжними державами нормотворчості з метою усунення правових колізій і прогалін у

законодавстві з прикордонних питань; 3) чітке розмежування суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків військовослужбовців і працівників ДПСУ та інших правоохоронних органів, які викладені у формі службових повноважень; 4) узгодження проектів нормативно-правових актів щодо відповідності їх норм та інститутів нормативно-правовим актам безпекового законодавства ЄС (ратифікованих Верховною Радою України) та інших центральних органів виконавчої влади з метою їх уніфікації та гармонізації; 5) гальмування та витіснення з правореалізаційної практики сфери прикордонної безпеки України регресивних правовідносин шляхом відміни норм, що їх регулюють, або внесення змін і доповнень до них [51; 52; 156; 396; 458; 479; 555].

Із викладених п'ятьох основних шляхів удосконалення правових відносин у досліджуваній сфері більш ретельного аналізу потребує перший – удосконалення суб'єктного складу правовідносин, оскільки йому приділялося найменше уваги у цьому дослідженні.

Убачається, що проблеми суб'єктного складу правових відносин варто розглядати та розв'язувати у контексті трьох, на перший погляд, протирічних практичних тенденцій їх еволюції, а саме: перша тенденція – розширення суб'єктного складу правовідносин; друга тенденція – звуження їх суб'єктного складу; третя тенденція – витіснення небажаних потенційних суб'єктів правових відносин із відповідної правореалізаційної сфери держави.

Зупинимося коротко на висвітленні сутності й особливостей кожної з названих тенденцій.

Перша тенденція – розширення суб'єктного складу правових відносин зумовлена ускладненням, інтеграцією та модернізацією системи прикордонної безпеки України, що проявляється в реалізації положень Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року, упровадженні європейських норм і стандартів у систему прикордонного

контролю, розвитку морського та авіаційного контролю охорони державного кордону України, модернізації системи управління ДПСУ й удосконаленні всіх рівнів взаємодії державних, недержавних і зарубіжних органів у сфері прикордонної безпеки, розвитку прикордонної інфраструктури, удосконаленні системи роботи з персоналом та іншими чинниками [396].

Окреслені чинники породжують таких потенційно нових індивідуальних і колективних суб'єктів, як Національний контактний пункт перевірки автентичності паспортних документів (перспективний орган); ситуаційний центр моніторингу й аналізу міграційних ризиків (перспективний орган); спільні контактні пункти; спільні пункти пропуску на кордоні суміжних держав; робочі групи з прикордонного співробітництва; підрозділи з питань аналізу й управління ризиками та їх посадові особи; спільні слідчі групи та їх посадові особи; тренери-експерти з оцінки якості діяльності суб'єктів інтегрованого управління кордонами та інші суб'єкти, які сприяють забезпеченню прикордонної безпеки, розвитку існуючих та становленню і вдосконаленню перспективних відносин у зазначеній сфері [396; 555].

Розширення суб'єктного складу контролюючих і охоронних правовідносин у досліджуваній сфері здійснюється також за рахунок добровільної участі у правоохоронній прикордонній діяльності представників волонтерських організацій, добровольчих рухів територіальної оборони прикордоння та інших громадських організацій, рівень довіри до яких з боку населення України у 2018 році був найвищим і складав близько 66 %, що свідчить про зростаючу роль українського громадянського суспільства в забезпеченні як національної безпеки України загалом, так і прикордонної безпеки зокрема. Це яскраво демонструє громадська акція з припинення незаконних торговельних відносин з окупованими районами Донбасу у зв'язку з бездіяльністю місцевої влади, що призвело до блокування з кінця січня 2017 року ветеранами АТО з батальйонів «Донбас» і «Айдар» залізничних

шляхів у містах Лисичанську й Гірському, які ведуть на непідконтрольні Україні території [564, с. 81]. Активну участь у реалізації охоронних і захисних відносин у сфері прикордонної безпеки взяли добровольці АТО/ООС, волонтери-постачальники, волонтери-медики, волонтери-будівельники та інші представники громадянського суспільства [479, с. 119].

Їх участь у зазначеній діяльності регламентується Законом України від 22 червня 2000 року № 1835-III «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» [565]. Зазначений закон потребує доповнення додатковими соціальними гарантіями захисту представників громадськості під час виконання завдань з охорони державного кордону та додатковими матеріальними заходами мотивації і заохочення їх діяльності.

На превеликий жаль, розширення суб'єктного складу адміністративних і кримінально-правових правовідносин охоронного характеру здійснюється і за рахунок збільшення незаконних видобувачів бурштину в контрольованих прикордонних районах, незаконного переміщення його через державний кордон тощо [24, с. 321–324].

Об'єктивну закономірність динаміки суб'єктного складу правовідносин у досліджуваній сфері викладає С. О. Філіппов у своїй монографії, сутність якої полягає в залежності поглиблення транскордонного співробітництва із суміжними державами і зростання завдяки цьому рівня криміналізації транскордонних відносин та інтернаціоналізації злочинності, з чим ми також погоджуємося [24, с. 261].

Друга тенденція – звуження суб'єктного складу правовідносин, викликана як позитивними, так і негативними факторами. Так, потреба оптимізації структури і системи органів і підрозділів ДПСУ в ході її модернізації сприяє раціональному скороченню потенційних суб'єктів правовідносин. Сприяє зазначеному процесу також скорочення посадових

осіб проміжних управлінських ланок у владній вертикалі системи ДПСУ за рахунок регіональних управлінь ДПСУ [566].

Показовою у сенсі оптимізації органів і підрозділів охорони державного кордону розвинених держав світу є раціональність системи Митно-прикордонної служби США, яка обмежується лише дворівневою будовою: сектори та станції (пункти) прикордонного патрулювання, про що ми вже вели мову [522; 567].

Невисока ефективність роботи з громадськістю та відсутність належної мотивації в умовах посилення загроз прикордонній безпеці та інші причини спричинили зменшення кількості громадських формувань з охорони державного кордону та їх чисельності. Так, відповідно до статистичних даних ДПСУ, станом на 1 січня 2017 року в Україні діяло 376 громадських формувань із загальною чисельністю 5 092 особи, на 1 січня 2018 року – 222 одиниці з чисельним складом 2 951 особа, а станом на 1 січня 2019 року – 148 формувань чисельністю 2 233 особи [568, с. 18]. При цьому станом на 1 липня 2019 року згідно з довідковою інформацією щодо діяльності ДПСУ з організації та координації роботи громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону в Україні виконували завдання 56 громадських формувань, загальною чисельністю 1 017 осіб [569]. Очевидно, що показники кількості громадських формувань і їх членів в останні роки явно зображають стійку тенденцію до зниження.

Третя тенденція еволюції суб'єктного складу правовідносин у сфері прикордонної безпеки, як уже зазначалося, полягає у витісненні небажаних потенційних суб'єктів правових відносин з відповідної правореалізаційної сфери держави як силовими, так і несиловими методами. Наочним прикладом такого витіснення може слугувати низка прикладів і з міжнародної та вітчизняної практики правового регулювання відносин у сфері національної безпеки окремих держав. Так, у Латвії та Естонії з метою позбавлення або обмеження виборчого права вороже налаштованих

іншомовних громадян, що постійно проживають у цих державах, був запроваджений інститут надання статусу негромадянства з врученням такої особі паспорта негромадянина, згідно з яким вона наділяється майже повним переліком прав громадян зазначених держав, проте у Латвії такі особи фактично позбавлялися виборчих прав, а в Естонії за ними залишалося активне право участі тільки в місцевих виборах. Як результат інститут негромадянства запобігає проникненню у виборчі органи державної влади та органи місцевого самоврядування деструктивних елементів [512, с. 14].

Іншим прикладом ефективного витіснення небажаних потенційних суб'єктів з участі у відносинах сфери прикордонної безпеки є особливості боротьби з сепаратизмом у Хорватії, де шляхами такого витіснення стали завоювання прихильності місцевого населення завдяки сприянню його соціально-економічному розвитку, перекриття каналів матеріально-технічного та військового постачання сепаратистів, установлення контролю над кордонами, створення місцевих сил самооборони, правдиве, об'єктивне інформування місцевого населення, пропаганда політики умиротворення та ін. [512, с. 28–30].

Вагомий вклад у стабілізацію безпекового середовища протидії сепаратизму та часткового витіснення потенційних суб'єктів сепаратистських відносин на сході України внесла спеціальна програма, запроваджена СБУ, під назвою «На тебе чекають вдома». Станом на початок 2019 року нею скористались понад 360 осіб. 303 учасники незаконних військових формувань залишили антиукраїнську сепаратистську діяльність у ДНР/ЛНР, а 232 з них звільнено від кримінальної відповідальності на підставі судових рішень станом на кінець травня 2018 року [570].

Сприяє витісненню та нейтралізації потенційних суб'єктів протиправних корупційних зв'язків у сфері прикордонної безпеки також запровадження та реалізація інституту добровільної відмови від отримання неправомірної вигоди. Так, завдяки мотиваційному впливу зазначеного

інституту 785 військовослужбовців ДПСУ у 2018 році свідомо відмовилися від отримання неправомірної вигоди, з них 636 осіб заохочено грошовими преміями [161]. А у 2019 році – 587 прикордонників відмовилися від отримання неправомірної вигоди, з яких 368 були заохочені грошовими преміями [162].

Насамкінець зазначимо, що оновленню та підвищенню якості суб'єктного складу правовідносин сфери прикордонної безпеки сприятиме узгоджена високоефективна, науково обґрунтована кадрова політика, основними напрямками реалізації якої, на нашу думку, є: 1) удосконалення законодавства, що регламентує роботу з персоналом ДПСУ та інших органів сектору безпеки і оборони держави; 2) підготовка військовослужбовців і працівників у спільних центрах за єдиними уніфікованими стандартами ЄС та узгодженими програмами, які відповідають національним потребам і вимогам спільної колективної прикордонної безпеки країн ЄС та інших суміжних держав; 3) адаптація підготовки персоналу до змін в оперативній обстановці на державному кордоні з урахуванням кращих європейських практик; 4) підготовка персоналу у змодельованих стресових обставинах, відпрацювання дій у закритому просторі, у нічний час, у гірській місцевості та в інших складних ситуаціях, характерних для умов загострення обстановки; 5) підвищення ефективності роботи з кадрами шляхом розроблення і впровадження електронних систем управління персоналом; б) забезпечення якісного відбору кандидатів на посади в органах і підрозділах ДПСУ та інших державних органах сектору безпеки і оборони України на основі кращих, апробованих практикою методик передових держав сучасного світу; 7) забезпечення належної мотивації персоналу та підвищення високого рівня його соціального, правового та психологічного захисту [51; 156; 542]. Для цього необхідно здійснювати щорічне підбиття підсумків якості роботи персоналу ДПСУ із загальною оцінкою його за п'ятьма критеріями: «незадовільно», «нижче за норму», «норма», «вище за

норму», «набагато вище за норму», що широко практикується за кордоном у різних державних і приватних структурах. Працівники, які отримали оцінку «вище за норму» та «набагато вище за норму», потенційно претендують на підвищення заробітної плати, отримання премій і заносяться в резерв на призначення на вищу посаду [564, с. 89; 571, с. 16–19].

Розглянувши основні перспективи розвитку правового регулювання, а також напрямки, шляхи та тенденції підвищення ефективності реалізації змісту правових відносин у сфері прикордонної безпеки України, можна дійти висновку, що їх реалізація неможлива без внесення відповідних змін і доповнень до чинного законодавства:

1. Так, на нашу думку, потребує доповнення ч. 2 ст. 12 Закону України «Про національну безпеку України» шляхом включення до сектору безпеки і оборони антикорупційних органів, зокрема: Державного бюро розслідувань; Національного антикорупційного бюро України; Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; Національного агентства з питань запобігання корупції; Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів; міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

2. Потребує також доповнення визначення «інтегроване управління кордонами», яке подається у загальній частині Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року. З урахуванням наших пропозицій і доповнень, його варто викласти у такій редакції: «інтегроване управління кордонами – це скоординована діяльність компетентних державних органів України та військових формувань, спрямована на створення та підтримання балансу між забезпеченням належного рівня прикордонної безпеки і збереженням відкритості державного кордону для законного транскордонного співробітництва, а також для осіб, які подорожують, та яка здійснюється за сприяння Європейського Агентства з

прикордонної та берегової охорони FRONTEX і інших європейських органів, що забезпечують колективну прикордонну безпеку держав ЄС».

3. З метою упорядкування роботи з персоналом, надання їй системності, послідовності й уніфікованості пропонуємо прийняття Верховною Радою України єдиного Закону «Про основи кадрової політики державних органів сектору безпеки і оборони України». У зазначеному Законі потрібно урахувати напрямки удосконалення кадрової політики, запропоновані нами у цьому підрозділі.

4. Підтримуємо пропозицію окремих вітчизняних учених про невідкладне прийняття Закону України «Про особливості застосування національного законодавства щодо держави-агресора», який має запровадити жорстку правозастосовну політику до такої держави у формі низки обмежень, що реалізовуватимуться завдяки: посиленню фінансового контролю за відносинами між українськими резидентами та державою-агресором; істотному обмеженню професійної діяльності суб'єктів держави-агресора на території України; запровадженню кримінальної відповідальності до громадян такої держави за діяння, які за нормальних політичних відносин підлягають адміністративній відповідальності; запровадженню жорстких умов функціонування на території України засобів масових комунікацій, які фінансуються чи контролюються суб'єктами держави-агресора тощо [542, с. 44].

5. Потребує законодавчого визначення поняття «сепаратизм» та його типові ознаки, що дасть змогу правильно кваліфікувати протиправні діяння, пов'язані із сепаратистськими проявами, виключити зволікання, неправильне тлумачення цього явища та своєчасно притягувати до кримінальної відповідальності винних в їх скоєнні осіб [512, с. 35].

6. З метою залучення додаткових джерел фінансування для потреб ДПСУ постає необхідність на рівні розпорядження Кабінету Міністрів України надати право їй організувати внутрішню лотерею для

надходження додаткових коштів та ініціювати створення спеціального міжнародного фонду фінансової підтримки ДПСУ під егідою міжнародної громадської організації Global Ukraine (створена у 2015 році), метою якої є розвиток стратегії народної, культурної та бізнес дипломатії за допомогою розбудови комунікаційної платформи з українськими найактивнішими прогресивними лідерами на глобальному рівні [572].

7. З метою вдосконалення відносин прикордонного судочинства є слушною, на наш погляд, пропозиція окремих науковців щодо створення міжнародного прикордонного трибуналу для якісного компетентного та оперативного розгляду прикордонних деліктів і відшкодування збитків в інтересах потерпілих держав з метою ефективнішого забезпечення колективної прикордонної безпеки [4, с. 160].

8. В інтересах оперативнішого забезпечення прикордонної безпеки в умовах посилення існуючих загроз потребує прямого перепідпорядкування ДПСУ Президенту України, на чому наголошують окремі вітчизняні вчені різних галузей юридичних наук [23, с. 319–320; 24, с. 266; 326].

Підтримуючи позицію зазначених науковців, окрім пропонованих ними аргументів, пропонуємо власне обґрунтування такої доцільності: а) вилучення зайвої проміжної ланки в координації діяльності з реалізації завдань прикордонної політики; б) потреба у забезпеченні оперативності прийняття ефективних стратегічних управлінських рішень у сфері прикордонної безпеки з позицій високої компетентності; в) виключення потреби узгодження питань з проміжними структурами органів державної влади України; г) необхідність забезпечення стабільності, високої ефективності й оперативності в ході виконання функцій ДПСУ в інтересах забезпечення національної безпеки України; д) забезпечення оперативності у врегулюванні прикордонних конфліктів та інцидентів безпосередньо з ініціативи ДПСУ та активної участі інших органів виконавчої влади України, відповідних органів суміжних держав, координуючих органів ЄС тощо;

е) виключення можливості використання ДПСУ в корисливих інтересах різних політичних сил держави.

9. Серед учених продовжується дискусія щодо автономізації прикордонної науки та прикордонного законодавства України і суміжних держав та потребою його подальшої кодифікації. Щодо цього пропонуються різні підходи вирішення зазначених проблем. Так, окремі зарубіжні вчені пропонують виділення самостійної науки – прикордоннології, яку вони визначають як науку про основні закономірності, принципи, форми та способи діяльності із захисту інтересів на державному кордоні [5, с. 4; 573; 574; 575, с. 291–306].

Деякі високопоставлені зарубіжні чиновники висувають завдання розробки й обґрунтування теоретичних основ прикордонного права як комплексної галузі законодавства держави [576, с. 8].

Окремі вітчизняні науковці пропонують виділити в системі національного законодавства самостійну галузь законодавства під назвою «Прикордонне законодавство України» [4, с. 185].

Ми ж пропонуємо виділення лише самостійної підгалузі законодавства в рамках існуючої галузі адміністративного законодавства України, що має бути завершено прийняттям Прикордонного кодексу України з метою максимальної уніфікації правореалізаційної діяльності в інтересах як національної безпеки України загалом, так і її прикордонної безпеки зокрема.

ВИСНОВКИ

У монографії узагальнено та висвітлено результати комплексного дослідження правових відносин на трьох рівнях їх наукового опрацювання: на загальнотеоретичному рівні, починаючи з витоків зародження їх як архаїчних відносин первісного суспільства, які регулювалися мононормами архаїчного права, проте з часом поступово трансформувалися у правовідносини державно-організованого суспільства, що стали регулюватися нормами позитивного юридичного права; на галузевотеоретичному рівні, що сприяло висвітленню їх місця та ролі у сфері національної безпеки України з урахуванням прояву в межах відповідної галузі права; на конкретно-практичному рівні їх регламентації та реалізації у сфері прикордонної безпеки держави, завдяки чому вдалося виявити та систематизувати специфіку їх регулювання, особливості втілення змісту в зазначеній сфері, виокремити характерні риси складових елементів структури тощо. Третій рівень опрацювання з урахуванням реалій сьогодення дав можливість також визначити напрямки, шляхи та заходи удосконалення правового регулювання та підвищення ефективності реалізації змісту правовідносин у сфері прикордонної безпеки України.

Відтак проведене дослідження дозволило узагальнити та сформулювати такі загальні висновки:

1. Науковий аналіз правових відносин у сфері прикордонної безпеки України, проведений на трьох рівнях пізнання, дозволив висвітлити їх сутнісні характеристики з урахуванням специфіки сфери правового регулювання та виявити нові приховані їх властивості.

Еволюція правовідносин бере свій початок з архаїчних відносин родового суспільства, які регулювалися мононормами архаїчного права. Проте у зв'язку з поступовою руйнацією родового устрою відбувалася поступова трансформація первісного соціуму в класове, державно-

організоване суспільство, а відповідно – і трансформація архаїчних відносин у правовідносини, що стали регулюватися правовими нормами позитивного юридичного права.

2. Зародження правових відносин сфери прикордонної безпеки сягає у додержавний період життєдіяльності родового суспільства та зумовлювалося потребою охорони та захисту власної території компактного проживання відповідного племені та матеріальних джерел його існування.

Розвиток таких правовідносин здійснювався не рівномірно, не лінійно, а циклічно з почерговою зміною відповідних підйомів і спадів, які певним чином співвідносяться з етапами розбудови української державності. Відповідно формування досліджуваних правовідносин знайшло своє відображення у межах п'яти періодів їх еволюції.

Процес становлення правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки на теренах незалежної України в основному співпадає з визначеними шістьма етапами розбудови її прикордонного відомства. Однак на перебіг сучасного шостого етапу розвитку правового регулювання та підвищення ефективності реалізації відносин в аналізованій сфері суттєво впливає фактор перебування України у стані гібридної війни з РФ, яка завдяки стратегічним імперським устремлінням прагне завадити Україні в Євроатлантичній інтеграції.

3. Механізм правового регулювання як головна складова праворегулятивної діяльності держави сучасною наукою трактується з позицій декількох підходів, які взаємодоповнюють один одного та сприяють комплексному, поглибленому та всебічному його пізнанню з урахуванням специфіки досліджуваної сфери. Узагальнення загальнотеоретичних і виокремлення спеціальних ознак МПР правовідносин у сфері прикордонної безпеки України надали можливість сформулювати авторське визначення такого МПР, а також окреслити й аргументувати відмінності МПР від механізму правового впливу.

4. До елементів структури МПР, у яких відобразилися особливості досліджуваної сфери, належать тільки ті, які стосуються конкретних стадій правового регулювання та які виконують у них основні або допоміжні завдання. Структуру МПР відносин у сфері прикордонної безпеки складають як головні компоненти (правові засоби), що утворюють його ядро, так і допоміжні правові засоби, які їх доповнюють, конкретизують та виконують щодо них додаткові, обслуговуючі функції у правовому регулюванні.

5. Ефективність МПР як складного родового поняття охоплює ефективність усіх його структурних елементів, яку варто оцінювати не тільки в юридичному, а й соціальному аспекті. З'ясування відмінностей категорії «ефективність механізму правового регулювання» та «ефективність правового регулювання», аналіз критеріїв забезпечення ефективності МПР, а також характеристика умов, що сприяють її підвищенню у сфері прикордонної безпеки України, дозволили сформулювати визначення такої ефективності та шляхів її підвищення з урахуванням специфіки досліджуваної сфери.

6. Визнання існування архаїчного права як самостійного типу соціонормативного регулювання відносин первісного суспільства докорінно віддаляє часові межі зародження правових відносин в історії людства як самостійного юридичного явища.

Запропоноване визначення архаїчного права й аналіз його сутнісних ознак дозволив окреслити низку відмінностей архаїчного права додержавного суспільства від позитивного юридичного права державно-організованого суспільства, що сприяло також виокремленню характерних ознак мононом і специфічних рис архаїчних відносин первісного соціуму.

Завдяки економічним, соціальним та іншим факторам архаїчні відносини поступово витіснялися та трансформувалися у класові правовідносини позитивного юридичного права, джерелом якого стала держава.

На сьогодні категорія «правові відносини» досліджується як комплексне, системне, багатогранне, динамічне явище, що збагачується новими проявами, у тому числі і у вузьких сферах правоохоронної діяльності держави.

7. Сутність, специфіка та інші характеристики досліджуваних правовідносин опрацьовувалися з допомогою пізнання семантики та особливостей понятійно-категоріального апарату, який охоплює такі складові, як: «прикордонна безпека», «безпека державного кордону», «прикордонна сфера», «прикордонна політика» та ін. Їх аналіз сприяв виокремленню та аргументуванню відмінностей між «прикордонною безпекою» та «безпекою державного кордону», надав можливість сформулювати авторські визначення понять «прикордонна політика», «прикордонна сфера» тощо. Зазначені категорії сприяли утвердженню факту, що у сфері прикордонної безпеки домінуючими є публічно-правові відносини комплексного охоронного та захисного характеру, у яких відображається специфіка завдань і функцій, покладених на ДПСУ та інші органи. Окрім викладеного, вони також допомогли максимально повно окреслити специфічні ознаки досліджуваних правовідносин та сформулювати їх визначення.

Відповідно, правові відносини у сфері прикордонної безпеки України – це врегульовані нормами права й забезпечені можливістю негайного застосування державного примусу вольові суспільні відносини, одним із суб'єктів яких (або обидва) є офіційний представник ДПСУ або іншого органу сектору безпеки і оборони, що є носієм владних повноважень, реалізовуваних у суб'єктивних юридичних правах і суб'єктивних юридичних обов'язках, якими також наділений інший суб'єкт таких відносин, та які, як правило, носять публічний характер.

8. Зміст таких правовідносин втілюється в життя завдяки реалізації повноважень конкретними їх учасниками, якими виступають, насамперед,

військовослужбовці та працівники ДПСУ та інших державних органів. Відтак службовими повноваженнями персоналу ДПСУ є встановлена в нормах законів та інших нормативно-правових актів система кореспондуючих прав і обов'язків, які через їх взаємозумовленість виступають як правообов'язки конкретних суб'єктів правовідносин у сфері прикордонної безпеки України. Вони характеризуються низкою специфічних рис, що притаманні повноваженням суб'єктів чотирьох рівнів системи управління ДПСУ (Адміністрації Держприкордонслужби, регіональних управлінь, органів охорони державного кордону та відділів прикордонної служби).

9. В основі формування правових відносин лежать конкретні юридичні факти, дослідження яких варто починати з первісних причин – життєвих ситуацій, що виступали спонукальним фактором виникнення, зміни та припинення архаїчних відносин родового суспільства. Вони хоча не цілком усвідомлено, а здебільшого, завдяки звичкам, сприймалися автоматично свідомістю учасників архаїчних відносин.

Юридичні факти, що мають місце у сфері прикордонної безпеки, характеризуються, окрім загальних, ще й специфічними ознаками, у яких відображаються особливості як самої сфери, так і елементів механізму її правового регулювання. Вони, окрім основного призначення, водночас виступають засобом укріплення законності, правопорядку та військової дисципліни.

Теоретичне та практичне значення для всебічності та повноти осмислення правових відносин має класифікація юридичних фактів з урахуванням їх проявів у сфері прикордонної безпеки.

10. Проблему дослідження суб'єктного складу сучасних правовідносин як на загальнотеоретичному, так і на конкретно-практичному рівнях варто починати з вивчення суб'єктів архаїчних відносин і властивих для них ознак, зумовлених специфікою тогочасного соціонормативного

регулювання стосунків між суб'єктами додержавного суспільства, аналіз яких дав можливість сформулювати їх авторське визначення.

Правосуб'єктність учасників правових відносин у сфері прикордонної безпеки характеризується ієрархічністю та субординаційною підпорядкованістю її носіїв, а також наявністю спеціального статусу військовослужбовця, характерного для суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями. Це знаходить свій відбиток на обсязі та характері їх правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Специфіка досліджуваної сфери породжує додаткові критерії класифікації суб'єктів її правових відносин, що дозволило більш глибоко пізнати їх сутність та особливості як учасників конкретних правовідносин і сформулювати визначення таких суб'єктів.

Аналіз та узагальнення різноманітних наукових поглядів і підходів щодо визначення сучасною наукою об'єкта правових відносин, дослідження їх зародження у вигляді певних інтересів суб'єктів родового суспільства в умовах панування архаїчного права та порівняння їх із сучасними законодавчо закріпленими індивідуальними, груповими, суспільними та державними інтересами, дало можливість сформулювати визначення об'єкта правових відносин у сфері прикордонної безпеки.

11. Суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки як елементи змісту досліджуваних правовідносин є взаємокореспондуючими та взаємозалежними. Виступаючи у формі службових повноважень головних учасників, вони, окрім загальних, характеризуються ще й специфічними ознаками, які знайшли своє відображення в запропонованому авторському визначенні.

Обсяг та ефективність реалізації суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків залежить від спеціального правового статусу військовослужбовця як учасника конкретних правовідносин і від

низки виокремлених нами умов, що зумовлені специфікою сфери правового регулювання.

Теоретична модель правовідносин, закладена в норму права, та реально втілювані в практичну діяльність конкретні правовідносини – не тотожні поняття, оскільки суттєво відрізняються одне від одного низкою аргументованих нами відмінностей.

12. Аналіз різноманітних критеріїв класифікації правовідносин на основі здобутків загальнотеоретичної та галузевих юридичних наук дозволив прослідкувати їх еволюцію від архаїчних відносин до відносин державно-організованого суспільства, що надало можливість урізноманітнити їх видові характеристики та поглибити знання про приховані невивчені сторони буття зазначеного явища.

13. Правовідносини, які реалізуються у сфері прикордонної безпеки, класифікуються ще й за додатковими критеріями, що зумовлено специфікою сфери й особливостями їх втілення з урахуванням умов військового протистояння на сході України та посиленням викликів і загроз національній безпеці держави, зокрема за такими: за буттям у часі; залежно від стану втілення в життя їх змісту; за ступенем відкритості для суспільства; за ступенем значущості для прикордонної безпеки; залежно від умов та обстановки реалізації їх змісту; за вектором спрямування реалізації.

Міжнародно-правові відносини в досліджуваній сфері виступають типовою формою міжнародного співробітництва та реалізації заходів прикордонної політики України, суміжних держав та інших суб'єктів міжнародного права, а, відповідно, також потребують ретельного наукового осмислення.

14. Державна політика у сфері прикордонної безпеки здійснюється в основному завдяки реалізації регулятивних, охоронних і захисних правовідносин, які суттєво відрізняються між собою. Узагальнення наукових поглядів щодо їх змісту й особливостей, а також виокремлення специфічних

рис прояву в досліджуваній сфері дозволили запропонувати авторські їх визначення.

За певних умов у ході правореалізаційної діяльності відбувається трансформація регулятивних відносин в охоронні, а охоронних – у захисні. При цьому захисні правовідносини відіграють ключову роль у забезпеченні як національної безпеки України загалом, так і її прикордонної безпеки зокрема, оскільки в екстремальних умовах їх реалізації виникає потреба застосування фізичної сили, спеціальних засобів, зброї та бойової техніки.

15. Провідне місце у правовому регулюванні відносин сфери прикордонної безпеки України посідає міжнародний і конституційно-законодавчий рівні їх регулювання. У зв'язку із запровадженням у прикордонну практику країн ЄС, України та інших держав концепції інтегрованого управління кордонами правовим відносинам спільного забезпечення колективної прикордонної безпеки надається перевага над національними. Пріоритетність зазначених рівнів зумовлена ще й тим, що нормами Конституції та законів України регулюються ключові, базові правові відносини у сфері прикордонної безпеки та регламентується охорона найголовніших інтересів особи, суспільства та держави.

Нормативно-правові акти всіх рівнів і підрівнів підзаконного правового регулювання забезпечують в основному уточнення, доповнення, деталізацію та диференціацію правових норм відповідних законодавчих актів досліджуваної сфери.

16. Накопичення власного досвіду й аналіз і узагальнення кращих світових практик регулювання та реалізації правовідносин у сфері прикордонної безпеки створює можливості для удосконалення механізму правового регулювання існуючих правових відносин і формування нових, виникнення яких викликано потребами практики забезпечення прикордонної безпеки України та існуючим загостренням сучасних викликів і загроз.

Кожна держава в питаннях забезпечення як національної безпеки загалом, так і прикордонної безпеки зокрема обирає та формує свій підхід щодо реалізації прикордонної політики, починаючи від національно-автономного, у якому віддзеркалюються її національні особливості, набутий історичний досвід, прикордонні традиції, та закінчуючи комбінованими підходами. Водночас найкращий ефект у забезпеченні прикордонної безпеки дають колективні підходи, а саме: міжнародно-колективний і міжнародно-інтеграційний. Обґрунтування переваг для України міжнародно-інтеграційного підходу щодо забезпечення колективної прикордонної безпеки підтверджується також практикою проведення спільних операцій та інших заходів під егідою експертів Європейського Агентства FRONTEX.

17. Низка суб'єктивних і об'єктивних факторів, узагальнених нами, зумовили активний розвиток існуючих правовідносин і спричинили виникнення нових видів правових відносин як у сфері прикордонної безпеки України, так і у сфері колективної прикордонної безпеки європейських держав, зокрема: інформаційно-захисних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних, інформаційно-аналітичних, земельних, авіаційних превентивно-охоронних, морських охоронно-захисних, фінансових тощо.

Проблеми суб'єктного складу правовідносин досліджуваної сфери варто аналізувати та вирішувати з огляду на три практичні тенденції їх еволюції: перша – тенденція розширення суб'єктного складу правових відносин, друга – тенденція звуження такого складу і третя – тенденція витіснення небажаних потенційних суб'єктів правовідносин із відповідної правореалізаційної сфери держави.

Усебічний аналіз різноманітних джерел, статистичних і аналітичних даних дозволив окреслити напрямки, шляхи та тенденції підвищення ефективності реалізації змісту правових відносин у сфері прикордонної безпеки України, а також запропонувати конкретні зміни та доповнення до чинного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Харитонова О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії) : монографія. Одеса : Юридична література, 2004. 328 с.
2. Охорона державного кордону України в сучасних геополітичних умовах: організаційні та правові проблеми : монографія / О. В. Андрушко та ін. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2017. 296 с.
3. Білецький В. О. Аналіз повноважень оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України. *Приватне та публічне право*. 2018. № 2. С. 94–98.
4. Березенко В. В. Правовий режим державного кордону України: конституційно-правові аспекти регулювання та захисту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. 235 с.
5. Василенко А. И. Пограничная деятельность в России: теория, практика и тенденции развития (конец XIX–XX вв.) : дисс. ... докт. истор. наук : 07.00.02. Москва, 2001. 429 с.
6. Гальчук Р. Л. Механизм правового регулирования пограничной деятельности: сущность, структура и критерии эффективности : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Белгород, 2008. 188 с.
7. Дем'янюк Ю. А. Прикордонна безпека: концептуальний підхід до дефініції поняття. *Гілея* : науковий вісник / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2012. Випуск 67. С. 656–661.
8. Зьолка В. Л. Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект) : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2015. 672 с.
9. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України : монографія / Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2005. 355 с.

10. Кабачинський М. І. На варті рубежів Батьківщини: Прикордонні війська України в 1991–2003 роках : монографія. Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2006. 564 с.

11. Кабачинський М. І. Історія кордонів України : навч. посіб. Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордон. служби України імені Богдана Хмельницького, 2008. 344 с.

12. Купрієнко Д. А., Дем'янюк Ю. А., Діденко О. В. Державна територія і державний кордон : навчальний посібник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. 256 с.

13. Ляшук Р. М. Діяльність відділів прикордонної служби Державної прикордонної служби України (адміністративно-правовий аспект) : монографія ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Л. Грохольського. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2015. 386 с.

14. Михайлова Ю. О. Роль та місце Державної прикордонної служби у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки України. *Форум права*. 2017. № 4. С. 152–158.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_4_26

15. Мільчев Володимир. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2007. 172 с., іл.

16. Мота А. Ф. Діяльність Державної прикордонної служби України з протидії нелегальній міграції (адміністративно-правовий аспект) : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2018. 492 с.

17. Моця Б. О. Формування та розбудова структур прикордонної варті на території України (кінець IX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2010. 236 с.

18. Мельников О. Г. Державне управління у сфері прикордонної безпеки в умовах європейської інтеграції України : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2011. 235 с.
19. Мякота О. В. Міжнародно-правовий статус державних кордонів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 269 с.
20. Назаренко В. О., Серватюк В. М., Ставицький О. М. Теорія і практика організації та здійснення прикордонного контролю в контексті забезпечення національної безпеки України в прикордонній сфері : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2013. 360 с.
21. Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2018. 564 с.
22. Половніков В. В. Заходи адміністративного примусу в діяльності Державної прикордонної служби України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2007. 320 с.
23. Притула А. М. Теоретико-правові засади оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 332 с.
24. Філіппов С. О. Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реалії України : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 452 с.
25. Цевельов О. Є. Державне реагування на загрози національній безпеці у сфері безпеки державного кордону України : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.05 / Хмельниц. облрада, Хмельницький університет управління та права. Хмельницький, 2017. 313 с.

26. Цекалова Н. І. Індивідуальні суб'єкти міграційно-правових відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. № 10–1. Том 1. С. 168–172.
27. Прикордонна безпека України: становлення, сучасний стан, проблеми і перспективи : монографія / О. М. Шинкарук та ін. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2018. 188 с.
28. Данилова В. Ю. История первобытного общества : учебное пособие. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2014. 80 с.
29. Державна прикордонна служба України : історія та сучасність / за заг. ред. М. М. Литвина ; редкол. : М. М. Литвин та ін. Київ : ПРИНТ-ЕКСПРЕС, 2004. 240 с., іл.
30. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992. 712 с.
31. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття) : монографія : у 2 т. Київ ; Острог, 2011. Т. 1 : Освіта, наука, законодавство. 448 с.
32. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Львів : Світ, 1990–1992. Т. 2 / з рос. пер. І. Сварник. 1991. 388 с., іл.
33. Боярский В. И. На стороже Руси стоять. Москва, 1992. 168 с.
34. Уложение. *Собрание узаконений Русскаго государства* : издание Е. П. Карновича. Т. 1. Царствование царя Алексея Михайловича съ 1649 по 1676. Санкт-Петербург : Типографія А. А. Краевского, 1874. С. 1–157.
35. Абросимова С. В., Чумак О. М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу) // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. №. 2. С. 19–27.
36. Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів : Світ, 1992. 141 с.

37. Ганьба О. Б. Періоди еволюції правових відносин у сфері прикордонної безпеки в умовах українського державотворення. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. VIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 груд. 2019 року) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 35–37.

38. Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, що дислокуються на її території : Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року № 1464-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 44. Ст. 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1464-12>

39. Про державний кордон України : Закон України від 4 листопада 1991 року № 1777-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 2. Ст. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

40. Про Прикордонні війська України : Закон України від 4 листопада 1991 року № 1779-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 2. Ст. 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1779-12>

41. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>

42. Про Комплексну програму розбудови державного кордону України : Указ Президента України від 16 грудня 1993 року № 596/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596/93>

43. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>

44. Про тимчасові статuti Збройних сил України : Указ Президента України від 7 жовтня 1993 року № 431/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/431/93?lang=ru>

45. Про Програму дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ України та митних органів України, на період до 2005 року : Указ Президента України від 16 листопада 2000 року № 1241/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1241/2000>

46. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15>

47. Про Концепцію розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року : Указ Президента України від 19 червня 2006 року № 546/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546/2006/ed20110422>

48. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

49. Ганьба О. Б. Становлення та розвиток правових відносин у сфері прикордонної безпеки України: від архаїчного права до сьогодення. *Право та державне управління* : збірник наукових праць / за ред. О. В. Покатаєвої. У 2 томах. Запоріжжя : КПУ, 2019. № 3 (36). Т. 1. С. 16–21.

50. Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020» : Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

51. Про схвалення Стратегії розвитку Державної прикордонної служби : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1189-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1189-2015-%D1%80>

52. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
53. Hanba O. Peculiarities of establishment and development of legal relations in the sphere of border security of Ukraine. *Implementation of law policy in the sphere border security* : collective monograph. Lviv-Torun : Liha-Pres, 2019. P. 86–105.
54. Явич Л. С. Советское право – регулятор общественных отношений в СССР / под ред. В. И. Корецкого, С. А. Раджабова. Сталинабад, 1957. 168 с.
55. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 1996. 472 с.
56. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави : навч. посібник для студ. спец. «Правознавство». 3-тє вид., зі змінами й доп. Київ : [б.в.], 1995. 172 с.
57. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва : Юрид. лит. 1966. 187 с.
58. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 712 с.
59. Козюбра М. І. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 3–12.
60. Раданович Н. Юридичні заборони (до питання становлення). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Випуск 62. С. 23–32.
61. Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид. Київ : Алерта, 2016. 528 с.
62. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік та ін. ; за ред. д-ра юрид.

наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.

63. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.

64. Калашник О. М. Механізм правового регулювання цивільних відносин як об'єкт наукових досліджень: генеза та сутність. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 136–149.

65. Теорія держави та права : навч. посіб. / С. В. Білозьоров та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с.

66. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : монография. Харьков : Факт, 2000. 608 с.

67. Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права. *Правова держава* : щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 1996. Вип. 7. С. 103–108.

68. Арзамасов Ю. Г., Наконечный Я. Е. Мониторинг в правотворчестве: теория и методология. Москва : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2009. 196 с.

69. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 9. Ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>

70. Матяж О. Понятие механизма международно-правового регулирования. *Міжнародні читання, присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського* : матеріали міжнародної конференції (м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 р.). Одеса : Нац. ун-т «Одеська юридична академія, 2010. С. 62–64.

71. Вишнеvский А. Ф., Горбатов Н. А., Кучинский В. А. Общая теория государства и права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / под общ. ред. проф. В. А. Кучинского. Минск : Изд-во деловой и учеб. лит-ры, 2006. 656 с.

72. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. Ст. 54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

73. Ганьба О. Б. Правовий вплив, правове регулювання та його механізм у процесі упорядкування правовідносин сфери прикордонної безпеки України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : науковий збірник. Дніпро : Видавничий дім «Гельветика». 2019. Випуск 5. С. 3–7.

74. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе : монография. Москва : Госюриздат, 1955. 176 с.

75. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма : монография. Москва : Госюриздат, 1961. 271 с.

76. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. Москва : Госюриздат, 1961. 142 с.

77. Исаков В. Б. Функции фактических обстоятельств в механизме правового регулирования. *Советское государство и право*. 1975. № 2. С. 114–117.

78. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.

79. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підручник. Львів : Новий Світ-2000, 2003. 584 с.

80. Теория государства и права : учеб. для студентов вузов / С. С. Алексеев [и др.] ; ред. : В. М. Корельский, В. Д. Первалов. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Норма (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. 595 с.

81. Дія права: інтегративний аспект : монографія / кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2010. 360 с.
82. Явич Л. С. Об исследованиях механизма действия права. *Советское государство и право*. 1973. № 8. С. 26–32.
83. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. Москва : Юрид. лит., 1972. 256 с.
84. Шундииков К. В. Механизм правового регулирования : учебное пособие / под ред. А. В. Малько. Саратов : Изд-во СГАП, 2001. 104 с.
85. Куракін О. М. Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 436 с.
86. Алексеев С. С. Общая теория права. Курс в 2 томах. Том 2. Москва : Юрид. лит., 1982. 360 с.
87. Казимирчук В. П. Социальный механизм действия права. *Советское государство и право*. 1970. № 10. С. 37–44.
88. Ганьба О. Б. Правомірна та протиправна поведінка суб'єктів охорони державного кордону України : монографія ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, Б. П. Ганьби. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2017. 224 с.
89. Ганьба О. Б., Федорчук М. В. Правомірна поведінка персоналу Державної прикордонної служби України як засіб реалізації регулятивних та охоронних правовідносин у сфері забезпечення прикордонної безпеки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки*. 2019. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2019_2_7
90. Практичний досвід виконання прикордонниками завдань у зоні проведення антитерористичної операції : збірка статей. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2016. 108 с.

91. Шабаета О. А. Обшая хараетеристика механизма правового регулирования. *Вестник Бурятского государственного университета. Экономика. Право*. 2011. Вып. 2. С. 214–219.
92. Теория государства и права : учебник / Ю. А. Ведерников та ін. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерников. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 468 с.
93. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 74–79.
94. Малько А. В. Механізм правового регулювання. *Правоведение*. 1996. № 3. С. 54–62.
95. Теория государства и права : учеб. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.
96. Ганьба О. Б. Ознаки механізму правового регулювання у сфері забезпечення прикордонної безпеки України, їх прояви та особливості. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (30 листопада 2018 року)*. Київ : ФОП Кандиба Т. П. 2018. С. 117–119.
97. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 12–19.
98. Ярков В. В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 1992. 36 с.
99. Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. *Правова держава : щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Вип. 13. Київ, 2002. С. 103–108.
100. Куракін О. М. Структура механізму правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Випуск 35. Частина II. Том 1. С. 41–44.

101. Завадская Л. Н. Механизм реализации права. Москва : Наука, 1992. 288 с.

102. Бобровник С. В. Компромiс i конфлiкт у правi: антрополого-комунiкативний пiдхiд до аналізу : монографiя. Київ : Юридична думка, 2011. 384 с.

103. Селiванов В., Дiденко Н. Правова природа регулювання суспiльних вiдносин. *Право України*. 2000. № 10. С. 10–20.

104. Ганьба О. Б. Сучаснi науковi погляди щодо структури механiзму правового регулювання та їх iнтерпретацiя у сферi прикордонної безпеки України. *Цiннiсть права як найефективнiшого регулятора суспiльних вiдносин* : мiжнародна науково-практична конференцiя (м. Харкiв, 4–5 жовтня 2019 р.). Харкiв : Схiдноукраїнська наукова юридична органiзацiя, 2019. С. 7–9.

105. Заяць Н. Сутнiсна характеристика правових засобiв у механiзми правового регулювання. *Пiдприємництво, господарство i право*. 2016. № 12. С. 202–205.

106. Иванников И. А. Толковый словарь по теории права. Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. 124 с.

107. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права : допущено М-вом образования Рос. Федерации : учеб. для студентов вузов, обуч. по направлению и специальности «Юриспруденция». 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2007. 542 с.

108. Малько А. В. Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы : учебное пособие. Москва : Юристъ, 2000. 256 с.

109. Скакун О. Ф. Теорiя права i держави : пiдручник. Вид. 3-тє, допов. i перероб. Київ : Правова єднiсть, 2012. 523 с.

110. Жариков Ю. С. Механизм правового регулювання: поняття i система. *Вестник Московского университета МВД России*. Москва : Изд-во

Московского университета Министерства внутренних дел Российской Федерации им. В. Я. Кикотя, 2008. № 5. С. 37–38.

111. Абрамова А. А. Эффективность механизма правового регулирования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Красноярск, 2006. 24 с.

112. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

113. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

114. Ганьба О. Б. Роль та значення правових відносин у сфері забезпечення прикордонної безпеки держави в механізмі правового регулювання. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України* : тези XI Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 листопада 2018 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. С. 204–205.

115. Теорія держави та права : підручник / Є. О. Гіда та ін. ; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.

116. Ганьба О. Б. Особливості прояву окремих правових засобів механізму правового регулювання відносин у сфері прикордонної безпеки України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. Київ. 2019. Том 30 (69). № 5. С. 8–12.

117. Про затвердження Положення про відділ прикордонної служби Державної прикордонної служби України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15 квітня 2016 року № 311. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-16>

118. Право и социология / Боботов С. В. и др. ; отв. ред. : В. П. Казимирчук, Ю. А. Тихомиров. Москва : Наука, 1973. 359 с.
119. Хохлова Е. М. Субъективное право и юридическая обязанность в механизме правового регулирования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2008. 26 с.
120. Тематичний словник-довідник з соціології / [за ред. В. В. Кохана ; укл. А. Александровська, Є. Буга, Ю. Ткачук та ін.]. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 112 с.
121. Большая советская энциклопедия : в 30 т. ; 3-е изд. Москва : Эксмо, 2008. 2944 с.
122. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия. Москва : Наука, 1979. 392 с.
123. Куракін О. М. Етимолого-лексикологічні підходи до розуміння категорії «ефективність» в механізмі правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. № 24. С. 50–54.
124. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
125. Шутак І. Д. Розвиток теорії та практики юридичної техніки. Харків : Право, 2018. 368 с.
126. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах : монографія. 2-ге вид., стер. Харків : Право, 2019. 226 с.
127. Ганьба О. Б. Ефективність механізму правового регулювання та особливості її складових елементів у сфері прикордонної безпеки України. *Стан та перспективи розвитку адміністративного права України : матеріали VI міжнар. наук.-практ. інтерн.-конф. (м. Одеса, 23 жовтня 2019 р.)*. Одеса : ОДУВС, 2019. С. 36–38.
128. Зелепукин А. А. К вопросу об эффективности российского законодательства. *Правоведение*. 1996. № 2. С. 3–15.

129. Козлов В. А. К вопросу о понятии эффективности права. *Вестник ЛГУ*. 1972. № 5. С. 109–111.

130. Куракін О. М. Аналіз співвідношення категорії «ефективність правового регулювання» й суміжних понять. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : науковий збірник. 2016. Випуск 2. С. 7–10.

131. Гальчук Р. Л. Эффективность механизма правового регулирования пограничной деятельности – условие обеспечения пограничной безопасности и реализации пограничной политики Российской Федерации. *Проблемы экономики и юридической практики*. 2008. № 4. С. 371–374.

132. Шутак І. Д. Юридична техніка: підходи до поділу на види. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 130. С. 3–10.

133. Шутак І. Д. Юридична техніка і технологія: теорія та практика застосування. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Випуск 63. С. 37–45.

134. Ганьба О. Б. Окремі проблеми визначення ефективності правового регулювання та ефективності його механізму з урахуванням їх проявів у сфері прикордонної безпеки України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса. 2019. Том XXIV. С. 27–33.

135. Лазарев В. В. Социально-психологические аспекты применения права ; науч. ред. : Б. С. Волков. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1982. 144 с.

136. Чорна М. В., Глухова С. В. Оцінка ефективності інноваційної діяльності підприємств : монографія. Харків : ХДУХТ, 2012. 210 с.

137. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

138. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Изд. 4-е, доп. Москва : ИТИ Технологии, 2006. 944 с.
139. Малько А. В., Шундииков К. В. Цели и средства в праве и правовой политике : монография. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. права», 2003. 294 с.
140. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 656 с.
141. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права : учебник. Москва : Юристь, 1995. 303 с.
142. Маслоу А. Мотивация и личность ; перевод. с англ. А. М. Татлыбаевой. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 478 с.
143. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 лютого – 15 травня 2019 року. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. 2019. Київ. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16Feb-15May2019_UA.pdf
144. Честнов И. Л. Постклассическая теория права : монография. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2012. 650 с.
145. Charter of the United Nations. URL: <https://www.un.org/en/sections/un-charter/un-charter-full-text/>
146. Афанасьев В. С. Обеспечение законности: вопросы теории и практики (по материалам органов внутренних дел) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 1993. 40 с.
147. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ун-т економіки та права «Крок». Київ, 2015. 219 с.
148. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / Є. В. Білзьоров та ін. ; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.

149. Жинкин С. А. Психологические проблемы эффективности права : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр–Пресс, 2009. 376 с.
150. Якутова М. А. Механизм правового регулирования межбюджетных отношений государства и муниципальных образований в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 : Москва, 2004. 216 с.
151. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. LXIV. 1747 с. (Книга 1: Верховенство права: від ідеї до доктрини; Книга 2: Верховенство права: від доктрини до принципу; Книга 3: Верховенство права: український досвід).
152. Шептулин А. П. Диалектический метод познания. Москва : Политиздат, 1983. 320 с.
153. Євченко І. Теоретичний аналіз проблеми самоствердження особистості. *Вісник КНТЕУ*. 2012. № 4. С. 112–120.
154. Игнатенко В. В. Правовое качество законов об административных правонарушениях: теоретические и прикладные проблемы : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / Уральская государственная юридическая академия. Екатеринбург, 1999. 343 с.
155. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>
156. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» : Указ Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>
157. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України : постанова Кабінету Міністрів України від

16 жовтня 2014 року № 533. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-2014-%D0%BF>

158. Про оголошення та введення в дію рішення колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27 січня 2016 року № 1 «Про підсумки оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2015 році та завдання на 2016 рік» : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 2 лютого 2016 року № 16.

159. Про оголошення та введення в дію рішення колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 17 січня 2017 року № 1 «Про підсумки оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2016 році та завдання на 2017 рік» : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27 січня 2017 року № 3.

160. Про оголошення та введення в дію рішення колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 30–31 січня 2018 року № 1 «Про підсумки оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2017 році та завдання на 2018 рік» : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 12 лютого 2018 року № 13.

161. Про оголошення та введення в дію рішення колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 7 лютого 2019 року № 4 «Про підсумки оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2018 році та завдання на 2019 рік» : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 18 лютого 2019 року № 14.

162. Про оголошення та введення в дію рішення колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 14 лютого 2020 року № 2 «Про підсумки оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2019 році та завдання на 2020 рік» : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 24 лютого 2020 року № 22.

163. Рабінович П. Загальна концепція правової реформи в Україні: до характеристики вихідних засад. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 1. С. 15–24.

164. Колодій А. М. Конституція України – основа формування правової системи в Україні. *Конституція України – основа розбудови правової демократичної соціальної держави та формування правової системи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (23–24 черв. 2011 р.). Харків : Право, 2011. С. 114–120.

165. Копиленко О., Мурашин О. Деякі методологічні аспекти наукового забезпечення законодавчого процесу. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3 (33/34). С. 132–142.

166. Індекс довіри: як службовці ДПСУ сприймають реформи відомства. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2711015-indeks-doviri-ak-sluzbovci-dpsu-sprijmaut-reformi-vidomstva.html>

167. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

168. Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва : Юристъ, 1997. 672 с.

169. Теория государства и права : учебник для высших учебных заведений / М. А. Аржанов, С. Ф. Кечекьян, Б. С. Маньковский, М. С. Строгович ; под ред. М. П. Каривой. Москва : Гос. издат. юрид. литературы, 1949. 507 с.

170. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

171. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : учебное пособие (по изданию 1910–1912 гг) : в 2 т. Москва : Изд-во «Юридический колледж МГУ», 1995. Т. 2. Вып. 2, 3, 4. 363 с.

172. Першиц А. И. Проблемы нормативной этнографии. *Исследования по общей этнографии*. Москва : Наука, 1979. С. 210–240.
173. Думанов Х. М., Першиц А. И. Мононорматика и начальное право. Статья вторая. *Государство и право*. 2001. № 9. С. 85–91.
174. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества : учеб. для вузов по спец. «История». Москва : Высш. шк., 1990. 351 с.
175. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянца. Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. 832 с.
176. Gurvitch G. Le temps présent et l'idée du droit social. Paris, 1931. 333 p.
177. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. Москва : Прогресс, 1972. 607 с.
178. Hartland E. S. Primitive Law. Port Washington, NY : Kennikat Press, 1970. 222 p.
179. Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед. Москва : Наука, 1994. 397 с.
180. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 2 : Д–Й. 1999. 744 с., іл.
181. Barton R. F. The Half-Way Sun: Life Among the Headhunters of the Philippines, N.Y. : Brewer & Warren Incorporated, 1930. 315 p.
182. Бочаров В. В. Власть, традиции, управление (попытка этноисторического анализа политических культур современных государств Тропической Африки) : монография. Москва : Наука ; Главная редакция Восточной литературы, 1992. 296 с.
183. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / под. ред. М. Н. Марченко. Москва : Юристъ, 2001. 656 с.

184. Hogbin, H. Ian, Experiments in Civilization: The Effects of European Culture on a Native Community of the Solomon Islands, New York : Schocken Books, 1970. 268 p.

185. Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. N.Y., 1959. 132 p.

186. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А. Б. Гофмана. Москва : КДУ, 2011. 416 с.

187. Харитонов О. І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2004. 435 с.

188. Хвостов В. М. Система римского права : учебник. Москва : Спартак, 1996. 522 с.

189. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 520 с.

190. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Том II. Издание второе, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург : Типография М. Меркушева, 1910. С. 319–758.

191. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев : Типография К. Маттисена, 1917. 534 с.

192. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Выпуск 1–4. Москва : Изд-во Бр. Башмаковых, 1910, Том 1. 805 с.

193. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва : Изд-во. АН СССР, 1958. 187 с.

194. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юридическая литература, 1974. 352 с.

195. Лошицкий М. В. Адміністративно-правові відносини в сфері охорони громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2002. 181 с.

196. Спаський А. С. Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2007. 287 с.

197. Сердюк І. А. Правоохоронні відносини: поняття, їх особливості та види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 200 с.

198. Лупарев Е. Б., Добробаба М. Б., Мокина Т. В. Общая теория публичных правоотношений : монография. Москва : Юрлитинформ, 2011. 280 с.

199. Корж І. Ф. Адміністративно-правові засади регулювання відносин у сфері державної безпеки України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 433 с.

200. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : У 2 т. : Том 1. Загальна частина / ред. колегія : В. Б. Авер'янов (відп. ред.) та ін. Київ : ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2007. 592 с.

201. Явич Л. С. Право и общественные отношения (Основные аспекты содержания и формы советского права). Москва : Юрид. лит., 1971. 152 с.

202. Протасов В. Н. Правоотношение как система. Москва : Юридическая литература, 1991. 144 с.

203. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2009. 848 с.

204. Шумило М. М. Позитивізація вчення про правовідносини на етапі сталінського легізму. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. 2014. Випуск № 65. С. 27–33.

205. Ганьба О. Б. Сталінська позитивізація юридичної науки і вчення про правовідносини у 30–50-ті роки ХХ ст. та кримінально-правові наслідки її недотримання. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 1 березня 2019 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 123–126.

206. Александров Н. Г. Юридическая норма и правоотношение : доклад. Москва : Московский юридический институт, 1947. 27 с.
207. Стучка П. И. Революционная роль права и государства: общее учение о праве. Общее учение о праве и о государстве. Ч. 1. Москва : Госиздат, 1921. 125 с.
208. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва : Статут, 2000. 777 с.
209. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Политиздат, 1988. 271 с.
210. Перестройка в правовой системе, юридической науке, практике : материалы конференции (Звенигород, 18–20 мая 1987 г.). *Советское государство и право*. 1987. № 9. С. 17–20.
211. Матузов Н. И. О принципе «Все, не запрещенное законом, дозволено». *Советское государство и право*. 1989. № 8. С. 3–9.
212. Лазарев Б. М. Что такое правовое государство? Москва : Знание, 1990. 62 с.
213. Батурин Ю. М., Лившиц Р. З. Социалистическое правовое государство: от идеи – к осуществлению. Москва, 1989. 256 с.
214. Лившиц Р. З. Государство и право в современном обществе: необходимость новых подходов. *Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 13–21.
215. Алексеев С. С. Право: время новых подходов. *Советское государство и право*. 1991. № 2. С. 3–11.
216. Мацюк А. Р. Трудовые правоотношения развитого социалистического общества. Киев : Наукова думка, 1984. 280 с.
217. Баглай М. Правовое государство: от идеи к практике. *Коммунист*. 1989. № 6. С. 38–47.

218. Иванов С. А. Трудовое право переходного периода: некоторые проблемы. *Государство и право*. Москва, 1994. № 4. С. 53–61.

219. Гаджиев К. Гражданское общество и правовое государство. *Мировая экономика и международные отношения*. 1991. № 9. С. 5–18.

220. Копейчиков В. В., Олійник А. Ю. Громадянське суспільство і шляхи його формування в Україні. *Реферативний огляд діючого законодавства України та практики його застосування*. Київ : Б. в., 1996. С. 4–24.

221. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*. Київ, 1998. Вип. 9. С. 3–11.

222. Новоселов В. И. Граждане как субъекты советского административного права. *Субъекты советского административного права : межвузовский сб. научных трудов*. Свердловск, 1985. С. 26–37.

223. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе. Киев : Наукова думка, 1987. 92 с.

224. Казьмин И. Ф. Общие проблемы права в условиях научно-технического прогресса. Москва : Юрид. лит., 1986. 246 с.

225. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1985. 207 с.

226. Семчик В. И. Имущественные правоотношения в сельском хозяйстве. Киев : Наукова думка, 1984. 232 с.

227. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : учеб. для студентов ун-тов, обучающихся по направлению (специальности) «Юриспруденция». Санкт-Петербург : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 863 с.

228. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. 176 с.

229. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений. Москва : Юрид. лит., 1980. 176 с.
230. Назаренко Г. В. Общая теория права и государства : учебный курс для вузов. Москва : Изд-во “Ось – 89”, 2001. 176 с.
231. Григонис Э. П. Теория государства и права : курс лекций. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 318 с.
232. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права : монография. Ленинград : Изд.-во ЛГУ, 1987. 127 с.
233. Ганьба О. Б. Окремі аспекти періодизації вчення про правові відносини в різні історичні етапи розвитку юридичної думки на теренах України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки*. 2018. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_4_9
234. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. Изд. 2-е. Москва : Госполитиздат. Т. 27. 1962. 695 с.
235. Андреев Ю. П. Общественные отношения: сущность, содержание, структура : автореф. дис. ... докт. филос. наук : 09.00.01. Москва, 1990. 31 с.
236. Дудин А. П. Объект правоотношения (вопросы теории). Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. 81 с.
237. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій та ін. ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
238. Дудин А. П. Диалектика правоотношения ; под ред. В. О. Тененбаума. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1983. 121 с.
239. Керимов Д. А. Психологический аспект правового бытия. *Право и образование*. 2002. № 4. С. 5–23.
240. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 256 с.

241. Ляшук Р. М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності відділів прикордонної служби Державної прикордонної служби України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 541 с.

242. Ляшук Р. М., Ганьба О. Б. Повага та дотримання прав і свобод людини як принцип діяльності органів охорони державного кордону України. *Захист прав людини: міжнародний та вітчизняний досвід* : матеріали І міжнародної науково-практичної конференції (16 травня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. С. 369–372.

243. Ганьба О. Б. Людиноцентризм у контексті забезпечення національної безпеки України. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України* : тези Х Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 2 листопада 2017 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 164–165.

244. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Русский язык, 1978. Т. 1 : А–З : словарь, 1978. 699 с.

245. Ожегов С. И. Словарь русского языка. 22-е изд., стер. Москва : Русский язык, 1990. 921 с.

246. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А–Г. 1998. 672 с., іл.

247. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / упорядники : О. В. Богачова, К. С. Винокуров, Ю. І. Крусь, О. А. Менюк, С. А. Менюк ; відп. ред. В. Ф. Сіренко, С. Р. Станік. Київ : Оріяни, 1999. 502 с.

248. Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. Національна безпека України: теорія і практика : монографія / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ : Кондор ; Хмельницький, 2007. 614 с.

249. Пилипчук В. Проблеми і напрями дослідження історії суб'єктів сектору безпеки України. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. праць / редкол. В. Я. Тацій та ін. Харків : Право, 2012. № 4 (71). С. 102–113.

250. Бірюков В. П. Прикордонна безпека як складова національної безпеки України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 2. С. 88–92.

251. Купрієнко Д. А. Основні поняття та категорії у сфері забезпечення прикордонної безпеки. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : військові та технічні науки*. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. № 1 (61). С. 357–368.

252. Ганьба О. Б. Прикордонна безпека як складова національної безпеки України: поняття та сутність. *Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку* : збірник матеріалів III міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю відродження та 450-річчю утворення Національного університету «Острозька академія» (14 червня 2019 р., м. Острог) / упорядн. : Дорогих С. О., Доронін І. М., Довгань О. Д., Лебединська О. В., Пилипчук В. Г., Радзівська О. Г., Романов М. С. НУОА, НДПП НАПрН України. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 157–160.

253. Ганьба О. Понятійно-категоріальний апарат як засіб дослідження правових відносин у сфері національної безпеки України (в умовах нових викликів і загроз). *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки*. 2019. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrurn_2019_3_7

254. Советский энциклопедический словарь / ред. А. М. Прохоров. Издание 4-е, испр. и доп. Москва : Издательство «Советская Энциклопедия», 1989–1990. 1632 с.

255. Козлов Ю. М. Предмет советского административного права. Москва : Изд-во МГУ, 1967. 160 с.

256. Бахрах Д. Н. Административное право : учебник для вузов. Москва : БЕК, 1996. 368 с.

257. Миронов А. И. Особенности правоотношений в деятельности органов внутренних дел : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2000. 259 с.

258. Фролов Ю. М. Особливості адміністративно-правових відносин у сучасних умовах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 234–236.

259. Ганьба О. Б. Поняття і специфічні ознаки правових відносин у сфері безпеки державного кордону України. *Национальный юридический журнал : теория и практика* : научно-практическое правовое издание. Кишинев. 2018. № 3–1 (31). С. 9–12.

260. Ганьба О. Б. Правовідносини у сфері безпеки державного кордону України та їх особливості. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми* : збірник матеріалів шостої Всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 25 травня 2018 року). Івано-Франківськ : видавник Голіней О. В., 2018. С. 26–29.

261. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.

262. Дигесты Юстиниана / перевод с латинского ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва : Статут, 2002. 584 с.

263. Жалинский А. Э., Рерихт А. А. Введение в немецкое право. Москва : Спарк, 2001. 767 с.

264. Peine F. J. Allgemeines Verwaltungsrecht. 4 Aufl. Heidelberg : C. F. Müller, 1998.

265. Харитонов Є., Харитонova О. До питання про значення дихотомії «приватне право – публічне право». *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 2 (21). С. 83–89.

266. История русской правовой мысли. Биографии, документы, публикации / отв. ред. : Пяткина С. А. (сост., введ. ст.) ; редкол.: Кашепов В. П. (сост., введ. ст.), Мицкевич А. В. ; сост., введ. ст.: Жуков Д. В., Коркунов Н. М., Медведев А. М., Никитина Е. Е.,

Прянишников Е. А., Смирнов А. Ф., Сырых В. М., Чернобель Г. Т. Москва : Остожье, 1998. 603 с.

267. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник. Москва : Издательство БЕК, 1995. 496 с.

268. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>

269. Ганьба О. Б. Особливості службових повноважень суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки України як форми виразу змісту правовідносин. *Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє* : тези доповідей XV міжнародної науково-практичної конференції «Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє» (29 листопада 2019 року, м. Київ) / за заг. редакцією Ігоря Толока. Київ : ВІКНУ, 2019. С. 366–367.

270. Буглак Ю. О. Повноваження як складова компетенції та правового статусу органу державної влади. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. Сєверодонецьк. 2016. № 32. С. 216–223.

271. Тертишник В. М. Функції та повноваження органів влади і правничих інституцій в умовах правовладдя. *Суспільно-політичні процеси*. 2017. № 2–3 (6–7). С. 282–298.

272. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 4 : Н–П. 2002. 720 с., іл.

273. Голосніченко Д. І. Теорія повноважень, їх регулювання та розподіл у процесі міжнародної інтеграції : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 40 с.

274. Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник. Харків : Вид-во Національного ун-ту внутр. справ, 2002. 653 с.

275. Про затвердження Інструкції з проведення аналізу ризиків у Державній прикордонній службі України : наказ Міністерства внутрішніх

справ України від 11 грудня 2017 року № 1007.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0091-18#Text>

276. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. С. Г. Серьогіної. Харків : Право, 2005. 256 с.

277. Административное право Украины : учебник для студентов высш. учеб. заведений юрид. спец. 2-е изд., перераб. и доп. / Ю. П. Битяк и др. ; под ред. проф. Ю. П. Битяка. Харьков : Право, 2003. 576 с.

278. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3 : К–М. 2001. 792 с., іл.

279. Звіт про діяльність Державної прикордонної служби України у 2017 році. *Прикордонник України*. 2018. № 7 (5597). С. 4–5.

280. Російська агресія: чи надійно захищені державні кордони України – ексклюзивне інтерв'ю з Головою ДПСУ.
URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/derzhprykordon-185693.html>

281. Про затвердження Порядку переміщення товарів до району або з району проведення антитерористичної операції : постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2017 року № 99.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99-2017-%D0%BF>

282. Про затвердження Положення про регіональне управління Державної прикордонної служби України : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 17 жовтня 2003 року № 173.

283. Про затвердження Положення про орган охорони державного кордону Державної прикордонної служби України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30 листопада 2018 року № 971.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1468-18>

284. Про затвердження Положення про прикордонну комендатуру швидкого реагування Державної прикордонної служби України : наказ

Міністерства внутрішніх справ України від 21 березня 2016 року № 190.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0566-16>

285. Коструба А. Доктринальні аспекти виникнення, зміни та припинення суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків. *Право України*. 2015. № 12. С. 101–107.

286. Явор О. Категорія юридичних фактів у сімейному праві: теоретичне і практичне значення. *Право України*. 2016. № 3. С. 229–235.

287. Братель О. Розвиток учення про процесуальні юридичні факти в юридичній доктрині. *Национальный юридический журнал: теория и практика* : научно-практическое правовое издание Республики Молдова. 2016. № 4. С. 111–115.

288. Завальний А. М. Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2007. 192 с.

289. Savigny Friedrich Carl von: System des heutigen Römischen Rechts. Bd. 2. Berlin, 1840. URL: http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/savigny_system02_1840

290. Покровский И. А. История римского права. 4-е изд. Петербург : Изд. юрид. кн. скл. «Право», 1918. XVI. 430 с.

291. Ганьба О. Б. Архаическое право и его монономы как средства регулирования отношений первобытного общества. *Право и Закон*. 2019. № 2. С. 27–32.

292. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство : підручник для студентів вузів. 5-те вид., виправ. і доп. Київ, 2005. 636 с.

293. Ганьба О. Б. Зародження, поняття та специфічні ознаки юридичних фактів як підстав виникнення, зміни, трансформації та припинення архаїчних відносин первіснообщинного суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород. 2019. Випуск 58. Том 1. С. 7–10.

294. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград : Из-во Ленинградского ун-та, 1949. 144 с.

295. Красавчиков О. А. Теория юридических фактов в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1950. 14 с.

296. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва : Госюриздат, 1958. 182 с.

297. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. Москва : Юридическая литература, 1984. 144 с.

298. Аврамова О. Є. Юридичні факти у механізмі правового регулювання житлових відносин. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 113–116.

299. Митрофанов І. І. Поняття та види юридичних фактів у кримінальному праві. *Вісник кримінологічної асоціації України*. Харків : ХНУВС, 2014. № 7. С. 63–77.

300. Александрова Н. В., Федоров И. З. Юридические факты в механизме гражданско-правового регулирования. *Вестник Российского университета кооперации*. 2014. № 1 (15). С. 35–38.

301. Байк О. Про системність і класифікацію юридичних фактів у податковому праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 106–110.

302. Андраш Тамаш. Судья и общество. Диалектика правосознания и правоприменения ; отв. ред. и авт. вступ. ст. канд. юрид. наук В. М. Сырых ; пер. с венг. В. Г. Гусева. Москва : Юридическая литература, 1980. 141 с.

303. Пленюк М., Коструба А. Юридичні факти в доктрині приватного права України : монографія. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.

304. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
305. Основні напрямки діяльності та подальшого розвитку Державної прикордонної служби України у 2018 році. *Прикордонник України*. 2018. № 3–4 (5593–5594). С. 12–15.
306. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. 298 с.
307. Васильковский Е. В. Учебник гражданского права : В 2 вып. Санкт-Петербург : Изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1894–1896. Вып. 1 : Введение и общая часть, 1894. 169 с.
308. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. Издание студентовъ. – Москва : Типография «Русский Трудъ», Арбатъ, домъ Буровой, 1907. 224 с.
309. Харитонов Є. О. Деякі питання класифікації юридичних фактів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 73–81.
310. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 412 с.
311. Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України : Указ Президента України від 29 грудня 2009 року № 1115/2009 із змінами, внесеними згідно з Указом Президента України від 17 серпня 2017 року № 219/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115/2009>
312. Чувакова Г. М. Специфіка юридичних фактів-станів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 36. С. 108–111.
313. Волкова І. Юридичні факти-стани: сутність та особливості. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 33–38.

314. Данилюк О. В. Юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2008. 19 с.
315. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. 512 с.
316. Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 1999. 262 с.
317. Токарев С. А. Ранние формы религии. Москва : Политиздат, 1990. 622 с.
318. Ганьба О. Б. Поняття, ознаки та особливості суб'єктів архаїчних правовідносин первісного родового суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 253–257.
319. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 89–93.
320. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : Феникс, 2011. 436 с.
321. Разуваев Н. В. Теоретические вопросы общего учения о субъектах права. *Юридическая мысль*. 2007. № 3. С. 57–59.
322. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини : навчальний посібник. Київ : Істина, 2008. 304 с.
323. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права: Нормы права и правоотношения. Курс лекций : учебное пособие. Вып. 2 / ред. Г. И. Петрищева. Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. 226 с.
324. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2002. 353 с.

325. Ганьба О. Б. Особливості трактування суб'єктів правовідносин у сучасній науковій думці. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми* : збірник матеріалів шостої Всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 31 травня 2019 року). Івано-Франківськ : видавник Голіней О. В., 2019. С. 10–13.

326. Корж І. Ф. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 384 с.

327. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 14 серпня 2008 року № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08>

328. Козинець І. Г. Про співвідношення понять «біженці» та «особи, переміщені всередині країни». *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. 2009. Випуск № 45. С. 213–219.

329. Council Regulation (EC) No 2007/2004 of 26 October 2004 establishing a European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union. *Official Journal of the European Union. Legislation*. 2004. Volume 47. P. L 349/1–L 349/11. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004R2007&from=EN>

330. Статут Організації Чорноморського Економічного Співробітництва, підписаний 5 червня 1998 року в місті Ялті. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_009

331. Про ратифікацію Статуту Організації Чорноморського Економічного Співробітництва : Закон України від 19 березня 1999 року № 526-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 18. Ст. 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-14>

332. Литвин М. М. Прикордонна діяльність держави: теоретичний аспект. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2014. № 1 (30). С. 141–149.

333. Михайленко О. В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением власти: теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ростов-на-Дону, 2007. 242 с.

334. Добробаба М. Б. Служебные правоотношения как элемент системы публичных правоотношений. *Современное право*. 2009. № 10. С. 58–63.

335. Про очищення влади : Закон України від 16 вересня 2014 року № 1682-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. Ст. 2041. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>

336. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2018. 420 с.

337. Гражданское право / Агарков М. М. и др. ; под. ред. проф. М. М. Агаркова и проф. Д. М. Генкина ; ВИЮН ; Ин-т права АН СССР. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. Т. 1. 419 с.

338. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика. Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 544 с.

339. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва : Госюриздат, 1961. 381 с.

340. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учебник для высших учебных заведений / под редакцией профессора В. Г. Стрекозова. Москва : Издательство «Интерстиль», «Омега-Л». 2008. 384 с.

341. Магазинер Я. М. Объект права. Очерки по гражданскому праву : сб. статей. Ленинград, 1957. С. 65–78.

342. Литвин І. Об'єкти адміністративно-правових відносин у сфері надання освітніх послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 114–118.
343. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. Москва : Норма, 2004. 832 с.
344. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник. Москва : ТК Велби ; Изд-во «Проспект», 2005. 768 с.
345. Протасов В. Н. Что и как регулирует право : учебное пособие. Москва : Юристь, 1995. 95 с.
346. Юриста О. В. Правоохоронні відносини за участю міліції: (теоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 1999. 20 с.
347. Кривуля А. М. Диалектика общественных отношений и человеческой деятельности. Харьков : Вища школа, 1988. 164 с.
348. Гессен В. М. Исключительное положение. Харьков : Эспада, 2005. 240 с.
349. Каиржанов Е. К. Интересы трудящихся и уголовный закон. Проблема объекта преступления. Алма-Ата : Казахстан, 1973. 160 с.
350. Ганьба О. Б. Поняття та сутність об'єкта регулятивно-охоронних правовідносин сфери прикордонної безпеки України. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України* : тези міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 22 листопада 2019 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 206–208.
351. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристь, 2001. 776 с.

352. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 736 с.

353. Сердюк І. А. Методологічний аналіз інтерпретацій понять «суб'єктивне юридичне право» та «суб'єктивний юридичний обов'язок». *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ* : збірник наукових праць, 2005. № 3. С. 113–123.

354. Морозова Л. А. Теория государства и права : учебник. Москва : Юристь, 2002. 414 с.

355. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : підручник / за ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 464 с.

356. Ляшук Р. М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності відділів прикордонної служби Державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 39 с.

357. Ганьба О. Б. Поняття, сутність та ознаки суб'єктивного юридичного обов'язку як складника змісту правових відносин у сфері прикордонної безпеки України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 4. Т. 1. С. 15–20.

358. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. London : Macmillan ; New York : St. Martin's Press, 1961, 1959.

359. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник. Суми : Університетська книга, 2018. 544 с.

360. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / [Соч.] Изд. 6-е. (Без измен.). Санкт-Петербург : Юр. кн. магазин Н. К. Мартынова, 1904. 354 с.

361. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2005. 204 с.

362. Ганьба О. Б. Особливості правових відносин, що виникають у ході імплементації практики Європейського суду з прав людини в судочинстві України. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2018. № 4 (40). С. 92–96.

363. Ганьба О. Б. Окремі наукові погляди щодо визначення структури елементів змісту правовідносин та їх характеристика. *International scientific and practical conference «Systematization of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world»* : Conference proceedings, December 27–28, 2019. Arad : Izdevnieciba «Baltija Publishing», P. 11–15.

364. Український Радянський Енциклопедичний Словник : В 3 т. / Редкол. : А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. 2-ге вид. Київ : Голов. ред. УРЕ. 1987. Т. 2. Каліграфія – Португальці. 736 с., іл.

365. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 72500 слов и 7500 фразеол. выражений ; Рос. акад. наук. Ин-т рус. яз. Рос. фонд культуры. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Азъ, 1995. 908 с.

366. Капустин М. Н. Теория права (юридическая догматика) / [соч.] Михаила Капустина [проф. междунар. права в Моск. ун-те]. Москва : Унив. тип. (Катков и К), 1868–1869. 20 см. Т. 1. Общая догматика. 1868. [4], 28, 352, 4 с.

367. Marshall Sahlins. Stone Age Economics. *Aldine-Atherton*. Chicago, 1972, 348 p.

368. Элиаде М. Религии Австралии / пер. с англ. Л. А. Степанянц. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1998. 319 с.

369. Ганьба О. Б. Особливості класифікації архаїчних відносин родового суспільства. *Правова позиція.* 2019. Випуск 4 (25). С. 7–12.

370. Машков А. Д. Теорія держави і права : підручник. Київ : ВД «Дакор», 2015. 492 с.

371. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. 840 с.
372. Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 872 с.
373. Коломоець Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
374. Дерещ В. А. Органи виконавчої влади України та управлінські відносини : монографія. Київ : Юридична думка, 2007. 180 с.
375. Шамрай В., Олійник І. Поняття і суть взаємодії, її значення. *Прокуратура, людина, держава*. 2004. № 1 (31). С. 60–67.
376. Фурса С. Формування теоретичних основ виконавчих процесуальних правовідносин: сутність, система, ознаки та класифікація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 95. С. 12–16.
377. Галіахметов І. А. Змістова складова муніципально-правових відносин : теоретичний аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 37–40.
378. Столбовий В. Мілітаризовані формування як особливі суб'єкти службових правовідносин у сфері національної безпеки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 195–199.
379. Резнікова В. Поняття, особливості та види посередницьких правовідносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 3 (97). С. 22–27.
380. Галушина И. Н. Посредничество как гражданско-правовая категория : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Пермь, 2006. 177 с.
381. Сімейне право України : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. Т. В. Курило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 316 с.

382. Сімейне право України : підручник / Л. М. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 288 с.

383. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

384. Ганьба О. Б. Нові види правових відносин у сфері прикордонної безпеки України та окремі критерії їх класифікації. *Збірник наукових праць «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2019. Випуск 3 (28). Том 1. С. 20–23.

385. Білосорочка С. І. Гендерні відносини в публічному управлінні України: визначення основних понять. *Теорія та практика державного управління*. 2018. Вип. 1 (60). С. 25–31.

386. Исаев И. А. Власть и закон в контексте иррационального. Москва : Юристъ, 2006, 478 с.

387. Погорецкий Н. А. Оперативно-розыскные правоотношения: определение, структура, особенности. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2000. Вип. 45. С. 198–207.

388. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>

389. Ганьба О. Б. Нормативно-правова регламентація міжнародних відносин у сфері прикордонної безпеки України. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи* : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (12–13 вересня 2019 року, м. Одеса). Одеса : Видавництво Військової академії, 2019. С. 425.

390. Ульянов О. І. Адміністративно-правовий захист міліцією прав громадян у сфері громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Одеський юридичний ін-т Національного ун-ту внутрішніх справ. Одеса, 2002. 180 с.

391. Кучук А. М. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 20 с.

392. Ганьба О. Б. Особливості регулятивних правових відносин у сфері прикордонної безпеки України. *Правове регулювання суспільних відносин: перспективні напрями на шляху до сталого розвитку* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4–5 жовтня 2019 р. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2019. С. 10–14.

393. Пономаренко Г. О. Адміністративно-правові засади управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2008. 442 с.

394. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.

395. Цивільне право України : підруч. : У 2 кн. Кн. 1 / О. В. Дзера та ін. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 735 с.

396. Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 року № 687-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-%D1%80>

397. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

398. Ганьба О. Б. Охоронні та захисні правовідносини: поняття, сутність, співвідношення та особливості їх нормативно-правової

регламентації у сфері національної безпеки України. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 5 (volume 3). P. 57–62.

399. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057

400. Про прилеглу зону України : Закон України від 6 грудня 2018 року № 2641-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 3. Ст. 20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2641-19>

401. Чудновський О. І. Питання законодавчого регулювання захисту та охорони державного кордону України. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. № 2 (34). С. 451–458.

402. Максименко С. Д. Юридична психологія : підручник / С. Д. Максименко, В. С. Медведєв. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.

403. The Schuman Declaration – 9 May 1950. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en

404. Treaty establishing the European Coal and Steel Community. Paris, 18 April 1951. URL: <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:11951K:EN:PDF>

405. Договор между Королевством Нидерландов, Королевством Бельгии, Федеративной Республикой Германия, Французской Республикой и Великим Герцогством Люксембург о поэтапной отмене контроля на общих границах (Шенгенское соглашение) от 14 июня 1985 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/987_004/sp:max25

406. Treaty On European Union. Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1992. 253 p.

407. Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts.

Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1997. 144 p.

408. The provisions of the Treaty of Amsterdam.
URL: <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/360e9a19-6f83-4d9c-abd0-c1404d9657f3>

409. Laeken Declaration of 15 December 2001 on the future of the European Union. *Bulletin of the European Union*. 2001, No 12. Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities. «Presidency Conclusions of the Laeken European Council (14 and 15 December 2001)». P. 19–23.

410. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament – Towards Integrated Management of the External Borders of the Member States of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52002DC0233#document1>

411. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/com03_104_en.pdf

412. Council Directive 2002/90/EC of 28 November 2002 defining the facilitation of unauthorized entry, transit and residence. *Official Journal of the European Union. Legislation*. 2002. Volume 45. P. L 328/17–L 328/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002L0090&from=EN>

413. Council Directive 2003/110/EC of 25 November 2003 on assistance in cases of transit for the purposes of removal by air. *Official Journal of the European Union. Legislation*. 2003. Volume 46. P. L 321/26–L 321/31. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0110&from=en>

414. Council Decision 2004/573/EC of 29 April 2004 on the organization of joint flights for removals from the territory of two or more Member States, of

third-country nationals who are subjects of individual removal orders. *Official Journal of the European Union. Legislation*. 2004. Volume 47. P. L 261/28–L 261/35. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004D0573&from=EN>

415. Міжнародна термінологія у сфері міграції : українсько-англійський тлумачний словник. Київ : БЛАНК-ПРЕС, 2015. 100 с.

416. The Hague Programme: Strengthening Freedom, Security and Justice in the European Union. *Official Journal of the European Union. Information and Notices*. 2005. Volume 48. P. C 53/1–C 53/14. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2005:053:0001:0014:EN:PDF>

417. Every effort to be made to accelerate the enlargement of the Schengen area. Informal Ministerial Meeting: Justice and Home Affairs, Tampere Hall, Tampere, 20-22 September 2006. URL: https://intermin.fi/en/artikkeli/-/asset_publisher/utvidgningen-av-schengenomradet-skall-paskyndas-med-alla-medel

418. FRONTEX and Ukrainian border guard extend cooperation agreement. URL: <https://frontex.europa.eu/media-centre/news-release/frontex-and-ukrainian-border-guard-extend-cooperation-agreement-UwFsF2>

419. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік : Указ Президента України від 10 квітня 2019 року № 117/2019. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U117_19.html

420. Regulation (EC) No 562/2006 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2006 establishing a Community Code on the rules governing the movement of persons across borders (Schengen Borders Code). *Official Journal of the European Union. Legislation*. 2006. Volume 49. P. L 105/1–L 105/32. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006R0562&from=EN>

421. Regulation (EU) 2016/399 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016 on a Union Code on the rules governing the movement of

persons across borders (Schengen Borders Code). *Official Journal of the European Union. Legislation*. 2016. Volume 59. P. L 77/1–L 77/52. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0399&from=EN>

422. Угода про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції від 27 червня 2016 року. Угода ратифікована Законом України від 8 лютого 2017 року № 1839-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_024-16

423. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво. Угода ратифікована Законом України від 12 червня 2017 року № 2129-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16

424. Годовой отчет 1 декабря 2018 – 30 ноября 2019 Миссии Европейского Союза по приграничной помощи Молдове и Украине. Одесса. 33 с. URL: http://eubam.org/wp-content/uploads/2020/03/200327_EUBAM-Annual-Report-2019-RU-final-spreads.pdf

425. Місія Європейської Комісії з надання допомоги в питаннях кордону Україні та Молдові (EUBAM). URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/misiya-v-ropeyskoi-komisii-z-nadannya-dopomogi-v-pitanniah-kordonu-ukraini-ta-moldovi-eubam/>

426. Україна у Брюсселі підписала угоди щодо прикордонної співпраці і реформи держслужби. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1628641-ukrayina-u-bryusseli-pidpisala-ugodi-schodo-prikordonnoyi-spivpratsi-i-reformi-derzhsluzhbi>

427. Про підписання Угоди про фінансування спільної операційної програми прикордонного співробітництва «Україна – Польща – Білорусь 2014–2020 роки» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 1004-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249622047>

428. Про підписання Угоди про фінансування спільної операційної програми прикордонного співробітництва «Україна – Угорщина –

Словаччина – Румунія 2014–2020 роки» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 1005-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1005-2016-%D1%80>

429. Про підписання Угоди про фінансування спільної операційної програми прикордонного співробітництва «Україна – Румунія 2014–2020 роки» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 1006-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1006-2016-%D1%80>

430. Про підписання Угоди про фінансування спільної операційної програми прикордонного співробітництва «Басейн Чорного моря 2014–2020 роки» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 1007-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249622144>

431. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь щодо організації спільного контролю в пунктах пропуску на українсько-білоруському державному кордоні : підписана у м. Києві 14 грудня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_009

432. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про організацію спільного контролю в пунктах пропуску через українсько-молдовський державний кордон : підписана у м. Кишиневі 11 березня 1997 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/498_031

433. Угода між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух : підписана у м. Братиславі 30 травня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703_076

434. Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону : підписана у м. Києві 17 травня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_365

435. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорщини про контроль прикордонного руху в пунктах пропуску через державний

кордон для автомобільного та залізничного сполучення : підписана у м. Києві 4 травня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_083

436. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Туреччина про кордон економічних (морських) зон України і Республіки Туреччина : підписана у м. Києві 30 травня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_008

437. Мякота О. В. Міжнародно-правовий статус державних кордонів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2015. 21 с.

438. Про вжиття заходів для посилення рівня захисту державного кордону України : постанова Верховної Ради України від 17 червня 2014 року № 1329-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1329-18>

439. Delli Zotti G. Problems and Prospects of Transfrontier Co-Operation. *Alpe-Adria and the Euro-Region «Istria». Regional Contact*. 1995. IX. No 10. P. 137–142.

440. Lehnerns J.-P. Twelve Brief Notes on Transborder Regions in Europe. *Regional Contact*. 1995. IX. No 10. P. 291–293.

441. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 21 травня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106

442. Ганьба О. Б. Становлення та розвиток міжнародно-правового регулювання правовідносин колективної прикордонної безпеки держав Європейського Союзу та України. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6 (volume 2). P. 255–260.

443. Additional Protocol to the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities. Strasbourg, 9. XI. 1995. № 159. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007cdae>

444. Право Європейського Союзу: основи теорії : підручник / Т. М. Анакіна та ін. ; за заг. ред. І. В. Яковюка. Харків : Право, 2019. 360 с.

445. Золотов В. П. Розвиток понятійного апарату теорії охорони державного кордону України. *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2008. № 3. С. 28–31.
446. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
447. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 року № 1543-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>
448. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 червня 1993 року № 3341-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 35. Ст. 358. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>
449. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21 січня 1994 року № 3857-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 18. Ст. 101. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>
450. Про розвідувальні органи України : Закон України від 22 березня 2001 року № 2331-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 19. Ст. 94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2331-14>
451. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 року № 374-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15>
452. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 року № 638-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

453. Про прикордонний контроль : Закон України від 5 листопада 2009 року № 1710-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 6. Ст. 46. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1710-17>

454. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

455. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

456. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>

457. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

458. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія; наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.

459. Конституційне право України. Академічний курс : підручник: У 2 т. Т. 2 / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 800 с.

460. Цевельов О. Є. Аналіз механізмів державного реагування на сучасні загрози у сфері безпеки державного кордону: етапи їх формування й реалізації. *Наука і оборона*. 2017. № 2. С. 31–36.

461. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>

462. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» : Указ Президента України від 24 вересня 2014 року № 744/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744/2014>

463. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#n10>

464. Деякі питання підвищення рівня національної безпеки України : постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2015 року № 38. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/38-2015-%D0%BF>

465. Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї : постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 року № 367. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-2015-%D0%BF>

466. Про затвердження Положення про використання повітряного простору України : постанова Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 року № 954. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/954-2017-%D0%BF>

467. Про затвердження Порядку реєстрації паспортних документів іноземців та осіб без громадянства в пунктах пропуску через державний кордон : постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 798. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/798-2018-%D0%BF>

468. Про затвердження Порядку дій уповноважених службових осіб Державної прикордонної служби України в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України та контрольних пунктах в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї осіб, стосовно яких надано доручення, та порядку взаємодії органів охорони державного кордону з уповноваженими державними органами, які надали доручення : наказ

Міністерства внутрішніх справ України від 23 червня 2017 року № 535.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-17>

469. Про затвердження Порядку в'їзду і перебування в місцевості, яка знаходиться між державним кордоном і лінією прикордонних інженерних споруджень, громадян України та інших осіб : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 4 серпня 2017 року № 686.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1082-17>

470. Про затвердження Порядку перевірки автомобільних транспортних засобів, які перетинають державний кордон України або адміністративний кордон між Херсонською областю і тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим, з метою виявлення викрадених : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 23 серпня 2017 року № 725.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1348-17>

471. Про затвердження Інструкції про особливості зберігання стрілецької зброї, боеприпасів та ручних гранат в органах та підрозділах Державної прикордонної служби України в умовах особливого періоду, надзвичайного та воєнного стану, а також у підрозділах, які залучені до сил і засобів для здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії та виконують завдання на адміністративній межі з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26 липня 2018 року № 636. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0913-18>

472. Про затвердження Порядку організації взаємодії Державної прикордонної служби України та Національної гвардії України під час забезпечення захисту державного кордону України в мирний час : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 1 жовтня 2018 року № 802.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1188-18>

473. Про затвердження Порядку взаємодії органів Державної прикордонної служби України та Державної фіскальної служби України під

час виявлення ознак порушень митних правил, а також виявлення майна, яке не має власника або власник якого невідомий : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства фінансів України від 18 жовтня 2018 року № 849/828. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1290-18>

474. Про затвердження Порядку взаємодії інформаційних систем Державної фіскальної служби України та Державної прикордонної служби України щодо обміну інформацією, необхідною для забезпечення контролю при переміщенні осіб та транспортних засобів через державний (митний) кордон України та адміністративний кордон вільної економічної зони «Крим» : наказ Міністерства фінансів України, Міністерства внутрішніх справ України від 7 вересня 2017 року № 746/759. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1207-17>

475. Про затвердження Змін до Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України від 22 січня 2018 року № 38/77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0482-18>

476. Передерій О. С., Кулачок-Тітова Л. В. Пріоритети діяльності правоохоронних органів України в світлі договірних зобов'язань України і Європейського Союзу. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Право*. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 23. С. 15–18.

477. Sanctions against Russia will be maintained, but its full isolation should not be expected – Condoleezza Rice. URL: <https://yes-ukraine.org/en/news/sanktsiyi-proti-rosiyi-zberezhtsya-ale-rozrahovuvati-na-povnu-yiyi-izolyatsiyu-na-varto-kondoliza-rays>

478. Яковюк І. В., Трагнюк А. Р. Проблеми забезпечення безпеки України в контексті політики НАТО щодо Російської Федерації. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2 (12). С. 1–19.

479. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». Київ : НІСД, 2018. 688 с.

480. Ustawa o ochronie granicy państwowej : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 października 1990 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1990. Nr 78. poz. 461. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19900780461/U/D19900461Lj.pdf>

481. Ustawa o Straży Granicznej : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 października 1990 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1990. Nr 78. poz. 462. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19900780462/U/D19900462Lj.pdf>

482. Ustawa o zmianie ustawy o cudzoziemcach oraz niektórych innych ustaw : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 października 2008 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 2008. Nr 216. poz. 1367. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20082161367/T/D20081367L.pdf>

483. Ustawa o broni i amunicji : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 maja 1999 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1999. Nr 53. poz. 549. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19990530549/U/D19990549Lj.pdf>

484. Ustawa o Karcie Polaka : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 września 2007 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 2007. Nr 180. poz. 1280. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20071801280/U/D20071280Lj.pdf>

485. Ustawa o cudzoziemcach : Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 grudnia 2013 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 2013. poz. 1650. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20130001650/U/D20131650Lj.pdf>

486. Територія і кордони у міжнародному праві : навчальний посібник / Ю. А. Дем'янюк та ін. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. 232 с.

487. O Policajnom zbere : Zákon Národnej rady Slovenskej republiky zo 6. júla 1993. *Zbierka zákonov Slovenskej republiky*. 1993. 171/1993 Z. z. 62 s. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1993/171/20200101>

488. O pobyte cudzincov a o zmene a doplnení niektorých zákonov : Zákon z 21. októbra 2011. *Zbierka zákonov Slovenskej republiky*. 2011. 404/2011 Z. z. 126 s. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2011/404/20200409>

489. Národná stratégia integrovaného riadenia hraníc na roky 2019-2022 : Uznesenie vlády Slovenskej republiky č. 27 z 23. januára 2019. URL: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Resolution/17496/1>

490. Publikácia Repetitórium kontroly hraníc a pobytu cudzincov. / Robert Odler, Mária Šandalová, Branislav Červenka, Zost. Vincent Holubiczky. 1. vyd. Bratislava: Akadémia PZ, 2015. 241 s.

491. Пилипчук В. Г., Будаков М. О., Гірич В. М. Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки) : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2012. 56 с.

492. Törvény a Rendőrségről : 1994. évi XXXIV. törvény a Rendőrségről. Kihirdetve: 1994. IV. 20. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99400034.tv>

493. Törvény a nemzetbiztonsági szolgálatokról : 1995. évi CXXV. törvény a nemzetbiztonsági szolgálatokról. Kihirdetve: 1995. XII. 28. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500125.tv#lbj0id7687>

494. Törvény a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról : 2007. évi II. törvény a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról. Kihirdetve: 2007. I. 5. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700002.tv>

495. Törvény a menedékjogról : 2007. évi LXXX. törvény a menedékjogról. Kihirdetve: 2007. VI. 25. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700080.tv>

496. Törvény az államhatárról : 2007. évi LXXXIX. törvény az államhatárról. Kihirdetve: 2007. VII. 4. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700089.tv>

497. Törvény a honvédelemről és a Magyar Honvédségről, valamint a különleges jogrendben bevezethető intézkedésekről : 2011. évi CXIII. törvény a honvédelemről és a Magyar Honvédségről, valamint a különleges jogrendben bevezethető intézkedésekről. Kihirdetve: 2011. VII. 27. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100113.tv#ljbj0id8645>

498. Törvény katonai nemzetbiztonsági szolgálatok összevonásával kapcsolatos módosításáról, valamint az azzal összefüggő további törvénymódosításokról : 2011. évi CLXXI. törvény a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény katonai nemzetbiztonsági szolgálatok összevonásával kapcsolatos módosításáról, valamint az azzal összefüggő további törvénymódosításokról. Kihirdetve: 2011. XI. 28. URL: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100171.TV#ljbj0idbf75>

499. Törvény a közigazgatási szabályszegések szankcióiról : 2017. évi CXXXV. törvény a közigazgatási szabályszegések szankcióiról. Kihirdetve: 2017. X. 17. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1700125.TV#ljbj0idb65b>

500. Törvény a Büntető Törvénykönyvről : 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről. Kihirdetve: 2012. VII. 13. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200100.tv#ljbj0idb990>

501. Törvény a büntetőeljárásról : 2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról. Kihirdetve: 2017. VI. 26. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1700090.tv#ljbj0id358d>

502. A Határforgalom-ellenőrzési Szabályzatról : 24/2015. (X. 15.) ORFK utasítás a Határforgalom-ellenőrzési Szabályzatról. Megjelent: Hivatalos Értesítő

2015/51. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A15U0024.ORF&txtreferer=00000001.txt#Ibj0idbee0>

503. Magyarország Nemzeti Integrált Határigazgatási Stratégiája 2019–2021. URL: <https://www.kormany.hu/download/6/eb/a1000/Magyarorsz%C3%A1g%20Nemzeti%20Integr%C3%A1lt%20Hat%C3%A1rigazgat%C3%A1si%20Strat%C3%A9gi%C3%A1ja%202019-2021.pdf>

504. Privind frontiera de stat a Romaniei : Lege nr. 56 din 4 iunie 1992. *Monitorul Oficial al României*. Nr. 126/9 iunie 1992. URL: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?id=12124

505. Privind regimul liberei circulații a cetățenilor români în străinătate : Lege nr. 248 din 20 iulie 2005. *Monitorul Oficial al României*. Nr. 682 din 29 iulie 2005. URL: <https://www.politiadefrontiera.ro/ro/main/i-legea-nr-2482005-6734.html>

506. Privind organizarea și funcționarea Poliției de Frontieră Române : Ordonanță De Urgență nr. 104 din 27 iunie 2001. *Monitorul Oficial al României*. Nr. 351 din 29 iunie 2001. URL: <https://www.politiadefrontiera.ro/ro/main/i-ordonanta-de-urgenta-nr-104-din-27-iunie-2001-6732.html>

507. Strategiei nă t ionăle de mănăgement integrăt ă l frontierei de stat ă Romă niei î n perioadă 2018–2020 : Hotărărea nr. 486/2018 pentru ăprobărea. În vigoare de la 17 iulie 2018. URL: <https://www.politiadefrontiera.ro/ro/main/i-strategia-nationala-de-management-integrat-al-frontierei-de-stat-a-romaniei-in-perioada-20182020-14384.html>

508. Вона посадила брата президента, який призначив її на посаду... Як Лаура Кодруци Ковесі бореться з корупцією в Румунії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2178075-vona-posadila-brata-prezidenta-akij-priznaciv-ii-na-posadu.html>

509. Мельник А. Я. Правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР : монографія. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2005. 424 с.

510. Ноговіцина Ю. О. Міжнародно-правові аспекти правонаступництва України : монографія. Київ : Вид. дім «Промені», 2006. 352 с.

511. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014 : монографія. Київ : К.І.С., 2014. 959 с.

512. Міжнародний досвід боротьби із сепаратизмом: висновки для України : аналіт. доп. / О. О. Резнікова, А. О. Місюра, С. В. Дрьомов, К. Є. Войтовський. Київ : НІСД, 2016. 52 с.

513. За шість років Нацрада обмежила мовлення 74 російських каналів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2891143-za-sist-rokiv-nacrada-obmezila-movlenna-74-rosijskih-kanaliv.html>

514. Ганьба О. Б. Основні підходи щодо забезпечення прикордонної безпеки з урахуванням досвіду окремих європейських і світових держав. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 2. С. 19–24.

515. Homeland Security Act of 2002 : H.R.5005 – 107th Congress. Public Law 107–296. Approved November 25, 2002. URL: <https://www.congress.gov/bill/107th-congress/house-bill/5005/text>

516. Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act of 2004 : S 2845 – 108th Congress. Public Law 108–458. Approved December 17, 2004. URL: <https://www.congress.gov/bill/108th-congress/senate-bill/2845/text>

517. The National Strategy for Maritime Security, September 2005. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/homeland/maritime-security.html>

518. United States Coast Guard. Security Sector Assistance Strategy, July 2015. Washington, D.C. : U.S. Coast Guard Headquarters. 18 p. URL: https://www.work.uscg.mil/Portals/6/Documents/PDF/CG_SSA%20FINAL%20JULY%202015.pdf?ver=2016-12-14-154323-697

519. U.S. Coast Guard. Strategic Challenges Facing our Nation – U.S. Coast Guard Perspective, December 2016. 2 p.
URL: https://www.work.uscg.mil/Portals/6/Documents/PDF/Strategic%20Challenges%20Facing%20our%20Nation_US%20Coast%20Guard%20Perspective_WITH%20COVER.pdf?ver=2016-12-12-142116-477

520. About CBP. U.S. Customs and Border Protection.
URL: <https://www.cbp.gov/about>

521. U.S. Customs and Border Protection Strategy 2020–2025: Mission, Team, Future. April 2019. 24 p.
URL: <https://www.cbp.gov/sites/default/files/assets/documents/2019-Jun/CBP-2020-2025-Strategy-Plan-Documents-FINAL-508-compressed.pdf>

522. Border Patrol Sectors. U.S. Customs and Border Protection.
URL: <https://www.cbp.gov/border-security/along-us-borders/border-patrol-sectors>

523. Along US Borders. U.S. Customs and Border Protection.
URL: <https://www.cbp.gov/border-security/along-us-borders>

524. Стіна між США і Мексикою. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D1%96%D0%B6-%D1%81%D1%88%D0%B0-%D1%96-%D0%BC%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%8E/-t-47582495>

525. Трамп розповів американцям, чому хоче будувати стіну на кордоні з Мексикою : звернення. URL: <https://www.5.ua/svit/tramp-rozpoviv-amerykantsiam-chomu-khoche-buduvaty-stinu-na-kordoni-z-meksykoiu-pro-shcho-ishlosia-v-zvernenni-184359.html>

526. Pentagon finally gets its 2020 budget from Congress. URL: <https://www.defensenews.com/congress/2019/12/19/pentagon-finally-gets-its-2020-budget-from-congress/>

527. From the Air and Sea. U.S. Customs and Border Protection.
URL: <https://www.cbp.gov/border-security/air-sea>

528. Air and Marine Operations. Fact Sheet. U.S. Customs and Border Protection. URL: file:///C:/Users/USER/Desktop/FS_2018_AMO_Fact%20Sheet.pdf

529. Special Operations. U.S. Customs and Border Protection. URL: <https://www.cbp.gov/border-security/along-us-borders/operations/special-operations>

530. Technical and Operational Strategy for European Integrated Border Management. URL: https://frontex.europa.eu/assets/Key_Documents/IBM/EU_IBM_Brochure_EN.pdf

531. Європейська Агенція з прикордонної та берегової охорони (FRONTEX). URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/vropeyska-agenciya-z-pitan-upravlinnya-operativnim-spivrobotnictwom-na-zovnishnih-kordonah-derzhav-chleniv-vropeyskogo-soyuzu-frontex/>

532. Засідання міністрів з питань юстиції, свободи і безпеки (ЮСБ) у форматі Україна–Трійка ЄС відбудеться в Люксембурзі 11 червня. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-triika-yes-zasidannya-ministriv-z-pitan-yusb.html?authstate=6>

533. Кабінет Міністрів схвалив проект Плану дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/965211.html>

534. Integrated Border Management. URL: <http://eubam.org/what-we-do/integrated-border-managment/>

535. Мельников О.Г. Державне управління у сфері прикордонної безпеки в умовах європейської інтеграції України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2011. 20 с.

536. Лайтинен И. ЄС и модель интегрированного управления границами сегодня. *Интегрированное управление границей* : материалы международной конференции (15–16 ноября 2010 г.). Кишинев : EUBAM, 2010. С. 3–6.

537. Эвисалу А. Концепция интегрированного управления границами Европейского Союза и ее внедрение государствами-членами Европейского Союза. *Интегрированное управление границей* : материалы международной конференции (15–16 ноября 2010 г.). Кишинев : EUBAM, 2010. С. 32–34.

538. Integrated Border Management concept on EC external cooperation – key areas of interventions. Minsk, 13–14 June, 2019. URL: https://eapmigrationpanel.org/sites/default/files/files/6._icmpd_ibm_concept_on_ec_external_cooperation.pdf

539. Report of the Panel Meeting on Integrated Border Management. 13–14 June 2019. Minsk, Belarus. URL: https://eapmigrationpanel.org/sites/default/files/files/report_minsk_ibm_eng_0.pdf

540. Калюжний Р. А., Кушнір І. П. Правове забезпечення взаємодії публічної адміністрації у прикордонній сфері : монографія. Київ : «МП Леся», 2015. 224 с.

541. Ананьїн О. В. Прикордонна безпека України в сучасних умовах. *Збірник наукових праць «Гілея»* : науковий вісник. Київ, 2011. Спецвипуск. С. 517–521.

542. «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни: аналіт. доп. / Д. В. Дубов та ін. ; за заг. ред. Д. В. Дубова. 2-ге вид. Київ : НІСД, 2017. 52 с.

543. Intelligence Authorization Act for Fiscal Year 2017. URL: <https://www.congress.gov/114/bills/s3017/BILLS-114s3017pcs.pdf>

544. Священник УПЦ МП коректировал огонь боевиков «ДНР». URL: <https://inforesist.org/svyashennik-upts-mp-korrektiroval-ogon-boevikov-dnr/>

545. Внесок УПЦ (МП) у війну Росії проти України. URL: <https://donpatriot.news/vnesok-upts-mp-u-vijnu-rosii-proty-ukrainy>

546. «Мы без России пропадем»: как работает новая технология вбросов в украинские СМИ. URL: <http://detector.media/infospace/article/121718>

/2016-12-23-my-bez-rossii-propadem-kakrabortaet-novaya-tekhnologiya-vbrosov-vukrainskie-smi/

547. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>

548. Орловська Н. А. Транснаціональна та транскордонна злочинність: актуальні питання феноменології. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки*. 2018. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_4_3

549. Ганьба О. Б. Засоби протидії «активним заходам» руйнації системи прогресивних правовідносин у сфері прикордонної безпеки України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 3. С. 17–22.

550. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>

551. Ukraine Cybersecurity Cooperation Act of 2017 : the USA Act Passed the House of Representatives February 7, 2018. In the Senate of the United States February 8, 2018. URL: <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/1997/text>

552. Про затвердження плану заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського державного кордону в межах Чернігівської, Сумської, Харківської та Луганської областей, українсько-молдовського державного кордону, територій, прилеглих до адміністративної межі з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2015 року № 439-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-2015-%D1%80>

553. Про внесення змін до плану заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського державного кордону в межах Чернігівської, Сумської, Харківської та Луганської областей, українсько-молдовського державного кордону, територій, прилеглих до адміністративної межі з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1046-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1046-2018-%D1%80#n7>

554. Назаренко В. Кордон – це живий організм, зі своїми проблемами та особливостями. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/249607449>

555. Про затвердження плану заходів на 2020–2022 роки щодо реалізації Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2019 року № 1409-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1409-2019-%D1%80>

556. Про використання земель оборони : Закон України від 27 листопада 2003 року № 1345-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1345-15>

557. Про внесення змін до Порядку здійснення координації діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань додержання режимів на державному кордоні : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2010 року № 391. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-99-%D0%BF>

558. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення інженерно-технічного облаштування та утримання державного кордону : Закон України від 29 жовтня 2019 року № 232-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 51. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232-20>

559. Розвиток прикордонної авіації. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/rozvito-k-prikordonnoi-aviacii>

560. Про оголошення та введення в дію рішення колегії Адміністрації Державної прикордонної служби України від 28 жовтня 2015 року № 15 : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 30 жовтня 2015 року № 180.

561. Про затвердження Концепції та Програми розвитку авіації Державної прикордонної служби України на період до 2020 року : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 14 грудня 2015 року № 209.

562. Розвиток Морської охорони у 2015–2020 роках.
URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/rozvitok-morskoj-ohoroni/>

563. Про оголошення та введення в дію рішень колегії Державної прикордонної служби України від 19 квітня 2011 року : рішення № 3 «Про Концепцію та Програму розвитку Морської охорони Державної прикордонної служби України на період до 2020 року» та рішення № 4 «Про Концепцію та Програму розвитку авіації Державної прикордонної служби України на період до 2020 року» : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27 квітня 2011 року № 273.

564. Ганьба Б. П., Ганьба О. Б. Окремі проблеми державного управління та шляхи й заходи його модернізації в зрізі сучасних реформ і військового протистояння на Сході України. *Процес модернізації системи державного управління: конституційний, адміністративний та фінансовий аспекти* : колективна монографія / за заг. ред. А. С. Нестеренко. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 79–91.

565. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 року № 1835-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 40. Ст. 338.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>

566. Реформа Держприкордонслужби: Чи піде на користь тотальне скорочення генералів. URL: <https://www.depo.ua/ukr/war/reforma-derzhprikordonsluzhbi-chi-pide-na-korist-skorochennya-kilkosti-generaliv-201912251086216>

567. Leadership/Organization. U.S. Customs and Border Protection. URL: <https://www.cbp.gov/about/leadership-organization>

568. Участь громад у забезпеченні правопорядку в Україні: звіт за результатами дослідження / Олександр Банчук та ін. Київ : ФОП Москаленко, 2019. 124 с.

569. Громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону. Довідка щодо діяльності Державної прикордонної служби України з організації та координації роботи громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/gromadski-formuvannya-z-ohoroni-derzhavnogo-kordonu/>

570. Програма Служби безпеки України «На тебе чекають вдома». URL: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/206>

571. Ганьба О. Б. Основні сучасні практичні тенденції еволюції суб'єктного складу правовідносин у сфері прикордонної безпеки України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 1. С. 16–19.

572. Маніфест Форуму Global Ukrainians. URL: <https://global-ukraine.com/manifest-forumu-global-ukrainians/>

573. Погранология: правовые основы : монография / Ю. С. Ромашев и др. Москва : Отделение погранологии МАИ, 2000. 295 с.

574. Дмитриев В. А., Тынянова О. Н. О концептуализации пограничной деятельности и научной школе погранологии. *Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. Специальный выпуск «Пространство и время границ»*. 2013. Т. 3. Вып. 1. URL: <http://e-almanac.space-time.ru/assets/files/vstuplenie-ot-redaktorov-dmitrievtynanova-2013-.pdf>

575. Шаймерденова М. Д. Погранология как отрасль военного искусства: от прошлого к настоящему. *Сборник научных статей Института социальных исследований ИнгГУ*. 2017. С. 291–306.

576. Проничев В. Е. Пограничная безопасность России. О формировании и развитии законодательства о статусе и защите государственной границы Российской Федерации. *Пограничник*. 2004. № 11. С. 8.

Наукове видання

Ганьба Олег Борисович

**ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ
У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ БЕЗПЕКИ
УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ**

Монографія

Підписано до друку 28.04.2020.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. 28. Умов. друк. арк. 26.04.
Обл.-вид. арк. 19,88.
Наклад 300 прим. Зам. № 4922/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця серія
В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>